Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Kış 1980

12

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Kış 1980

MAKALELER

Ayşe TRAK	İhtiyaçlar Üstüne, 3 - 20
Seyfettin GÜRSEL	İktisat Teorisi Ve Homojen Emek Sorunu, 21 - 40
Zafer TOPRAK	Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu, 41 - 49
Mesut GÜLMEZ	Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev, 50 - 64
Gündüz VASSAF	Toplumsal İşlevi Açısından Psikiyatrinin Eleştirisi, 65 - 71
A. Savaş AKAT	Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler, 72 - 112

İLETİŞİ

Murat ÇİZAKÇA	:	«Fiyat Tarihi ve Bursa» Makalesine Ekler ve Düzeltmeler, 113 - 118
Korhan GÜMÜŞ		İlhan Tekeli'nin Yazısı Dolayısıyla; Tarih ve Mekan Kavramında Teorik Boşluklar, 119 - 123

BELGELER

Yavuz CEZAR	:	Osmanlı Mali Tarihinde «Esham» Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler, 124

Yönetmen
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım Kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P.K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 800.— TL, Yurtdışı 1.600.— TL

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No: 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Ergün Ciltevi

Basıldığı Tarih
Mart 1981

İHTİYAÇLAR ÜSTÜNE

Ayşe TRAK(*)

Son yıllarda ekonomik kalkınma yazınında temel ihtiyaçlar kavramına çok önemli bir yer verildiğini görüyoruz. Yalnız kuramsal yaklaşımlarda değil, uluslararası kuruluşların çalışmalarında da az gelişmiş ülkelerde kalkınma sürecinin toplumun en yoksul kesimlerinin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yöneltilerek yeniden düzeltilmesi gerekliliği savunuluyor. Bu tartışmalarda bugüne kadar uygulanan kalkınma politikalarının çarpıklığına dikkati çekmek için harap gecekondu çatılarında yükselen televizyon antenleri, kokakolanın bir alışkanlık haline geldiği yoksul köyler türünden örnekler de bol bol kullanılıyor. Örneklerin çarpıcılığı, kitle haberleşme araçlarınca bireyin özendirildiği insan ve yaşam tipinin uyandırdığı tiksinti önerilen yeni kalkınma modeline birçok iyi niyetli aydının ilgi ve sempatiyle yaklaşmasına yol açıyor.([1]) Bu arada da modelin «yapay ve gerçek», «rasyonel ve rasyonel olmayan» ihtiyaçlar arasındaki ayırımlara dayandığı ve bu tür ayırımların yarattığı sorunlar gözden kaçıp gidiyor. Biz bu yazıda bu sorunlara dikkati çekerek temel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik bir kalkınma modelinin içerdiği politik tehlikelerin üzerinde durmak istiyoruz. Bu kapsam içinde ihtiyaçların toplumlara özgü bir yapı oluşturduğunu ve doğru yaklaşımın belirli bir toplum içinde temel gereksinimleri tesbit edip

---

* Dr. Ayşe Trak - İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi

(1) Temel ihtiyaçların karşılanması çeşitli biçimlerde yorumlanabiliyor. Bu açıdan, daha adil bir gelir bölüşümü istekleri, bazı ihtiyaçların toplumca karşılanmasının temel insan haklarının bir parçasını oluşturduğunu savunan görüşler de ihtiyaçların sınırlandırılmasını öne süren görüşlerin yanında yer alıyor. Bu yazıda biz özellikle H. Singer (1977), E.F. Schumacher (1975), D. Goulet (1977) gibi tüketim faaliyetlerinin kontrolu ve ihtiyaçların kısıtlanmasına yönelik bir kalkınma politikasının savunuculuğunu yapan yazarların görüşlerini ele alıp eleştireceğiz. World Bank (1978) ve Economic Impact'ın (1978/3) «Temel İhtiyaçların Karşılanması» konusundaki özel sayısında da bu tür görüşlerin ayrıntılı tartışmasına rastlanabilir.

onların karşılanmasına yönelmek değil, gene insanın ihtiyaçlarını temel alarak yeni bir topluma geçilmesi olduğunu savunacağız.

TEMEL GEREKSİNİMLER NEDİR?

Neo-klasik iktisat kuramının ihtiyaçların sınıflandırılmasında bize yardım edebilecek hiçbir yöntem geliştirmediğini düşünürsek, temel ihtiyaçlar kavramının Dünya Bankası gibi çalışmaları söz konusu kuram çerçevesi içinde yer alan kuruluşlarca benimsenmesinin tuhaflığı ortaya çıkar. Büyük ölçüde Jevons'ın yapıtına dayanan neoklasik tüketici kuramının ihtiyaçlardan soyutlanmış fayda kavramı üzerinde durduğunu biliyoruz.(2) J. Robinson'ın (1970a, s. 48) tanımına göre «Fayda metanın bireylerce istenmesini sağlayan niteliğidir, metanın istenmesi de fayda sağladığını gösterir.»

Metanın istenmesini sağlayan fayda olduğuna göre, bu kavramın bireysel ihtiyaçları da içerdiğini söyleyebiliriz. Ama kavramın içeriği Jevons'ın önemle yinelediği gibi, kuramın dışında kalır. Jevons'a (1905, s. 6) göre: «İktisatcı faydanın doğrudan, kişilerce nasıl değerlendirildiğine bakarak işe başlar. Birşeyin neden istendiğini ya da istenmediğini açıklamak ona düşmez.» Tüketicinin rasyonel davranıp davranmadığı da yalnızca isteklerin kendi aralarında tutarlı olmalarına ve elde edilmeleri için kullanılan yöntemlere bakarak değerlendirilir. Jevons'ın (1905, s. 12) deyişiyle: «Bir tabanca hem iyilik hem kötülük etmeye yarayabilir ama bizi ilgilendiren onun istenip istenmediği ve eğer isteniyorsa, asgari çaba harcayarak elde edilmesidir». Aynı şekilde, «Bir nesne birey tarafından isteniyorsa birey için yararlı demektir. .. dayanıklı, düz bir yünlü giysi yararlı, süslü bir ipekli gereksiz olabilir. Birçokları elmas bir yüzüğün hiç bir yararı olmadığını, bunun yalnızca bir süs eşyası olduğunu söylerler. Ama cam kesmekte kullanılan elmasın yararlı olduğu söylenebilir. Bütün bu ayırımlar iktisatcıyı hiç ilgilendirmez. Davranışların nihai etkileri (ultimate effects) sosyal bilimlerin diğer dallarının görevidir. İktisatta biz yalnızca yakın etkilerle (proximate effects) uğraşırız» (Jevons, 1905, s. 12).

---

(2) Neo klasik kuramın temelindeki fayda kavramının gelişmesinde Jevons'ın katkısının önemi için bk. G. Myrdal (1969, ss. 80-104) ve M. Dobb (1976, ss. 166-210).

Ama bu kısıtlama iktisatcının etkin olabileceği alanı öylesine sınırlar ki Jevons bile kendi koyduğu kuralların dışına çıkar. Eski uygarlıkların piramitlerini, görkemli mezarlarını ve diğer maliyeti yüksek yapıları emek israfı olarak niteler örneğin. Avlanmayı, at yetiştirmeyi ve buna bağlı olarak gelişen at yarışlarını topluma zararlı, gereksiz masraflar olarak kınar. Aynı şekilde, İngilizlerin yalnız buğday ekmeği yeme alışkanlıklarını da «ziyankâr, saçma bir ön yargı» olarak niteleyip Çin ve Fransız yemek yeme alışkanlıklarının İngiliz mutfağını etkilemesiyle elde edilebilecek toplumsal kazançları uzun uzun anlatır (Jevons, 1905, ss. 32-50). Ama bütün bu bölümler geliştirdiği evrensel rasyonel ekonomik davranış kavramı üzerinde duran kuramsal yapının dışında, değer yargıları olarak kalır.

Jevons'dan günümüze kadar birçok yazar ihtiyaçlar konusunu, neo-klasik kuramın sınırlarını zorlayarak, çeşitli biçimlerde ele almış. Bu yaklaşımlar arasında az gelişmiş ülke sorunlarından başka, gelişmiş kapitalist toplumlarda gittikçe artan tüketimle birlikte gözlenen doyumsuzluk üzerine geliştirilen fikirlere de rastlıyoruz. Bu arada temel biyolojik ihtiyaçlar, en acil ihtiyaçlardan ertelenmeleri mümkün olanlara doğru bir sıralama, gerçek ve yapay ihtiyaçlar ayırımı gibi konularda önemli sorularla karşılaşıyoruz.

«Temel ihtiyaçlar nedir?» diye sorduğumuzda ilk elde bu soruyu yanıtlamak hiç zor görünmüyor. İnsanların aç, susuz, barınaksız kalmaması, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanabilmesi ve bunun sürekliliğine güvenmesi diyebiliriz örneğin. Ama bu noktadan sonra, «açlık susuzluk nedir?» diye sorduğumuz anda iş sarpa sarmaya başlıyor. İhtiyaçların en basiti, en temeli olması gereken gıda ihtiyaçları konusunda bile çeşitli sorunlarla karşılaşıyoruz. FAO'nun (Gıda ve Tarım Örgütü) asgari gıda ihtiyaçları konusunda koyduğu ölçütlerin zaman içinde sürekli değişikliğe uğramış ve tartışmalara konu olmuş olması bu sorunları yansıtıyor.[3] Sözü geçen tartışmalar kalori ihtiyaçlarının bireyin sürdüreceği yaşam ve içinde bulunduğu üretim faaliyetiyle yakından ilgili olduğunu belirtiyorlar. Böylece bi-

(3) Buradan kalkınarak yaygın «rasyonel ekonomik birey» tanımına varıyoruz. Bu tanıma göre: a) Birbiriyle çelişmeyen amaçlara yönelen ve, b) Bu amaçlara ulaşmak için uygun araçlar kullanan bireyin rasyonel davrandığı söylenebilir. Bk., örneğin, M. Godelier (1974, c. I, s. 18).

reyin kaç yıl, ne tür bir yaşam sürdüreceği, toplumun üretim sürecinde kendisinden nasıl bir rol oynamasını beklediği dikkate alınmadan ne yiyip içmesi gerektiği üzerine fikir yürütmenin anlamsızlığı ortaya çıkıyor.(4) Kısacası, «Açlık açlıktır ama çatal bıçakla yenen pişmiş etin giderdiği açlık el, diş ve tırnak yardımıyla gövdeye indirilen çiğ etin giderdiği açlıktan farklıdır... Üretim yalnız gereksinimi karşılayacak nesneyi değil, nesne için ihtiyacı da yaratır» (K. Marx, 1858, s. 92).

Aynı şekilde ihtiyaçları Maslow'un (1943) yaptığı gibi en acil olandan ancak en acil ihtiyaçlar karşılandıktan sonra ortaya çıkanlara doğru sınıflandırmaya çalıştığımızda da toplumsal yapının önemi ortaya çıkıyor. Bu konuda ekonomik antropoloji alanında yapılmış ilginç çalışmalara rastlamak mümkün. Örneğin Pearson'ın (1957) ekonomik artık kavramı üzerindeki ünlü makalesi bazı toplumlarda toplumun sürekliliğini sağlayan kurumların yaşatılmasının bireylerin yaşamlarını sürdürebilmelerinden daha büyük önem kazandığını gösteriyor. Pearson'ın amacı toplum içinde yiyecek üretiminden başka işlerle uğraşan grupların ve dolayısıyla belli bir katmanlaşmanın ancak ihtiyaç duyulandan fazla yiyecek üretmeye başlanıldığında, yani bir «ekonomik artık» oluştuğunda ortaya çıkabileceğini savunan görüşlere karşı çıkmak. Ama bunu yaparken asgari biyolojik ihtiyaçların tanımlanmasının ne kadar güç olduğunu da gösteriyor. Yazarın verdiği örneklerden birine göre, Malinezya köylerinde bireylerin ölümüne yol açan uzun süreli kıtlık devrelerinde bile, dinsel-toplumsal nedenlerle hint patatesi mahsulünün bir kısmı çürümeye bırakılıyor ve bu mahsule dokunulmuyor. Pearson, aynı şekilde, bir şan şeref simgesi olarak kabul edilen güvercinlere açlık tehditi altında bile dokunulmayan bir kabileyi de örnekleri arasında sayıyor.

Bireysel ihtiyaçları toplumsal gerçekliğin dışında tanımlamanın olanaksızlığını Veblen'in «gerçek» ihtiyaçları yansıtan tüketimle, gösteriş için tüketim arasında yaptığı ayırımda da görüyoruz. Veblen konuya ihtiyaçların toplumsal yönünü vurgulayarak giriyor ve «gösteriş için aylaklık» ile «gösteriş için tüketimi» bireyin toplumdaki yerini kaybetmemek için giriştiği faaliyetler olarak gösteriyor.(5) Veb-

(4) Bk. Deli (1979).

(5) Veblen'in bu konudaki görüşleri için bk., özellikle, (Veblen (1899 ve 1914).

len'e göre bu kategorilerin ilki tarihin ilk çağlarında asil ve süfli işlerin ayrılmasıyla kendini gösteriyor. Bu ayırıma göre eliyle çalışarak birşeyler üretmek aşağı görülürken, savaşçılık, büyücülük gibi faaliyetler yüceltiliyor. Böylece üretime doğrudan katılmayan bir aylak sınıf ortaya çıkıyor. Daha karmaşık toplumlarda ise gösteriş için tüketim, bireyin yerini belirlemekte, gösteriş için aylaklıkdan daha önemli oluyor. Gösteriş için tüketim özellikle hakim sınıflar için önemli olmakla birlikte, diğer sınıflar da bunun dışında kalmıyorlar. En yoksul kesimlerin bile en acil ihtiyaçlarından vazgeçmek pahasına bu tür tüketime giriştikleri görülüyor. Veblen ayrıca başkalarını etkilemek için yapılan tüketimin zamanla normal bir gereksinim haline geldiğini, bireyin güvenlik ve rahatlığı için yaptığı tüketime dönüştüğünü söylüyor. Bu şekilde taklit ve gösteriş toplumsal olarak gerekli sayılan tüketimin belirlenişinde önemli bir rol oynuyor.

Bu açıklama belli bir anda, belli bir toplumda, ihtiyaçlar arasında özenti olanlarla taklit ve gösteriş isteğinden etkilenmemiş olanlar diye bir ayırım yapmanın güçlüğünü açıkça gösteriyor. Eğer toplumsal ihtiyaçların yapısının oluşmasında kişinin toplumdaki yerini koruma ve yükseltme isteği Veblen'in dediği gibi önemli bir rol oynuyorsa, söz konusu ayırım ancak bütün ihtiyaçların doğuşuna ve zaman içindeki evrimine bakarak yapılabilir.

Veblen'in «israf» kavramı üzerinde durarak önerdiği ölçüt de bu zaten. Yazara göre hem gösteriş için tüketim, hem gösteriş için aylaklık doğrudan veya dolaylı olarak insan zamanı ve enerjisinin israfını içerirler. Bu da bütün insanların içindeki yararlı bir iş yapma, üretici olma içgüdüsüne aykırı birşeydir. Bu içgüdü insanların ancak insan yaşamının bütününü zenginleştirici, değerli kılıcı bir iş yaptıkları zaman tatmin olabilmelerine yol açar. İhtiyaçlar da karşılanmaları için tüketilen nesnelerin bu tür bir çabanın ürünü olup olmamalarına bağlı olarak sınıflandırılabilirler. Veblen'in deyişiyle: «Bu konuda karar vermek için bütün harcamalara uygulanması gereken ölçüt bunların genelde insan yaşamını zenginleştirmeye yönelik olup olmadıkları, bireyin dışında yaşam sürecini ileri götürüp götürmedikleriyle ilgilidir. Çünki üreticilik içgüdüsü bu düzeyde ödüllendirilebilir ve ekonomik gerçeklerle ilgili her sorunun cevaplandırılmasında başvurulacak son kaynak bu içgüdüdür» (Veblen, 1899, s. 99).

Gene Veblen'e göre: «Olağan tüketim faaliyetleri temellerindeki alışkanlıklar bireyler arası rekabete dayandığı zaman, yani maddi şeref veya ekonomik başarı kaygısından destek almadan alışkanlık durumuna gelmelerinin olanak dışı olduğu durumlarda, israf olarak sınıflandırılabilirler» (Veblen, 1899, s. 100).

Ama yazarın hemen belirttiği gibi: «Belli bir tüketim malının 'gösteriş için israf' kategorisine konulması için bütünüyle yararsız olması gerekmez. Bir nesne aynı anda hem yararlı hem gereksiz olabilir ve tüketiciye sağladığı fayda bu yararlı ve gereksiz öğelerin bileşiminden oluşabilir... Ana öğesi gösteriş için israf bile olsa, herhangi bir malın sağladığı faydada hiçbir gerçek yarar kaygısı olmadığını söylemek hatalı olacaktır» (Veblen, 1899, ss. 100-101).

Gerçek yarar sağlama ve gösteriş kaygılarının toplumsal tüketim kalıplarını belirlemede bu derece iç içe girmiş olmaları Veblen'in kategorilerini kullanarak ihtiyaçlar arasında bir ayırım yapmanın güçlüğünü açıkça ortaya koyuyor. Veblen'in kuramının ana sorununun yazarın toplumsal davranışlarla, doğal ya da insanca olan davranışlara yaklaşım biçiminden kaynaklandığı kanısındayız. Gördüğümüz gibi Veblen konuya, tüketim kalıplarının belirlenişinde, toplumda bir yer edinme ve bu yeri koruma kaygılarının rolüne bakarak giriyor. Ama geliştirdiği kuram toplum dışı, insana özgü bir üreticilik içgüdüsü kavramıyla biçimleniyor. Genelde insanın ihtiyaçlarını tesbit etmek, daha önce gördüğümüz gibi, ne kadar güçse, içgüdülerin nasıl yönlendiğini toplumsal gerçekliğin dışında belirlemek de o derece güç. Bunun için de tüketici davranışlarını açıklamakta gerçekten yararlı olabilen Veblenci kuramı iktisadi politikanın belirlenmesinde kullanmaya kalktığımızda boşlukta kalıyoruz. Bu güçlükler, bazı yeni çalışmalarda da üzerinde durulduğu gibi, ihtiyaçlar konusunun, özellikle iktisat politikasının belirlenmesiyle ilgili olarak ortaya çıktığı durumlarda, toplumsal gerçeklik çerçevesi içinde ele alınması gerekliliğine dikkati çekiyor.(6) Böylece çeşitli toplumlarda bireyin yeri ve bireysel ihtiyaçların dağılış biçimleri konusu gündeme geliyor.

(6) Bu konuda W. Leiss (1976), M. Hollis ve E.J. Nell (1975) ve F. Hirsch'in (1978) çalışmalarının sonuçlarına bakılabilir.

TOPLUM-İNSAN VE İHTİYAÇLAR

Temel ihtiyaçlar konusunda öne sürülen görüşlerin başlangıç noktasında özgür seçim hakkı olan bireylerin ihtiyaçları yer alıyor. Yani ortada, neo-klasik iktisadın öznesi gibi, olanaklarını çeşitli tüketim hedefleri arasında özgürce dağıtan bir birey var. Üretim de bu bireyin ihtiyaçlarına bağlı olarak azami kâr sağlama amacına yönelik olarak düzenlenmiş. Yalnız yeni yaklaşımlar, neo-klasik iktisadın rasyonel bulduğu davranışlar hakkında hüküm verebiliyorlar. Yani parasını verip bir şişe koka-kola alan tüketicinin, ya da potansiyel talep hesaplarından kalkınarak koka-kola üreten girişimcinin davranışları eleştirilebiliyor. Sonuç olarak da, ihtiyaçların bir üst yapı kuruluşunca dağıtılması yolunda öneriler ortaya konulabiliyor.(7) Bu değişikliğin sosyal yapıyı ne şekilde değiştireceği ve bu değişikliğin politik sonuçları ise ancak sözü edilen özgür tüketici tipinin ortaya çıkış sürecinin değerlendirilmesiyle anlaşılabilir.

Kıt kaynaklarını sınırsız isteklerini karşılamak üzere dağıtan tüketici tipinin evrenselliği bugüne kadar birçok tartışmaya konu olmuş. Özellikle ekonomik antropoloji alanında yapılan çalışmalar kapitalist olmayan toplumlarda ne isteklerin sınırsız, ne de seçimlerin özgür olduğuna işaret ediyorlar. Özgür seçim olanağının bulunmayışı bu toplumların kendi çıkarları doğrultusunda davranan «anonim» bireylerden oluşmamasına bağlı. Aksine kişisel davranışlar toplumun bütünlüğünü korumaya yönelik ve toplumsal denetim altında. Kişilerin «anonim» olmayışları ise ihtiyaçlarını niteliksel olarak belirleyen sosyal konumlarda bulunuşlarına bağlı. Yani kapitalist olmayan toplumlarda belirli bir sosyal konumdaki kişilerin diğer konumlardakilerden değişik ihtiyaçlara sahip olduklarını görüyoruz. Nedeni ekonomik olanaklara değil, ihtiyaçların önceden belirlenmiş kurallara göre toplumca dağıtılmasına bağlı olan bu değişiklikler giyim kuşamdan yiyip içmeye kadar her alanda kendilerini gösterebiliyorlar. Ayrıca kapitalist olmayan toplumlarda bazı eşyanın yalnız belirli amaçlar için ve belirli kişilerce kullanılmasına ilişkin ku-

(7) Örneğin, H. Singer (1977, s. 4) tüketici isteklerinin kontrolunun bütün kalkınma politikalarının en önemli görevi olduğunu yazıyor. Schumacher (1975, s. 29) ise «Ancak ihtiyaçların azaltılmasıyla sürtüşmelerin ve savaşların temel nedeni olan gerilimler azaltılabilir» diyor.

rallara da rastlıyoruz.(8) Bu tür bir yapı içinde öznesi özgür seçim hakkına sahip bireyler olan kuramlar da geçersiz oluyor. Aslında bu kuramlar yalnız uygulanabilirliklerini kaybetmiyorlar, uygulanmaları gerekliliği de ortadan kalkıyor. Açıkça görülebileceği gibi, ihtiyaçların toplumsal konumlara göre dağılıp karşılandığı yerde ihtiyaçların yapısı bir veri olarak karşımıza çıkıyor. Yani kişinin toplumdaki yerini bilmek onun ihtiyaçlarını bilmek anlamına geliyor.

Bu noktada, toplumlar arasında sosyal akışkanlık konusunda ortaya çıkan farkların da üzerinde durmamız gerek. Kapitalist olmayan toplumlarda kişi toplumsal hiyerarşi içinde belirli bir yeri olan ve çoğunlukla belirli bir işi görmekle yükümlü bir ailenin parçası olarak ortaya çıkıyor. Başka bir deyişle, babasının oğlu olarak doğup, içine doğduğu toplumsal katmanı değiştirme olanağı bulamadan, babasının oğlu olarak yaşıyor. Bu durumda da, ihtiyaçların kişinin yaşamı süresinde yapı değiştirmesi söz konusu olmuyor.

Kapitalist toplumda kişinin yeri ve ihtiyaçları konusu bütünüyle değişik bir biçimde karşımıza çıkıyor. Bu değişikliği en iyi burjuva ideolojisi içinde «bireysel özgürlük» ve «bireysel başarı» kavramlarının yeri ve önemine bakarak görebiliriz. Kapitalist gelişmeyle birlikte birey-toplum ilişiksi üst yapı kurumlarınca belirlenen sabit toplumsal konumlara dayanmaktan çıkıyor. İlişkiler ekonomik düzeyde belirlenmeye başlıyor. Polanyi'nin (1957) deyişiyle, daha önce sosyal yaşam içine yerleşmiş (embedded) olan ekonomik düzey bağımsızlık kazanıyor. Marx'ın sivil toplum kavramı çerçevesinde yaptığı açıklamalarda da toplumdaki temel ilişkilerin sosyal bağlardan ayrılıp ekonomik düzeyde belirlenişi üzerinde duruluyor.(9) Yani ortaya belirli bir sosyal iş bölümü içine doğmamış bireyler ve onların ihtiyaçları çıkıyor. Bu bireyler üst yapı kurumları tarafından engellenmeden toplumsal hiyerarşi içinde yükselme şansına sahip görünüyorlar. Birey kendi seçtiği iş ve bu iş sonucu elde ettiği toplumsal başarıyla tanımlanırken, özgürlükle bireysel yetenek ve çaba sonucu sınıf atlama olanağı burjuva ideolojisi içinde önemli bir yer tutuyor.

---

(8) Bu konuda bk. T.K. Hopkins (1957), J. Robinson (1970b, ss. 22 36), G. Dalton (1961 ve 1963), M. Godelier (1976, c. 2, ss. 125-209), K. Polanyi (1957, ss. 43 55).

(9) Bk., örneğin, Marx (1844, s. 132). Ayrıca A. Heller (1976, ss. 44-66).

İhtiyaçların sosyal yapıdan bağımsız olarak ekonomik düzeyde belirlenişinde para ekonomisine geçişin büyük rolü olduğunu görüyoruz. Para kullanımının yaygınlaşması ile birbirine bağlı bir dizi sosyal olgu ortaya çıkıyor. Para kullanımı ile her eşya parasal bir değer kazanıyor ve para karşılığında alınıp satılıyor. Başka bir deyişle, kullanım kısıtlamaları yalnızca parasal bedeli ödeme olanağına bağlanmış oluyor. Bu «parasını verip alma» olayının sosyal eşitlik ve özgürlük kavramları ile de yakından ilgili olduğunu görüyoruz. Eşyanın değeri evrensel bir ölçüte, paraya, bağlandığında elinde para bulunduran herkes herşeyi elde edebilir duruma geçiyor. Yani değer ölçütünün birliği onu kullananlar arasındaki farklılaşmayı siliyor.(10)

Para ekonomisine geçişin tüketici davranışlarını da etkilediğini görüyoruz. Daha önce belirttiğimiz gibi kapitalist olmayan toplumlarda ekonomik faaliyetler toplumun birlik ve bütünlüğünü sağlamaya, bireysel düzeyde de toplumsal katmanlaşma içindeki yeri korumaya yöneliyor. Mal elde etme ve biriktirme olayı da belirli sosyal sınırlar içinde kalıyor. Ekonomik düzeyin sosyal düzeyden bağımsız olduğu yerde bu sınırlar zayıflıyor ve para ekonomisi çerçevesi içinde bütünüyle ortadan kalkıyor. Parayla herşeyin alınabildiği durumlarda para sahibi olma isteği mal biriktirmede karşılaşılabilecek bütün sınırların ötesine yayılıyor.

EKONOMİK DÜZEYİN BAĞIMSIZLIĞI VE ÖZGÜRLÜK KAVRAMI

Yukarda sözü edilen gelişmeler sonucu kıt kaynaklarını sınırsız istekler arasında dağıtan özgür bireylerden oluşmuş bir topluma varıyoruz. Yalnız buradaki özgürlük kavramına dikkatle yaklaşmamız gerekiyor. Örneğin Polanyi (1957) kapitalist toplumun getirmeyi vadettiği sınırsız özgürlüğün bir aldatmacadan başka birşey olmadığını söylüyor. Yazara göre ekonominin sosyal yaşamdan bağımsız ola-

(10) K. Polanyi (1957), K. Marx (1858, ss. 221-225) ve özellikle A. Heller (1976, ss. 52-58). Bu konuda S. Smelt (1980) paranın hiçbir zaman tam anlamıyla evrenselleşemeyeceğini, yani kullananlar arasındaki sosyal farklılaşmayı bütünüyle ortadan kaldıramayacağını öne sürüyor. Smelt'e göre kredi kartı kullanımının yaygınlaşması herkesin parasının aynı olmadığını gösteren bir olgu.

rak ortaya çıktığı modern kapitalizm tarihin hiçbir çağında görülmemiş bir anormallik. Bu anormallik içinde bireysel ihtiyaçların toplumsal baskılardan kurtuluşu başka alanlarda büyük tehlikeler doğuruyor. Ekonomik çıkarları doğrultusunda özgürce davranabilen birey aslında toplumsal gerçekliğin dışına itilmiş oluyor. Bir anlamda birey toplumun sürekliliğini sağlayan güç dengelerinin ortadan kalkmış olduğuna inandırılıyor. Böylece de bu güç dengelerini etkilemek olanağını bütünüyle kaybediyor. Polanyi'ye göre yasalar önünde eşitlik, bir anlamda ihtiyaçların eşit dağılışı da bu tür bir aldatmaca. İhtiyaçlar üzerinde herhangibir toplumsal sınırlama olmayışı gerçekte bir şey ifade etmiyor ve çoğunluk gene ölesiye çalışıp yaşamını sürdürmek durumunda kalıyor.([11]) Polanyi bu durumun ekonomik düzeyin bir kere daha, bütün kapitalist olmayan toplumlardaki gibi, sosyal düzeyin içine yerleşmesi ve toplumsal amaçların bireysel çıkar kaygısının üstünde yer almasıyla aşılabileceğini söylüyor. Zaten yazar modern kapitalizmin yerini daha önceki toplumlar gibi bir topluma bırakıp tarihsel bir acaiplik örneği olarak kalmasının kaçınılmazlığına inanıyor.

Marx da, Polanyi gibi, kapitalist toplumun getirdiği özgürlük kavramının boşluğuna dikkati çekiyor. Bununla birlikte Marx kapitalist toplumun insan ve ihtiyaçları konusunda çok önemli bir ilerleme olduğunu savunuyor. Yazara göre kapitalist toplum «ihtiyaçlarında zengin» insanın ortaya çıkışında çok büyük bir aşama.([12]) Burada yalnız ihtiyaçların toplumsal baskılardan kurtuluşu değil, yeni ihtiyaçlar ve bunların karşılanması için gerekli olanakların yaratılışı da söz konusu. Marx'ın deyişiyle: «... nisbi artık değerin üretimi, ya-

(11) D.M. Potter (1957) kapitalizmin yerine getiremediği özgürlük ve eşitlik vaadleri konusunda Polanyi'ye katılırken, bunu temelde darlık (scarcity) sorununun çözülemeyişine bağlıyor. Bu kapsamda da, maddi koşulların ihtiyaçların özgür dağıtımına en elverişli olan Kuzey Amerika'da bu vaadlerin bir dereceye kadar yerine getirilebildiğini söylüyor. Tabii sorunu sosyal yapının dışında, maddi koşullar çerçevesi içinde ele alan bu görüşün zayıf yönleri Kuzey Amerika örneğinin ışığında açıkça görülebilir.

(12) A. Heller (1976) ve W. Beckerman (1974, s. 91)' gibi yazarlar da Marx'ın ihtiyaçlarında zengin insan kavramının üzerinde durarak kapitalizmin bitip tükenmez ihtiyaçlar yaratan bir üretim tarzı olarak eleştirilmesine karşı çıkıyorlar.

ni üretici güçlerin artışı ve gelişmesine dayanan artık değer artışı, yeni tüketimlerin üretilmesini gerektirecektir; dolaşım içinde ürünler çerçevesinin genişlemesi gibi, tüketim çerçevesi de genişleyecektir. Önce varolan tüketimin nicelikçe genişlemesi; ikincisi, varolan ihtiyaçları daha geniş bir alana yaymak yoluyla yeni ihtiyaçlar yaratılması; üçüncüsü, yeni ihtiyaçların üretilmesi, yeni kullanım değerlerinin keşfedilmesi ve yaratılması... Yeryüzünün her yönden araştırılmasıyla yeni yararlanılabilir nesnelerin ve eskilerin yararlı yeni özelliklerinin —hammadde olarak yeni kullanım alanları, vb.— keşfedilmesi; dolayısıyla doğa bilimlerinin en yüksek noktasına kadar gelişmesi; bunun gibi, doğrudan doğruya toplumdan kaynaklanan yeni ihtiyaçların keşfedilmesi, yaratılması ve doyurulması; toplumsal insanın tüm niteliklerinin işlenip terbiye edilmesi, nitelikleri ve ilişkilerinde, dolayısıyla ihtiyaçlarında mümkün olan en ileri derecede gelişmiş bir varlık olarak, toplumsal insanın üretilmesi; insanın, toplumun en üstün ve en evrensel ürünü olarak üretilmesi (çok yönlü doyumlarının olabilmesi için insanın çok yönlü doyum yeteneğine sahip olması, dolayısıyla ileri bir derecede eğitilmiş ve kültürlü olması gerekir); bütün bunlar da sermayeye dayalı üretimin bir koşuludur. Yeni üretim alanlarının açılması, yani nitelikçe yeni bir artık-sürenin yaratılması, salt işbölümünün ilerlemesi değildir; olay, varolan üretimin kendi bağrından yeni bir kullanım değeri olan bir emek doğurmasıdır; sürekli olarak genişleyen ve herşeyi kapsar hale gelen bir emek ve üretim çeşitleri sistemi ile ona tekabül eden, sürekli genişleyen ve zenginleşen bir ihtiyaçlar sisteminin giderek genişlemesidir.» (Marx, 1858, ss. 408-409)

Ama kapitalist toplum aynı zamanda yarattığı «ihtiyaçlarında zengin» insanın kendini gerçekleştirmesini sınırlar. Çünki bu toplumda üretimin amacı gelişen ihtiyaçların karşılanması değil, artık değer üretimidir. Üretim arttıkça artar, ama üretim ilişkileri ücretleri asgari geçim seviyesine iterken, sermaye birikimi de kapitalist için bir ölüm kalım meselesi olarak ortaya çıktığından, gereksinimlerin karşılanması sürekli geri plana itilir. İhtiyaçlar üzerindeki toplumsal baskılar ortadan kalkarken bunların yerini ekonomik baskılar alır. Böylece bir kere daha tüketicinin sosyal işbölümü içindeki yerine bakarak tüketimi sınıflandırma olanağı doğar. **Kapital**'in ikinci cildinde (ss. 406-415) belirtildiği gibi ücretlerle satın alınan malları gerekli tüketim malları, sermaye geliriyle alınanları ise lüks tüketim

malları olarak sınıflandırabiliriz. Marx başka tür bir sınıflama yapılabileceğini kesinlikle reddeder. Onun bu tavrını Proudhon'un konuyla ilgili görüşlerine yönelttiği eleştiride görebiliriz.

Proudhon üretim maliyeti ile sağlanan fayda arasında bir ilişki kurarak en ucuz malların en gerekli mallar olduğunu öne sürüyor. Böylece, gerekli mallardan lüks tüketim mallarına doğru maliyetlere dayanan bir sıralama geliştiriyor. Marx'ın bu sıralamaya gösterdiği tepkiyi aşağıdaki paragrafda görebiliriz: «Daha ucuz nesnelerin daha yararlı olduğunu, daha büyük bir fayda sağladığını söylemek, düşük maliyetleri göz önünde tutarak yaygın içki kullanımının bu tür tüketimin sağladığı büyük faydanın bir kanıtı olduğunu söylemekle aynı şeydir. Bu işçiye patatesin etten daha yararlı olduğunu söylemektir, bugünkü durumu olduğu gibi kabullenmektir bu; kısacası, Bay Proudhon gibi, bir toplumu anlamadan onun savunuculuğunu yapmaktır» (Marx, 1847, s. 55).

Marx bir yandan Proudhon'a karşı çıkarken, bir yandan da kapitalist toplumun Polanyi tarzında yadsınmasına karşı çıkıyor. Sivil toplumun gerisine, ihtiyaçların yeniden üst yapı kurumlarınca belirlendiği bir topluma dönüş geliştirdiği kuramın özüne bütünüyle aykırı. Kapitalizmin ilerici niteliğini ve kapitalist toplumun yarattığı sorunların ancak bu toplumun aşılmasıyla çözülebileceğini vurgulayan birçok bölüm arasından örnek olarak Marx'ın Ricardo'yu bazı «insancıl» eleştirilere karşı savunduğu bölümü alabiliriz: «Ricardo, kendi çağı çerçevesinde haklı olarak, kapitalist üretim tarzını genelde üretim için, zenginliklerin yaratılması için, en olumlu tarz olarak kabul ediyor. Haklı olarak üretim için üretimden yana. Üretimin amaç olmadığını söylemek, üretim için üretimin insan gücünün gelişmesinden, başka bir deyişle, amaç olarak insan doğasının zenginleşmesinden başka birşey olmadığını unutmak olur. Sismondi gibi bireyin refahını öne sürerek bu amacın karşısına çıkmak, bireyin refahı için türün gelişimini durdurmak gerektiğini söylemekle aynı şeydir... Bu tür yüce düşünceler, kısırlıklarından öte, sahiplerinin insan soyunun gelişmesinin, ilk elde insanların ve hatta sınıfların çoğunluğunun zararına olmakla beraber, sonunda bu çelişkiyi kırıp insanın gelişmesiyle birleştiğini anlamadıklarını gösteriyorlar; kişiliğin gelişmesi yalnızca içinde insanların harcandığı böyle bir tarihsel süreç sonunda sağlanabilir...» (Marx, 1910, s. 118).

TEMEL İHTİYAÇLARDAN RADİKAL İHTİYAÇLARA DOĞRU

Eğer bu noktada, yazının başına, en yoksul kesimlerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik bir kalkınma modeli arayışına geri dönecek olursak, bu tür yaklaşımlarda hem Polanyi'den, hem Proudhon'dan birşeyler bulunduğunu göreceğiz. Temel ihtiyaçlar konusundaki tartışmaların ilk göze çarpan özelliklerinden biri ihtiyaçların tüketici davranışlarıyla belirlenmesine duyulan güvensizlik. Bu güvensizlikle, Polanyi'nin piyasa mekanizması ve ekonomik düzeyin politik düzeyden bağımsız olarak ortaya çıkışı konusundaki görüşleri arasında açık bir paralellik var.(13) Tartışmanın temelindeki varsayımlardan biri de ihtiyaçların bireysel yargılardan bağımsız olarak sınıflandırılabileceği inancı. Bu tür sınıflandırma denemelerinde büyük ölçüde toplumun olanaklarının göz önünde tutulduğunu ve en bol olan üretim faktörleri kullanılarak en kolay üretilen mallara ağırlık verilmesinin önerildiğini görüyoruz. Basit üretim yöntemleri ve basit mallar üzerine kurulu bir üretim yapısının oluşturulması tartışmalarda önemli bir yer tutuyor.(14) Bu çerçeve içinde öne sürülen görüşler de Proudhon'un maliyeti en düşük malların en gerekli mallar olduğu yolundaki görüşlerine yaklaşıyor.

Bu noktada çok önemli bir sorunun tartışma dışı bırakıldığını farketmemek elde değil. Bu soru da ihtiyaçların hangi ölçütlere göre, kim tarafından belirleneceğiyle ilgili. Yazının başında verdiğimiz kapitalist olmayan toplumlarla ilgili örneklerde bu tür toplumlarda belirli üst yapı kurumlarının, özellikle dinin, bireysel ihtiyaçların be-

---

(13) Bu konuda H. Handerson (1978) Polanyi'nin kapitalist toplumda piyasa mekanizmasının rolü ve buna bağlı olarak birey-toplum bağlarının, bireyin topluma karşı duyduğu sorumluluğun gittikçe zayıflaması ile ilgili görüşlerinin Schumacher'ın çalışmalarında yeniden ortaya çıkışına dikkati çekiyor. P. Harper ise temel ihtyiaçların karşılanmasına yönelik bir bilim ve teknoloji politikasının uygulanmasında Mao ile Polanyi'nin görüşleri arasında büyük bir fark olmadığını söylüyor (OECD, 1974).

(14) Örneğin, F. Stewart (1977) kalkınma konusuna yeni bir yaklaşım getirme çabası içinde üretim teknikleri ve üretilen mallar arasındaki ilişki üzerinde duruyor. Stewart'a göre az gelişmiş ülkelere «uygun» bir üretim yapısı ile «uygun» malların üretimi birbirinden bağımsız olarak düşünülemez. Bu bağlamda uygun mallar basit bir teknoloji kullanımı gerektiren ve ucuza maledilen mallar oluyor.

lirlenip dağıtılmasında etkili olduklarını gördük. Bu konudaki çalışmalar söz konusu mekanizmanın işleyişinde herhangibir açık baskı aracına gerek kalmadığını, bireysel ihtiyaçları belirleyen üst yapı kurumları toplumsal gerçekliğin bir parçası olarak kabul edildikleri sürece kişilerin isteklerinin belirlenen sınırları zorlamayacağını gösteriyorlar. Ama bugün kapitalizmin dünyaya yayılma eğilimi karşısında kapitalist olmayan toplumlar büyük yapısal değişimler geçirmiş, kapitalist dünya sisteminin gerçekliği kapalı toplumların sürekliliğini giderek olanaksız kılmıştır.(15) Uluslararası ilişkiler gelişip, üretim yapısı benzer kurallara göre yeniden düzenlenirken kişilerin dünyaya bakışı da zorunlu olarak değişmiş, bu değişim de yalnız istekleri değil inançları da etkilemiştir. Bu açıdan ihtiyaçların bireyin dışında belirlenmesi kaçınılmaz olarak yeni mekanizmaların geliştirilmesini gerektirecektir. Tüketim kalıplarının belirlenip üretimin bunlara göre düzenlenmesi ister halkın babası rolünü üstlenmiş bir diktatör, ister bir planlama örgütü veya uluslararası bir kuruluş(16) tarafından gerçekleştirilsin, uygulamada ya ideolojik baskı ya da açık şiddete dayanması olasılığı çok yüksek.

Bu sorunlar üretim araçları mülkiyetinin dağılış biçimlerinden bağımsız olarak karşımıza çıkıyor. Yani üretim araçlarının devletleştirilmiş olması ve eşitliğin toplumsal bir hedef olarak gösterilmesi temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik kalkınma modellerinin temelindeki sivil toplumun yadsınmasına ilişkin sorunların çözümlenmesi için yeterli değil. İşçilerin tasarruflarını arttırarak çalıştıkları fabrikalara «ortak» olmaya zorlandıkları Güney Kore'de de, insanların

(15) Bu açıdan Çin Halk Cumhuriyeti'nin uzun süren bir kapalı ekonomi dönemi geçirdikten sonra, üretimin örgütlenişinde temel değişiklikler yapılmasını gerektiren bir biçimde Batıya açılması ilginç. Çin gibi bir kıta büyüklüğünde, yıllarca kendine yetmeyi başarmış ve üretim ilişkilerinin düzenlenmesinde ilginç deneyler geçirmiş bir ülkenin bile dünya sisteminden uzun süre soyutlanamaması geleneksel kurumların etkinliğinin korunabilmesi konusunda önemli kuşkulara yol açabilecek nitelikte.

(16) Temel ihtiyaçlar konusundaki tartışmalarda uluslararası kuruluşların önemli bir rol oynadıklarından daha önce söz ettik. Toplumun dışında bir kuruluşun devreye girmesinin yazının başında belirttiğimiz güçlükleri ve bunların doğurduğu politik sorunları daha da belirginleştireceği açıkça görülebilir.

«bir giysiyi yeniyken üç yıl, eskidikten sonra üç yıl, ondan sonra da onarıp üç yıl daha giyin» türünden propaganda cümleleriyle karşılaşıp durdukları Çin Halk Cumhuriyeti'nde de aynı politik sorunlar karşımıza çıkıyor. Bu açıdan sözü geçen iki toplumda da işçinin, fabrika yönetiminin ve ülkenin çıkarları arasındaki birliğin sürekli vurgulanışı ilginç. Çin Halk Cumhuriyeti'nde belirli bir «yoksullukda eşitlik» sağlanmış olsa da, ihtiyaçları belirlenenlerle ihtiyaçları belirleyip dağıtanlar arasındaki temel eşitsizlik yerinde duruyor.(17) İnsan doğasının, ihtiyaçlarında zengin insanın, gelişmesini önleyen, aynı zamanda da uygulamada baskı yöntemlerine başvurulmasını gerektiren bu tür eşitsizliklerin ortadan kalkması için de soruna başka bir biçimde yaklaşmamız gerekiyor.

Bu yeni yaklaşımda daha önce açıklamaya çalıştığımız iki nokta önemli bir yer tutuyor. İlk olarak, her toplumda, o topluma özgü bir ihtiyaçlar yapısı oluştuğunu ve bireysel ihtiyaçları ancak bu yapı içinde değerlendirebileceğimizi unutmamalıyız. Başka bir deyişle, temel ihtiyaçların ne olduğu konusunda herhangibir kuramcı veya kuruluşun karar vermesi olanaksız. Ikinci olarak, sivil toplumun yadsınmasına dayanmayan, dolayısıyla insan doğasının gelişmesini sınırlamayan, bütün çözümler ister istemez kişinin kendi ihtiyaçlarını ortaya koymasına olanak tanımak zorunda. Bir anlamda, doğru çözümlemeler yalnızca insanlar ve onların ihtiyaçlarından yola çıkarak varılanlar olabilir.

Bu noktada A. Heller'ın (1976) Marx'ın yapıtına dayanarak geliştirdiği radikal ihtiyaçlar kavramından geniş ölçüde yararlanabiliriz. Heller radikal ihtiyaçların kapitalist toplum yapısı içinde geliştiklerini, fakat ancak kapitalizmin aşılıp sınıfsız bir topluma geçilmesiyle karşılanabilecek ihtiyaçlar olduğunu söylüyor. Heller'in sendika talepleri ile ilgili örnekleri konuya açıklık getirmek bakımından yararlı olabilir. Örneğe göre ücret artışı isteği radikal bir ihtiyacın yansıması değil çünki toplumun mevcut yapısı içinde de gerçekleştirilebilir. Buna karşılık, daha çok boş zaman, daha doyurucu çalışma

(17) Günümüzün sosyalist toplumlarında ortaya çıkan bu tür eşitsizlik sorunlarının ayrıntılı bir tartışması için bk. F. Feher ve A. Heller (1977) ve F. Feher (1978).

koşulları gibi istekler, ileri götürüldüklerinde üretimin örgütleniş biçimiyle çelişkiye düşeceklerinden, radikal ihtiyaçların yansıması olarak değerlendirilebilirler.

Radikal ihtiyaçların ortaya çıkışı yalnız toplumun mevcut yapısı içinde yerine getirilemeyecek bir istekle değil, aynı zamanda bu isteğin mevcut sınırlar içinde karşılanamayacağı bilincinin gelişmesiyle de ilgili. Heller'in deyişiyle «Kapitalist toplum bir bütün, bir sosyal yapı olarak yabancılaşmayla birlikte yabancılaşmanın bilincini, yani radikal ihtiyaçları üretir».

Ama bu, radikal ihtiyaçların yalnızca ileri sanayi toplumlarında ortaya çıkış biçimiyle, yabancılaşma olgusuna bağlı olduğu demek değil. J. Cohen'in (1977) Heller'in yapıtı üzerine incelemesinde haklı olarak vurguladığı gibi, bugün bazı ülkelerde yaşamı sürdürebilmenin, başka bir deyişle «varoluş ihtiyaçlarını» karşılayabilmenin, sonsuz bir çaba gerektirdiğinin bilinci de radikal ihtiyaçları oluşturabilir.

Heller radikal ihtiyaçların yalnız işçi sınıfına özgü ihtiyaçlar olmadığını da söylüyor. Yazar Marx için radikal ihtiyaçların kesinlikle sanayi işçilerinin ihtiyaçları olduğunu belirtirken, «bugün radikal ihtiyaçların sahiplerinin işçi sınıfı, veya yalnızca işçi sınıfı olmaması Marx'ın büyüklüğünden birşey eksiltmez» diye ekliyor (Heller, 1976, s. 86). Böylece öğrenciler, çeşitli marjinal gruplar, v.b. kapitalist toplum çerçevesinde karşılanamıyacak isteklerin sahipleri olarak karşımıza çıkıyorlar.[18]

Bütün bu öğeler birleşince ortaya hem kapitalist toplumların bireysel ihtiyaçlarla ilgili sorunlarından, hem de temel ihtiyaçlar kavramı çerçevesinde yapılan önerilerin sakıncalarından uzak, yeni bir kavram koyabiliyoruz. Bu kavram da bizi temel bir gerçeğe, günümüzde olumlu toplumsal değişmelerin ancak insanın kendi ihtiyaçlarına sahip çıkmasıyla sağlanan değişmeler olabileceği gerçeğine götürüyor.

---

(18) Heller'ın görüşüne eleştirel bir yaklaşım için bk. M.A. Lebowitz (1979). Lebowitz'in Heller'a yönelttiği temel eleştiri Heller'ın çalışmasının üretim sürecinden bağımsız, yalnızca tüketim düzeyiyle ilgili olması. Kanımızca bu eleştiri Heller'ın üretim sürecinin gereksinimlerin yapısının belirlenmesindeki rolü üzerine yaptığı açıklamaları gözden kaçırıyor.

BAŞVURU

W. BECKERMAN, **In Defence of Economic Growth**, Jonathan Cape Ltd., Londra, 1974.

J. COHEN, «Review of the Theory of Need in Marx», **Telos,** nos. 30-33 (Sonbahar 1977), ss. 170-184.

G. DALTON, «Economic theory and primitive society», **American Anthropologist,** c. 63 (Şubat 1961), ss. 1-25.

G. DALTON, «Economic surplus once again», **American Anthropologist**, c. 65 (Nisan 1963), ss. 389-393.

S. DELL, «Basic needs or comprehensive development: Should the UNDP have a development strategy?» **World Development,** c. 7 (Mart 1979), ss. 291 308.

M. DOBB, **Theories of Value and Distribution since Adam Smith,** Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1976.

Economic Impact, 1979/3.

F. FEHER ve A. HELLER, «Forms of equality», **Telos,** nos. 30-33 (Yaz 1977), ss. 6-26.

F. FEHER, «Dictatorship over needs», **Telos,** nos. 34-37 (İlkbahar 1978), ss. 31-42.

M. GODELIER, **Rationalité et Irrationalité en Economie,** Maspero, Paris, 1974, 2 cilt.

D. GOULET, **The Uncertain Promise,** IDOC / North America, New York, 1977.

A. HELLER, **The Theory of Need in Marx.** Allison and Busby, Londra, 1976.

H. HANDERSON, «The legacy of E.F. Schumacher», **Environment,** c. 20 (Mayıs 1978).

F. HIRSCH, **Social Limits to Growth,** Harvard Univ. Press, Cambridge Mass., 1978.

M. HOLLIS ve E. NELL, **Rational Economic Man,** Cambridge Univ. Press, Londra ve New York, 1975.

T.K. HOPKINS, «Sociology and the substantive view of the economy», **Trade and Market in Early Empires** (editör K. Polanyi), Free Press, New York, 1957.

W.I. JEVONS, **«The Principles of Economics,** A.M. Kelley, New York, 1965.

M.A. LEBOWITZ, «Heller on Marx's concept of needs», **Science and Society,** c. 43 (Sonbahar 1979), ss. 349-355.

W. LEISS, **The Limits to Satisfaction,** Univ. of Toronto Press, Toronto, 1976.

K. MARX (1844), **The Holy Family,** Progress Publishers, Moskova, 1975.

K. MARX (1847), **Poverty of Philosophy,** Martin Laurence Ltd., Londra.

K. MARX (1858), **Grundrisse,** Vintage Books, New York, 1973.

K. MARX (1885), **Capital,** Progress Publishers, Moskova, 1974, c. 2.

K. MARX (1910), **Theories of Surplus Value,** Lawrence and Wishart, Londra, 1969.

A. MASLOW, «A theory of human motivation», **Psychological Review,** c. 50 (Haziran 1943), ss. 370-396.

G. MYRDAL, **The Political Element in the Development of Economic Theory,** Clarion, New York, 1969.

OECD, **Choice and Adaptation of Technology in Developing Countries,** OECD, Paris, 1974.

P.W. PEARSON, «The economy has no surplus», **Trade and Market in Early Empires** (editör K. Polanyi, Free Press, New York, 1957.

K. POLANYI, **The Great Transformation,** Beacon Press, Boston, 1957.

D.M. POTTER, **People of Plenty,** Phoenix Books, Chicago, 1957.

J. ROBINSON, **Economic Philosophy,** Penguin, Middlesex, 1970a.

J. ROBINSON, **Freedom and Necessity,** George Allen and Unwin, Londra, 1970b.

E.F. SCHUMACHER, **Small Is Beautiful,** Harper and Row, New York, 1975.

H. SINGER, **Technologies for Basic Needs,** ILO/WEP, Geneva, 1977.

S. SMELT, «Money's place in society», **The British Journal of Sociology,** c. 31 (Haziran 1980), ss. 204 223.

F. STEWART, **Technology and Underdevelopment,** Westview Press, Boulder, Colorado, 1977.

T. VEBLEN, (1899), **The Theory of Leisure Class,** The Modern Library, New York, 1934.

T. VEBLEN, **Instinct of Workmanship and the State of Industrial Arts,** The Macmillan Co., New York, 1914.

WORLD BANK, «Appropriate technology and World Bank assistance to the poor», Washington, D.C., 1978.

İKTİSAT TEORİSİ VE HOMOJEN EMEK SORUNU

Seyfettin GÜRSEL

Tüm iktisat teorileri emeği genellikle homojen (türdeş) bir büyüklük olarak ele alırlar. Şüphesiz kolaylaştırıcı bir niteliği olan bu varsayım, değişik emek türlerinin önceden toplanabilmiş olmalarını, bir başka deyişle tek bir ölçü birimiyle ifade edilebilmiş olmalarını gerektirir.

Değişik türden emeklerin nasıl toplanabileceği sorusu yeni sorunlar ortaya çıkartır. Bu sorunlar her iktisat teorisi için aynı önemi taşımazlar. **Toplama sorunu** ya da marksist ifadeyle **karmaşık emeğin basit emeğe indirgenmesi sorunu** esas olarak marksizmin araştırma alanını ilgilendirir gibi durmaktadır. Nitekim neoklasik teorinin böyle bir sorunu olmadığını söylemek olanaklıdır, çünkü çeşitli emek türlerinin homojenleştirilmesi ücret aracılığıyla yapılmaktadır. Nitelikli bir işçi niteliksiz bir işçinin iki katı ücret alıyorsa, neoklask teori nitelikli işçinin emeğinin niteliksiz işçininkinin iki katı olduğu sonucuna varır. Ücretlerin belirlenmesi ise faktör piyasası aracılığıyla gerçekleşir. Dengede ücret emeğin marjinal ürününe (değer olarak) eşittir. Neo-klasik teori, çevrisel nitelikteki bu mantığı bir yana(*) —fiyatlar ücretleri ücretler de fiyatları açıklarlar— başka sorunları çözmüş sayılmaz. Nitekim belli bir üretim sürecine katılan tüm faktörleri ntek tek marjinal ürünlerinin hesaplanması olanaksızdır (Russel paradoksu), kaldı ki bu sorunun toplanabilirlik sorunuyla da bir ilgisi yoktur.

Sraffagil iktisat teorisinin de ilk yaklaşımda homojen emek sorunuyla neo-klasik teoriden daha fazla ilgilendiği söylenemez. Bu teori doğrudan üretim fiyatlarıyla ilgilendiğinden emek-değer teorisi zaten ilgi alanı dışındadır. Bununla birlikte söz konusu teoride ücretin yerine özellikle dikkati çekmek gerekir. İlkin srrafagil geleneksel

(*) Bu konuda Bkz. Sencer Divitçioğlu, **Değer ve Bölüşüm,** İÜİFY 1976, Yılmaz Akyüz, **Sermaye, Bölüşüm, Büyüme,** AÜSBFY 1976, Asaf Savaş Akat, **İktisadi Analiz,** İÜİFY 1980.

modelde tek bir ücret haddinin söz konusu olduğunu hatırlatalım. Dolayısıyla çeşitli türden emeğin homojen kılındığı varsayılmaktadır. Sorunun nasıl çözülmüş olduğu açıklıkla belirtilmemiş olmasına karşın, modelin temel sorunu gözönüne alındığında bu çözümün çok önemli olmadığı söylenebilir. Nitekim tek bir ücret haddi varsaymak yanlış gibi durmamaktadır çünkü modelde önemli olan net ürünün ücretli kesime giden miktarıdır, bir başka deyişle bölüşüm ilişkisi anlamlıdır. Öte yandan ücretli kesimin payının ekonomi dışından veri olduğu kabul edilip, bölüşümden bağımsız bir (değişmez) fiyat ölçüsü ve üretim fiyatları araştırılır. Bununla birlikte çeşitli türden emek gözönüne alındığında, Sraffa'nın temel sonucu olan $r = R(1-w)$ (Standard sistemde r kâr haddi, R maksimum kâr haddi, w ücretlerin net üründeki payı) eşitliğinin elde edilmesi ilerde görüleceği gibi ek varsayımlar gerektirmektedir. Ayrıca nitelikli emek de herhangi bir meta gibi emek ve sermaye gerektiren bir iktisadî ürün olduğundan, nitelikli emeğin de bir üretim fiyatı (buna toplumsal maliyet de diyebiliriz) olacaktır. Değişik emek türlerinin üretim fiyatlarıyla ücret hadleri arasındaki kavramsal fark üzerinde titizlikle durulması gereken bir konudur. Sraffagil modelde, ilki meta fiyatları gibi içsel bir değişken ikincisi ise dışsal bir bölüşüm değişkeni olacaktır. Aslında bu sorun marksist model için de geçerlidir. Sonuç olarak, görünüşün aksine sraffagil yaklaşımda da emeğin homojenleştirilmesi sorunu irdelenmeye değer bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak ünlü dönüşüm sorununu (emek-değerlerin fiyatlara dönüştürülmesi)(*) homojen emek sorunu çerçevesinde yeniden değerlendirmek gerekecektir. Bu değerlendirme özel bir durum olan Marx-Von Neumann rejiminde (maksimum kâr haddi = maksimum büyüme haddi) ispatlanan fiyat düzeyi ile emek-değer düzeyi arasındaki ilişkinin değişik emek türleri modele dahil edildiğinde kurulabilmesi için gerekli ek varsayımların araştırılması biçiminde olacaktır.

I — Değerlerin ve indirgeme katsayılarının eşanlı belirlenmesi

Emek-değer teorisinin anahtar kavramı, «toplumsal olarak gerekli emek zamandır» (K. Marx, **Kapital,** I. kitap, I. bölüm). Bu kav-

(*) Bu konuda bkz. S. Divltçioğlu (1976, Y. Akyüz (1976), A. S. Akat (1980)'ın adı geçen eserleri.

ram aracılığıyla toplama sorunu yani metaların değerlerinin ölçülebilmesi çözümlenmekte çünkü her meta için bu değer, üretimi için toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarı olmaktadır. Bu zaman nasıl ölçülecektir? Marx, ölçü birimi olarak, ortalama niteliksiz işçinin birim emeğini (örneğin bir saatlik çalışma) önermektedir. Bu tür emek «basit emek» adını alır.(**) Dolayısıyla metaların değerleri hesaplanırken tüm karmaşık emek zaman (nitelikli işçilerin çalışma süreleri) basit emek cinsinden ifade edilmiş olması gerekir. Bu konuda Marx şöyle diyor:

> «Karmaşık emek, yalnızca yoğunlaştırılmış basit emektir, öyle ki belli bir miktar karmaşık emek daha büyük bir miktar basit emekle eşdeğerdedir. Deney, bu indirgemenin sürekli yapıldığını göstermektedir. Bir meta en karmaşık ürünün emeği olabilir, ama değeri basit emeğin ürünü olan bir metanın değerinin herhangi bir katıdır. Değişik emek türlerini ölçü birimleri olan basit emeğe indirgeyen oranlar, üreticilerin bilgisi dışında toplumsal süreçte oluşur ve onlara örf ve adetler tarafından saptanmış gibi görünür. Dolayısıyla değerin incelenmesinde her tür emek gücünü basit emek gücü gibi ele almak gerekir». (Başvuru no 12, s. 66-67).

Marx'a göre; 1 birim nitelikli emek = Θ birim basit emek.

Demek ki her nitelikli emek için bir Θ indirgeme katsayısı vardır. Bununla birlikte Marx bu katsayıları belirlemeye çalışmamıştır. «Deney, bu indirgemenin sürekli yapıldığını göstermektedir» ya da «...oranlar, üreticilerin bilgisi dışında toplumsal süreçte oluşur» gibi cümleler yeterli açıklamayı yapmaktan uzaktır.

Bu boşluktan yararlanan Böhm-Bawerk Marx'ın mantığının çevrisel olduğu sonucuna varır:

> «İncelemenin esas konusu metaların mübadele oranlarıdır: Neden, bir heykeltraşın bir çalışma gününe mal olmuş bir heykel, örneğin bir taş kırıcının beş çalışma gününe mal olmuş bir taş blokuyla mübadele edilsin de, kırılması üç ya da on gün ge-

---

) Bu yazıda somut emek-soyut emek ayırımı dikkate alınmayacaktır. Dolayısıyla tüm emek türleri soyut emek olarak düşünülmektedir. İndirgeme modellerinin bu açıdan bir eleştirisi için bkz. Tortajada, **A note on the reduction of complex labour to simple labour. Capital and Class. 1977.

rektirmiş bir taş blokuyla mübadele edilmesin? Marx bunu nasıl açıklıyor? Mübadele oranının bu olduğunu, ve bir başkası olmadığını çünkü heykeltraşın bir günlük çalışmasının tam beş günlük niteliksiz çalışmaya indirgenebilir olduğunu söylemektedir. Neden peki tam beş güne indirgenebilir? Çünkü deney, toplumsal sürecin böyle indirgediğini göstermektedir. Ya toplumsal süreç nedir? Heykeltraşın bir günlük çalışmasını beş günlük niteliksiz çalışmaya eşitleyen ve açıklanması gereken sürecin ta kendisidir.» (Başvuru no 5, s. 83-84)

Hilferding (Başvuru no 9) ile başlamak üzere marksçılar Böhm-Bawerk'e cevap vermeye çalıştılar. Bu cevap Rowthorn (Başvuru no 16), Morishima (Başvuru no 13) ve Roncaglia (Başvuru no 15) tarafından, ikincil nitelikteki farklar bir yana, aynı modelle formalize edildi. Biz de sorunu tartışmak için bu modeli kullanacağız.(*)

Modeli sunmadan önce iki konuya dikkat çekmekte yarar vardır.

İlkin modelin amacını belirtmek gerekir; emek-değerler düzeyinde, mübadeleyi konu etmeksizin, metaların değerlerini belirlerken aynı zamanda karmaşık emeği basit emeğe indirgemenin olanaklı olduğunu göstermek.

İkinci olarak, indirgeme katsayılarını belirlemede iki yaklaşımın olanaklı olduğunu hatırlatmak: Emek gücünün yeniden üretiminin maliyeti aracılığıyla ve nitelikli emek gücünün üretim maliyeti aracılığıyla indirgeme. Nitekim karmaşık emek gücünün yeniden üretimi için basit emek gücüne göre daha fazla miktarda mal tüketimi gerektirdiğini düşünebiliriz. Bu yaklaşımın bizi nitelikli işçilerin ücret haddine göndereceği açıktır. Gerçekten de niteliksiz işçinin emek gücünün yeniden üretimi için gerekli tüketim malı sepeti belli bir toplumda ve belli bir tarihsel aşamada Marx'ın öngördüğü gibi veri olarak kabul edilse bile aynı varsayımı her türden nitelikli işçinin tüketim malı sepetleri için de geçerli saymanın olanaksızlığını okuyucu kolayca tahmin edebilir. Dolayısıyla yeniden üretimin aracılı-

(*) S. Bowles ve H. Gintis (Başvuru no 6) ile I. Steedman (Başvuru no 21) indirgemeye başvurmaksızın emek değerlerin (vektör biçiminde) hesaplanabileceğini göstermişlerdir. Ne var ki bu yaklaşım'a yazımızda tartışacağımız sorunların tümünü ele almak olanaksız olduğundan klasik formalizasyonu yeğledik. Bowles ve Gintis'in yaklaşımı için bkz. A.S. Akat (Başvuru no 3, s. 156).

ğıyla indirgeme, nitelikli işçilerin ücret hadlerini kullanmak zorunda olduğundan, dönüşüm sorununu dikkate almasak bile, kaçınmak istediğimiz çevriselliğin içine düşmektedir.

Sonuç olarak ikinci yaklaşımın yani karmaşık emek gücünün üretim maliyetinin, bir başka deyişle niteliğin üretiminin maliyeti aracılığıyla indirgemenin benimsenmesinin daha doğru olacağı açıktır. Bu yaklaşım Hilferding'in yaklaşımıdır ve Marx'ın da bu yaklaşımı öngördüğünü söylemek olanaklıdır:

> «İnsan doğasını, belli bir tür işde yatkınlık, ustalık ve çabukluk kazandıracak biçimde yani ondan özgün bir alanda gelişmiş bir iş gücü yapacak biçimde değiştirmek için belli bir eğitim gerekir ki bu da belli bir mal miktarına eşdeğerde bir harcama demektir. Bu miktarın düzeyi, sözkonusu gelişmiş emek gücünün üretimi için gerekli malların içerdiği karmaşık ve basit emek miktarına bağlıdır.» (Başvuru no 12, Pleiade yay. s. 720)

1.1 — Model

Değişik türden emekleri emek-değerlerin belirlendiği üretim modeline dahil etmek için çıktılarının indirgeme katsayılarından oluşan ikinci bir sektör grubu ekleyeceğiz. Aslında bu yöntemle üretim sektörüne bir de nitelikli işçi üreten eğitim sektörü eklemiş oluyoruz.

Modelde genel olarak sabit sermaye kullanılmadığını, sermayenin tümünün dolaşır nitelikte olduğunu varsayıyoruz. Üretim sektörü n mal üretiyor; i:1, ..., n sorunumuzun incelenmesi açısından anlamlı olmadığından sermaye malları ile ücret malları arasında (1. ve 2. sektör) bir ayırım yapmıyoruz. Bir başka deyişle malların tümünün temel mallar (sraffagil anlamda) olduğunu hiç lüks mal üretilmediğini varsayıyoruz.

Değişik türden s sayıda nitelikli emek olsun; k:1,...,s. (s+1)'inci emek türü basit emek (niteliksiz emek) olup yazılışı kolaylaştırmak için doğrudan I ile gösterilecektir.

Modelin bilinmeyenleri:

Üretilen malların değerleri,

$$\Delta = \begin{vmatrix} \lambda_1 \\ \vdots \\ \lambda_i \\ \vdots \\ \lambda_n \end{vmatrix}$$

İndirgeme katsayıları,

$$\Theta = \begin{vmatrix} \Theta_1 \\ \vdots \\ \Theta_k \\ \vdots \\ \Theta_s \end{vmatrix}$$

Bir birim nitelikli $l_k = \theta_k$ birim niteliksiz emek (l).

Modelin verileri:

Üretim sektörü teknolojik matrisi,

$$\mathbf{A} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ \cdot & & & \\ \cdot & \cdot & a_{ij} & \\ \cdot & & & \\ a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix}$$

a_{ij}, i'ninci maldan bir birim üretmek için gerekli j malı miktarıdır.

Üretim sektörü dolaysız nitelikli emek matrisi,

$$\mathbf{L} = \begin{vmatrix} l_{11} & \dots & l_{1s} \\ \cdot & & \cdot \\ \cdot & l_{ik} & \cdot \\ \cdot & & \cdot \\ l_{n1} & \dots & l_{ns} \end{vmatrix}$$

l_{ik}, i'ninci maldan bir birim üretmek için gerekli k türü emek miktarıdır.

Üretim sektörü niteliksiz emek sütun vektörü,

$$\mathbf{l} = \begin{vmatrix} l_1 \\ \vdots \\ l_i \\ \vdots \\ l_n \end{vmatrix}$$

l_i, i'ninci maldan bir birim üretmek için gerekli niteliksiz emek miktarıdır.

Değerler sistemini matrissel olarak şöyle yazabiliriz:

$$\Delta = \Delta\mathbf{A} + \Theta\mathbf{L} + \mathbf{l} \qquad (1)$$

Eğitim sektörü teknolojik matrisi,

$$\mathbf{B} = \begin{vmatrix} b_{11} & \dots & b_{1n} \\ \vdots & & \vdots \\ \dots & b_{ki} & \dots \\ \vdots & & \vdots \\ b_{s1} & \dots & b_{sn} \end{vmatrix}$$

b_{ki}, k türü nitelikli emekten bir birim üretmek için gerekli i malı miktarıdır.

Eğitim sektörü dolaysız nitelikli emek matrisi,

$$\mathbf{M} = \begin{vmatrix} m_{11} & \dots & m_{1s} \\ \vdots & & \vdots \\ \dots & m_{kr} & \dots \\ \vdots & & \vdots \\ m_{s1} & \dots & m_{ss} \end{vmatrix}$$

m_{kr}, k türü nitelikli emekten bir birim üretmek için gerekli r türü emek miktarıdır.

Eğitim sektörü nitelksiz emek sütun vektörü,

$$\mathbf{m} = \begin{vmatrix} m_1 \\ \vdots \\ m_k \\ \vdots \\ m_s \end{vmatrix}$$

m_k, k türü nitelikli emekten bir birim üretmek için gerekli niteliksiz emek miktarıdır.

Niteliksiz emeğin insanlara doğa vergisi olduğunu kabul ettiğimizi dolayısıyla üretiminin (yeniden üretiminin değil) hiç bir maliyet gerektirmediğini hatırlatalım.

Ölçü birimi olarak genellikle bir birim niteliksiz emeğin kullanıldığını belirtmiştik; bir birim $l = 1$ yazabiliriz ve bu eşitlik sistemimizi normalleştirmeye yarayacaktır. Bir başka deyişle emek-değerler ve indirgeme katsayıları basit emek cinsinden ifade edilmiş olacaklar.

Eğitim sektörünü matrissel olarak şöyle yazabiliriz:

$$\Theta = \Delta\mathbf{B} + \Theta\mathbf{M} + \mathbf{m} \qquad (2)$$

Sistemde $n + s$ sayıda denklem ve $n + s$ sayıda bilinmeyen ol-

duğuna göre değerleri (λ_i) ve indirgeme katsayılarını (Θ_k) eşanlı olarak belirleyebiliriz (eğer sistemin verileri üretkenlik koşullarını yerine getiriyorsa).

Çözümün görünüşteki kolaylığı aslında modelin zımni varsayımlarına bağlıdır. Başlangıç varsayımı olan sabit sermayenin yokluğu üretim döneminde nitelikli emeğin bütünüyle tüketilmesini içermektedir. Aslında model bu şekliyle saçma görünen bir durum yaratmaktadır. Nitekim modelin mantığı nitelikli emeği üretim sürecinin sonunda tükenen yani yokolan bir girdi gibi ele aldığından üretim dönemi sonunda nitelikli işçinin eğitimle kazandığı nitelikli iş yapma yeteneğini tamamen kaybettiğini ve yeniden niteliksiz işçi haline geldiğini kabul etmek gerekir.

Bu güçlük iki yoldan aşılmaya çalışılabilir:

Bütün sektörlerde üretim dönemini işçilerin aktif çalışma dönemlerine eşit olacak şekilde saptamak tabi her işçinin üretim sürecine aynı anda girdiklerini ve aktif çalışma dönemlerinin eşit olduğunu varsaymak şartıyla. Bu varsayım teorik düzeyde bir ilk yaklaşım çerçevesinde kabul edilebilir ama ikinci bir varsayımı da beraberinde getirmektedir; eğitim döneminin nitelikli emek için aynı olduğu ve üretim dönemine yani aktif çalışma dönemine eşit olduğu.

İkinci yol üretim dönemini nitelikli emeğin eğitim dönemine eşit olacak şekilde saptamaktır.

Bu ek varsayımlar oldukça kısıtlayıcı olmalarına rağmen tartıştığımız teorik modeli temelden anlamsız kılacak nitelikte değillerdir. Modelin kurgusunun yarattığı asıl güçlük nitelikli emeği meta gibi ele almasında yatmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi modelin mantığında indirgeme katsayıları (Θ_k) değerlerle (λ_i) aynı niteliktedir; nitelikli emeğin basit emek cinsinden değerini ifade ederler. Oysa marksist teorinin mantığında karmaşık (nitelikli) emek de dolaysız emek niteliğindedir, bir başka deyişle değişir sermayenin (canlı emek) bir unsurudur. Bilindiği gibi artı-değeri yaratan değişir sermayedir. Modelde, artı-değerin yaratılmasında doğrudan rolü olmayan değişmez sermayenin (ölü emek) yerini mal girdiler tuttuğuna göre, nitelikli emek de bu girdilerden biri sayıldığına göre ortaya ciddi bir kavramsal güçlük çıkmaktadır. Bu güçlüğe sömürü teorisi çerçevesinde tekrar döneceğiz.

1.2 — İndirgeme sorunu ve sömürü teorisi

Karmaşık emeğin basit emeğe indirgenmesinin belli varsayımlar altında olanaklı olduğunu gösterdikten sonra sorunsalımızın çerçevesinde sömürü teorisini sınamak uygun olacaktır.

Sömürüden sözedebilmek için ekonomide artı-emeğin olmasının gerektiğini biliyoruz: Kapitalist üretim tarzında kapitalistlerce el konulan artı-emek artı-değer biçimini alır.

İlk akla gelen soru eğitim sektöründe artı-değerin yaratılıp yaratılmadığıdır. Bu sorunun cevabı eğitim sektörünün niteliğine bağlıdır; başlangıçta Rowthorn (Başvuru no 16) gibi biz de eğitim sektöründe artık emeğin oluştuğunu kabul edeceğiz. Bir başka deyişle bu sektörde çalışanların emek güçlerinin yeniden üretimi için gerekli tüketim mallarının üretiminin gerektirdiği çalışma zamanının, eğitim sektöründeki çalışma süresinden daha az olduğunu kabul ediyoruz.

Eğitim sektörünün niteliğiyle ilgili iki şık öngörülebilir:

I. şık: Eğitim sektörü bütünüyle kapitalist bir sektördür; kapitalistler yalnızca sanayiye değil eğitime de yatırım yaparlar yeter ki eğitim sektöründe ortalama kâr haddi üretim sektörününkine eşit olsun.

Bu durumda eğitim sektöründe yaratılan artı-emek gene aynı sektörde artı-değer biçimini alacak ve üretim sektöründe yaratılan artı-değere eklenecektir. Artı-değerin toplamı n + s sektör arasında kâr haddi eşitlenecek şekilde sektörlerin organik bileşimlerine göre dağılacaktır.

2. şık: Eğitim sektörü özel kapitalist nitelikte olmamakla birlikte devlet tarafından kapitalist bir temelde örgütlenmiştir. Bu durumda eğitim sektöründeki artı-emek, artı-değere bir dönem sonra sektörün kendisinde değil de üretim sektöründe dönüşecektir; eğitim sonunda nitelikli emek sahipleri üretim sektöründe çalışmaya başlayınca. Böylelikle makine ve hammaddelerde olduğu gibi potansiyel değerin nitelikli emek «mal» tarafından içerildiğini kabul etmiş oluyoruz. Bir kez daha kavramların (ya da modelin?) yetersizliği ve ikircikliliğiyle karşı karşıyayız. Bir yandan nitelikli emeği mal gibi (ölü emek) düşünmek zorunda kalırken, öte yandan onu artı-değer yaratan dolaysız emek (canlı emek) gibi ele almak zorundayız.

Eğitim sektörünün niteliğini belirlemedeki güçlüklere ve bu güçlüklerin yarattığı kavramsal ikircikliliğe dikkat çektikten sonra, sömürü teorisini değişik emek türlerine sahip ve farklı ücret alan —emek güçlerinin yeniden üretiminin maliyetinin farklı olduğu— işçilerin varlığını gözönüne alarak ele alabiliriz.

Bilindiği gibi sömürü haddi (e) şöyle tanımlanır: $e = \frac{\text{Artı-emek}}{\text{Gerekli emek}}$

T, günlük çalışma süresi, D niteliksiz işçinin günde tükettiği mal miktarlarını gösteren sıra vektörü olsun: $D = (D_1, ..., D_n)$

Bütün mallar tüketim malı olmadığına göre, örneğin tüketim malları m sayıda ise ($m < n$), **D** vektörünün n-m elemanı sıfır olacaktır.

$$e = \frac{T - D\Delta}{D\Delta}$$

$d = \frac{D}{T} = (d_1, ..., d_n)$ basit emeğin bir saatlik tüketim sepeti olursa,

$$e = \frac{1 - d\Delta}{d\Delta}$$

Nitelikli işçinin sömürü haddine gelince; k türünden nitelikli emeğe sahip işçinin günlük tüketim sepetine D_k dersek, bu işçinin sömürü haddini (e_k) şöyle gösterebiliriz:

$$e_k = \frac{\theta_k T - D_k\Delta}{D_k\Delta} = \frac{\theta_k - d_k\Delta}{d_k\Delta}$$

($d_k\Delta$) bir skaler olduğundan, değer olarak nitelikli işçinin tüketim sepeti niteliksiz işçinin tüketim sepetinin belli bir katı olacaktır. Öyleyse $d_k\Delta = \beta_k d\Delta$ yazabiliriz.

(β) katsayıları nitelikli emeğin yeniden üretiminin gerektirdiği değerin basit emeğin yeniden üretiminin gerektirdiği değere göre nisbî büyüklüğünün göstergeleridir.

Sömürü hadlerinin eşit olabilmesi için;

$$e_k = e \Rightarrow \frac{\theta_k - \beta_k d\Delta}{\beta_k d\Delta} = \frac{1 - d\Delta}{d\Delta} \Rightarrow \boxed{\theta_k = \beta_k}$$

Değişik emek türlerinin sömürü hadleri ancak [B] = [β] olduğunda eşitlenecektir. Bir başka deyişle değişik türden emeğe sahip işçiler ancak indirgeme katsayıları (θ) nisbî ücret hadlerine (β) eşit olduğunda aynı sömürü yoğunluğuna tabi olacaklardır.

A priori bu eşitliğin sağlanması için hiç bir neden yoktur. θ_k'lar nitelikli emeğin içerdiği basit emek miktarını ifade ederler ve daha önce gördüğümüz gibi sistemin teknolojik ve toplumsal koşullarına bağlıdırlar. β_k'lara gelince belirlenmeleri bir ücret-bölüşüm teorisi gerektirir. Marx'da (dΔ) yani basit emeğe özgü değer cinsinden geçimlik ücret toplumsal-tarihsel bir veridir. Ama diğer s sayıdaki β_k (dΔ) için bir öneri yoktur. Zaten konumuz açısından önemli olan birbirlerinden bağımsız olarak belirlenen iki büyüklüğün eşitlenmesini sağlayacak mekanizmaların varolmamaları ya da en azından şimdilik bilinmemeleridir. Söylenebilecek tek şey sömürü olabilmesi için ($e_k > 0$) $\theta_r > \beta_k$ gerektiğidir.

Morishima, sömürü hadlerinin farklılaşmasının, Marx'ın iki karşıt sınıflı kapitalist ekonomi anlayışına ters düştüğü kanısındadır. (Başvuru no 13, s. 193). Bizce böyle bir tersliğin olduğu çok şüphelidir. Önemli olan sömürünün yoğunluğundan çok bizzat sömürü olmasıdır. Morishima, az sömürünün çok sömürüden kaynaklandığını ispatlamadığına göre, sömürü yoğunluklarının farklı olmasının değişik işçi kategorileri arasında neden temel bir çelişki yaratacağını anlamak güçtür.

Şimdiye dek çözümlememizi emek-değerler düzeyinde yürüttük. Bu düzeyde ortaya çıkan sorunların bir kez de üretim fiyatları düzeyinde irdelenmesi emeğin homojenleştirilmesinde karşılaşılan güçlükleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

2 — Üretim fiyatları ve homojen emek

Üretim fiyatları modelimiz ilk bölümde kullandığımız modelle aynı ekonomik verileri içerecektir. Yalnız değerlerin yerini üretim fiyatları, indirgeme katsayılarının yerini de doğrudan ücret hadleri

alacaktır. Ayrıca modelin marksçı biçimiyle kullanılacağını hatırlatalım. Bir başka deyişle, Sraffa'da olduğu gibi ücretler **post-factum** olarak değil **ex-ante** ödenmiş (ücret tutarının sermaye olarak öndelenmesi) kabul edeceğiz.

2.1 — Mal fiyatları ve nitelikli emek fiyatları

Üretim sektörünü matrissel yazışla şöyle formalize edebiliriz:

$$p = (1 + r)\ (Ap + Lw + w_o l) \qquad (3)$$

p fiyat vektörü, w nitelikli emek ücret haddi vektörü, w_o niteliksiz emek ücret haddi ve r kâr haddidir.

Aynı şekilde eğitim sektörünü yazabiliriz:

$$q = (1 + r)\ (Bp + Mw + w_o m) \qquad (4)$$

q nitelikli emek türlerinin üretim fiyatları vektörüdür. Herhangi bir q_k ile w_k'nın birbiriyle karıştırılmaması gerekir. q_k, k türü emeğin üretilmesi için gerekli maliyete, bu maliyet üzerinden hesaplanmış bir kâr haddinin eklenmesiyle bulunmuş bir çeşit fiyattır ve **a priori** k türü emeğin aldığı ücrete eşit olması için hiç bir neden yoktur.

(4) nolu denklemde görüldüğü gibi eğitim sektöründe üretim sektörüne eşit bir kâr haddinin kabulü, eğitim sektörünün tamamen kapitalist nitelikte olduğu anlamına gelir. Bir başka deyişle herhangi bir kapitalist için üretim sektörüne yatırım yapmakla eğitim sektörüne yatırım yapmak aynı kârlılıktadır. Ne varki eğitim sektörü mal üretmediğine göre eğitim sektörü kapitalistinin nitelikli emek sahibi işçiyi üretim sektörüne satması söz konusu olamaz. Bununla birlikte modelin özgün yapısı böyle bir sonuca itmektedir. Bu çıkmaz nitelikli emek adaylarıyla ilgili davranışsal bir varsayım yapmakla aşılabilir. Nitekim insanların eğitimi onlara çalıştıkları sürece «kâr» getirecek salt bir yatırım gibi gördüklerini kabul edersek, kapitalistlerin nitelikli emeği doğrudan üretim sektörüne değil de bizzat işçinin kendisine sattığını düşünebiliriz. Bu varsayım daha basit olarak herhangi bir kişinin seçtiği bir nitelikli emek türünü belli bir fiyat (q) ödeyerek satın alması yani eğitimini kendisinin finanse etmesi demektir.

Bu durumda [q] = [w] kabul edilebilir. Böylelikle nitelikli eme-

ğin ücret haddi sistemde içsel bir değişken durumuna gelecektir:

$p = (1 + r)\ (Ap + Lw + w_o l)$ (3)

$w = (1 + r)\ (Bp + Mw + w_o m)$ (4)'

Sistem w_o'ın bilinmesi ve bir normalizasyon denkleminin eklenmesiyle çözümlenebilir.

Bu çözümü olanaklı kılan varsayımın ([q] = [w]) toplumsal anlamı matematiksel ilişkilerin içinde kaybolmamalıdır. Nitelikli emek sahipleri tipik bir kapitalist durumundadırlar. Eğitimle kazandıkları yeteneklerine sermaye malı gözüyle bakmakta ve net üründen aldıkları pay kâr niteliğinde olmaktadır. Artık nitelikli «işçilerden» söz etmek olanaksızdır. Paradoksal bir biçimde marksist paradigma neoklasik paradigmaya dönüşmektedir.

Sisteme tek yaklaşım yolu bu değildir. (3) ve (4) nolu denklemlere yeniden bir göz atacak olursak bu iki denklem grubu arasında karşılıklı bağımlılığın ((3) ve (4)'de olduğu gibi) olmadığını görürüz. (3) nolu denklem grubunu çözmek için (4 nolu denklem grubuna ihtiyaç yoktur. Eğer ücret hadleri biliniyorsa ve mallardan biri ölçü birimi olarak alınırsa n-1 fiyat ve r nitelikli emek fiyatları bilinmeksizin belirlenebilir. Oysa q vektörünü belirleyebilmek için p vektörünü bilmek gerekir. Bu sonuç önemlidir çünkü eğitim sistemi üretim sektöründe belirlenen kâr haddinden bağımsızlaşmaktadır. Dolayısıyla r = O varsayabiliriz ya da r yerine ekonometrik modellerde olduğu gibi belli bir iskonto haddi (i) koyabiliriz.

Demek ki eğitim sektörünün kapitalist nitelikte olması bir zorunluluk değildir. Vergilerle finanse edilen ve sıfır kâr haddi ya da belli bir iskonto haddiyle çalışan bir kamu sektörü olabilir. Ancak bu yaklaşımda ücret hadlerinin ekonomi dışında, örneğin toplusözleşmelerle belirlendiğini kabullenmek durumundayız. Sraffa'nın ücrete yaklaşımı da bu niteliktedir.

2.2 — **Sraffa ve homojen emek**

Eğitim sektörünü sıfır kârla çalışan bir kamu sektörü kabul edip, ücretlerin **post-factum** ödendiği sraffa modelini yazarsak;

$p = (1 + r)\ Ap + Lw + w_o l$

$q = Bp + Mw + w_o m$

Devletin eğitim sektörünü net üründen vergi yoluyla aldığı payla finanse etmesi kolaylıkla kabul edilebilir. Ancak nitelikli emek

üretimin maliyeti (Σq_k) net ürünü aşmamalıdır. Dahası alınacak vergi kapitalistleri yatırıma teşvik edecek asgari bir kâr haddini sağlayacak ve aynı şekilde her emek türü için asgari bir ücret haddini ancak sağlayacak bir tavanı geçmemelidir. Basit bir sayısal örnek vererek bu önermeleri somutlaştırabiliriz.

Bir ücret malı bir de sermaye malı üreten ve niteliksiz emeğin yanı sıra yalnızca bir tek tür nitelikli emek kullanan basit bir ekonomi düşünelim:

$p_1 = (1 + r)\ a_{11}\ p_1 + w_1\ l_{11} + w_o l_1$ (sermaye malını üreten sektör)
$p_2 = (1 + r)\ a_{21}\ p_1 + w_1\ l_{21} + w_o l_2$ (tüketim malını üreten sektör)
$q = b_{11}\ p_1 + w_1 m_{11} + w_o m_1$ (eğitim sektörü)

Teknolojik ve toplumsal veriler:

$a_{11} = 0.4$, $a_{21} = 0.2$, $l_{11} = 0.5$, $l_{21} = 0.2$, $m_{11} = 0.3$, $l_1 = 0.1$, $l_2 = 0.6$, $m_1 = 0.3$, $w_1 = 0.8$, $w_o = 0.4$

$p_1 = (1 + r)\ 0.4\ p_1 + 0.5 \times 0.8 + 0.1 \times 0.4$

$p_2 = (1 + r)\ 0.2\ p_1 + 0.3 \times 0.8 + 0.6 \times 0.4$

denklemleri, $p_2 = 1$ (tüm büyüklükler tüketim malı cinsinden ifade edilecektir) kabul edilirse, çözümlenebilir;

$p_1 = 1.642$, $r = \%\ 83$, net ürün $= 1.497$

Buradan nitelikli emeğin eğitiminin maliyeti kolayca hesaplanır:

$q = 0.2\ p_1 + 0.3 \times 0.8 + 0.3 \times 0.4 = 0.69$

Devlet gerek kârdan gerekse ücretlerden % 46 oranında vergi alarak eğitim sektörünü finanse edebilir. Vergiden sonra net ücretler hemen hemen yarıya inerken net kâr haddi de % 45'e düşecektir.

Sraffa modeli çerçevesinde ele alacağımız ikinci sorun doğrudan emeğin homojenleştirme biçimiyle ilgili olacaktır. Giriş bölümünde bu homojenleştirmenin dışsal olan ücretler aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmiştik. Şimdi bu homojenleştirme biçiminin, Sraffa'nın temel amacı olan standart malın (değerin değişmez ölçüsü) türetilebilmesi için önemli bir ek varsayım gerektirdiğini göstermeye çalışacağız.

Model emeğin homojenleştirilmiş haliyle şöyle yazılabilir:

$$p = (1 + r)\ Ap + w^* l^*$$

Homojenleştirmeden önce ise:

$$p = (1 + r)\ Ap + Lw + w_o l$$

Tek bir ücret haddi ve emek vektörü elde edebilmek için aşağıdaki denklemi çözmemiz gerekir:

$$Lw + w_o l = w^* l^*$$

Tüm ücret hadlerini niteliksiz emeğin ücret haddi cinsinden yazabiliriz: $w^* = w_o$, $w_k = \beta_k w_o$; k:1, ..., s

$$L\beta w_o + l w_o = w_o l^* \quad \Rightarrow \boxed{l^* = L\beta + l}$$

l^* burada homojenleştirme vektörü görevini görmektedir. Ancak bu vektör salt teknolojik bir veri olmaktan uzaktır. l^*, β_k'lara bağlı olarak belirlendiğinden aynı zamanda toplumsal bir nitelik de taşımakta çünkü ücret fonunun değişik emek türlerine sahip ücretliler arasında paylaşımından etkilenmektedir.

Sraffa bölüşümden bağımsız bir fiyat ölçüsü arıyordu. Standart sistemin net ürününün (standart mal) bu görevi yapabileceğini ispatladığını biliyoruz. Ancak standart malın üretimi modelin teknolojik verileri olan A ve l'nin sabitliğine bağlıdır. Oysa l'nin salt teknolojik veri olmadığını gördük. Sabitliği ancak nisbî ücret hadleri (β_k) sabitse sağlanabilir. Bir başka deyişle ücret fonunun ücretliler arasında sabit bir şekilde paylaşıldığını varsaymamız gerekir.

3 — Dönüşüm sorunu ve karmaşık emek-basit emek

Bilindiği gibi Okishio (Başvuru no 13) ve Morishima (Başvuru no 14) tarafından ispatlanmış olan «Temel Marksist Teorem»e göre, fiyat düzeyine ait olan kâr haddinin pozitif olabilmesi ($r > O$), değerler düzeyine ait olan sömürü haddinin pozitif olmasına bağlıdır ($e > O$). Ancak bu sonuç dönüşüm sorunun çözümlendiği anlamına gelmez. Bir başka deyişle emeklerden fiyatlara nasıl geçildiği sorusuna cevap vermez. Burada dönüşüm sorununu incelemeyi amaçlamıyoruz.(*) Özel bir durum olan Marx-Von Neumann rejiminde sorunu ele almakla yetineceğiz. Bilindiği gibi bu rejimde maksimum büyüme haddi G ile Maksimum kâr haddi R eşit kabul edilir: $G = R$. Bu eşitlik kapitalistlerin tüm kârı yatırdıkları anlamına gelir. Bu özel durumda dönüşüm sorununa çözümün olanaklı olduğunu biliyoruz.(*) Karmaşık emeği devreye sokmazdan önce bu çözümü görelim.

(*) Dönüşüm sorunuyla ilgili etraflı bilgi ve tartışma için bkz. A.S. Akat, a.g.e., s. 457-526.

(*) Burada Abraham - Frois ve Berrebi'nin tek bir emek türü varsayarak yaptıkları ispatı kullanıyoruz (Başvuru no 1 ve 2).

Marx-Von Neumann rejiminde üretim vektörü $\varkappa$ ile standart mal vektörü y aynı yapıya sahiptirler. y bağlaşık $A^* = A + dI$ matrisinin en büyük karakteristik kökü α^* ($\alpha^* = \frac{1}{1+R}$) ya bağlı karakteristik vektörüdür;

$$\alpha^* y = A^* y$$

$\varkappa$ ile q aynı yapıya sahip olduklarına göre aşağıdaki eşitlikleri yazabiliriz:

$$\alpha^* \varkappa = A^* \varkappa \qquad (5)$$
$$\varkappa = (1 + R) A^* \varkappa \qquad (5)$$
$$[I - A] \varkappa = R A^* \varkappa \qquad (5)$$

R veri ekonomik sisteminin maksimum kâr haddidir:

$$P = (1 + R) p A^* \qquad (6)$$

5 nolu denklemin her iki tarafını da Δ ile çarpsak:

$$\Delta [I - A^*] \varkappa = R \Delta A^* \varkappa \qquad (7)$$

Öte yandan değerler sistemini, değişmez sermayeyi, değişir sermayeyi ve artı-değeri ayrı ayrı belirterek ve A, d, I matris ve vektörleri aracılığıyla ifade ederek aşağıdaki gibi yazabiliriz:

$$\Delta = \Delta A + \Delta d I + e \Delta d I$$

7 ve 8 nolu denklemlerden: $R = \frac{\Delta [I - A^*) \varkappa}{\Delta A^* \varkappa} = \frac{e \Delta d I \varkappa}{\Delta A \varkappa + \Delta d I \varkappa}$ yazabiliriz.

Sermayenin organik bileşimi $k = \frac{C}{V} = \frac{\Delta A^* \varkappa}{\Delta d I \varkappa}$, (k toplumsal organik bileşim).

Sonuç olarak $\boxed{R = \frac{e}{I + k}}$

Böylece fiyatlar düzeyine ait olan maksimum kâr haddi R ile değerler düzeyine ait olan sömürü haddi e ve toplumsal organik bileşim k arasında bir ilişki kurmuş oluyoruz.

Şimdi heterojen emeği devreye sokarak aynı yapısal ilişkiyi kurmaya çalışalım.

Modelimizi yeniden yazarsak:

$$\left.\begin{array}{ll} \Delta = \Delta A + \Theta L + I & (1) \\ \Theta = \Delta B + \Theta M + m & (2) \end{array}\right| \text{(I)}$$

$$\left.\begin{array}{ll} p = (1 + R)(p A + w L + w_o l) & (3) \\ w = (1 + R)(p B + w M + w_o m) & (4) \end{array}\right| \text{(II)}$$

Varsayım 1 : $[q] = [w]$; Nitelikli emek türlerinin üretim fiyatları ile ücret düzeylerinin eşit olduğunu varsayıyoruz.

2 nolu denklemden indirgeme katsayılarını hesaplıyabiliriz.

$$\Theta - \Theta M = \Delta B + m$$
$$\Theta [I - M] = \Delta B + m$$
$$[I - M]^{-1} = M^* \text{ olursa}$$
$$\Theta = [\Delta B + m] M^*$$

B'nın değerini 1 nolu denklemde yerine koyarsak;

$$\Delta = \Delta A + [\Delta B + m] L M^* + l \qquad (9)$$
$$\Delta = \Delta [A + L M^* B] + L M^* m + l \qquad (9)$$

$A + L M^* B = D$ ve $L M^* m + l = E$ olursa 9 nolu denklem

$$\Delta = \Delta D + E \qquad (9)$$

D tüm sistemin teknolojisini ifade eden (nxn) mertebeden bir matristir.(*) Nitekim bileşimleri, A, B, L ve M tüm sistemin teknik katsayılarını (A ve B) ve dolaysız emek katsayılarını (L ve M) oluştururlar.

E karmaşık emeği basit emeğe dönüştüren (nxl) mertebeden bir sütun vektördür. Nitekim bileşimleri L, M, m ve l her türden dolaysız emeği ifade ederler. E'ye «dönüştürme vektörü diyeceğiz».

Varsayım 2 : Sistemde tek bir sömürü haddi vardır. Demek ki $[\Theta] = [\beta]$.

$$e = \frac{1 - d\Delta}{d\Delta} \Rightarrow (1 + e\, d\Delta) = 1$$

(*) Kullandığımız matrislerin mertebeleri: **L** = (nxs), **M*** = (sxs), **B** = (sxn), **l** = (nx1) ve **m** = (sx1). Çarpım işlemlerinin sonunda istenilen mertebeden matrisler elde etmek için matrisleri yukarıdaki sırada yerleştirmek gerekir.

9 nolu denklemde E'yi $(1 + e)\, d\Delta$ ile çarparsak:

$$\Delta = \Delta D + (1 + e)\, d\Delta E$$
$$\Delta = \Delta D + \Delta d E + e \Delta d E \qquad (10)$$

ΔD : Değişmez sermayeye tekabül eder.
$d\Delta E$: Değişir sermayeye tekabül eder.
$e\, d\Delta E$: Artı-değere tekabül eder.

$D + d E = A^{**}$ olursa 10 ve 8 nolu denklemlerin aynı yapıya sahip oldukları görülür:

$$\Delta = \Delta A^{**} + e \Delta d E \qquad (10)$$
$$\Delta = \Delta A^{*} + e \Delta d I \qquad (8)$$

10 nolu denklemde dolaysız basit emek vektörü l'nin yerini dönüştürme vektörü E almıştır. Teknoloji matrisi A'nın yerini ise aynı mertebeden ve sistemin tümünün teknolojisini ifade eden D matrisi almıştır.

Fiyatlar düzeyine gelince:

$$p = (1 + R)(p A + w L + w_o l) \qquad (3)$$
$$w = (1 + R)(p B + w M + w_o m) \qquad (4)$$

4 nolu denklemden ücretler düzeyi vektörü w'yi belirleyebiliriz:

$$\frac{w}{1 + R} = p B + w M + w_o m$$

$$\frac{w}{1 + R} - w M = p B + w_o m$$

$$\left[\frac{1}{1 + R} I - M\right]^{-1} = M' \text{ olursa;}$$

$$w = p M' B + w_o M' m$$

w'nin değerini 3 nolu denklemde yerine koyarsak:

$$p = (1 + R)\,(p A + p L M' B + w_o L M' m + w_o l)$$
$$p = (1 + R)\,[p\,(A + L M' B) + w_o\,(L M' m + l)]$$

$A + L M' B = D'$ ve $L M' m + l = E'$ olsun

$$p = (1 + R)\,[p D' + w_o E']$$

$w_o = d p$ olduğuna göre:

$$p = (1 + R)\, p\, [D' + d\, E']$$

$D' + d\, E' = A^{**}$ olursa;

$$p = (1 + R)\, p\, A^{*} \qquad (11)$$

$M' \neq M^{*}$ olduğundan $D \neq D'$ ve $E \neq E'$. Bu eşitsizliklerin sonucu A^{**} matrisinin değerler düzeyinde ve fiyatlar düzeyinde aynı olmamasıdır.

Varsayım 3 : Eğitim sektöründe kâr haddi sıfırdır ($R = O$).

Bu varsayım kabul edildiğinde $M' = M^{*}$ olacaktır ve dolayısıyla $D' = D$, $E' = E$.

11 nolu denklem aşağıdaki şekilde yazılabilir.

$$p = (1 + R)\, p\, [D + d\, E] \qquad (11)$$

$$p = (1 + R)\, p\, A^{**}$$

Marx-Von Neumann rejiminde olduğumuza göre:

$$\alpha^{*}\, \varkappa = A^{**} \varkappa$$

$$\Delta\, (I - A^{**})\, \varkappa = R\, \Delta\, A^{**}\, \varkappa$$

Öte yandan 10 nolu denklemde olduğu gibi aşağıdaki eşitliği yazabiliriz:

$$\Delta = \Delta\, D + \Delta\, d\, E + e\, \Delta\, d\, E$$

$$\Delta = \Delta\, A^{**} + e\, \Delta\, d\, E$$

$$\Leftrightarrow \quad R = \frac{\Delta\, (I - A^{**})\, \varkappa}{\Delta\, A^{**}\, \varkappa} = \frac{e\, \Delta\, d\, E\, \varkappa}{\Delta\, D\, \varkappa + d\, \Delta\, E\, \varkappa}$$

$\dfrac{\Delta\, D\, \varkappa}{e\, d\, E\, \varkappa} = k^{*}$, k^{*} karmaşık emeği ve eğitim sistemini göz önüne alan yeniden tanımlanmış organik bileşimdir.

Sonuç olarak: $\boxed{R = \dfrac{e}{I + k^{*}}}$

Görüldüğü gibi karmaşık emeği de içeren bir Marx-Von Neumann ekonomisinde dönüşüm sorununa çözümün olanaklı olduğunu ispatlamış olduk. Ancak bu ispat, nitelikli emek sahipleri ödedikleri eğitim masraflarına eşit ücret alıyorlarsa (varsayım 1), bu olgu değer düzeyinde tüm emek türleri için tek bir sömürü haddine yol açıyorsa

(varsayım 2) ve eğitim sektörü paralı olmasına karşılık kâr amacı gütmeyen —kapitalist olmayan— bir sektör niteliğindeyse (varsayım 3) olanaklıdır.

BAŞVURU

1. ABRAHAM-FROIS, G ve BERREBI, E. **Théorie de la valeur, des prix et de l'accumulation.** Economica. 1976.
2. » **Eléments de dynamique économique.** Dunod. 1977.
3. AKAT, A.S. **İktisadi analiz.** İ.Ü.İ.F. yay. 1980.
4. AKYÜZ, Y. **Sermaye, bölüşüm, büyüme.** A.Ü.S.B.F. yay. 1977.
5. VON BÖHM-BAWERK, E. **Karl Marx and the close of his system.** P. Sweezy, yay. Kelley. 1966.
6. BOWLES, S ve GINTIS, H. **The marxian theory value and heterogeneous labour: A critique and reformulation.** Cam. Jo. of Eco. 1977.
7. BRODY, A. **Proportions, prices and planning.** North Holland. 1970.
8. DİVİTÇİOĞLU, S. **Değer ve bölüşüm.** İ.Ü.İ.F. yay. 1976.
9. HILFERDING, R. **Böhm-Bawerk's criticism of Marx.** P. Sweezy yay. Kelley. 1966.
10. HODGES, J. D. **La controverse sur la reduction du travail.** Economie et Politique. 1961.
11. LACAZE, D. **Croissance et dualité en économie marxiste.** Economia. 1976.
12. MARX, K. **Kapital.**
13. MORISHIMA, M. **Marx's economics.** Cambridge Un. Press. 1973.
14. OKISHIO, N. **A mathematical note on marxian theorems.** Weltwirtschaftliches Archiv. Vol. 91. 1963.
15. RONCAGLIA, A. **The reduction of complex to simple labour.** Bull, of the Conf. of socialist economists. 1974.
16. ROWTHORN, R. **La réduction du travail complexe en travail simple.** In Actes du Colloque de Nice. PUG. 1976.
17. » **Skilled labour in the marxist system.** Bull. of the conf. of socialist economists. 1974.
18. SAMUELSON, P.A. **Wages and interest: a modern dissection of marxian economic models.** Am. Eco. Rev. 1961.
19. » **Pour comprendre le concept marxien d'exploitation: Un résumé du prétendu problème de la transformation entre valeurs marxiennes et prix concurrentiels.** In Problématiques de la croissance. 2. cilt. Economica. 1974.
20. SRAFFA, P. **Production of commodities by means of commodities. Cam. Un.** Press. 1960.
21. STEEDMAN, I. **Marx after Sraffa.** NLB. 1977.
22. TORTAJADA, R. **A note on the reduction of complex labour to simple labour.** Capital and Class. 1977.

TÜRKİYE'DE KORPORATİZMİN DOĞUŞU

Zafer TOPRAK

> «Hey'î (corporatif) cemiyetlerde... ictimaî bünyenin esası, merkezleri payitahtta bulunan millî mahiyeti haiz hey'et (corporation)lerdir. Câmialarda da loncalar mevcuttu. Fakat bunların hayat ve faaliyetleri camia dahiline münhasırdı. Bundan dolayı bunlara 'camiavî (communal) hey'et (corporation)ler' denilirdi. Hey'î (corporatif) cemiyetlerde ise bu camialara mensup hey'etler payitahtta intihab ettikleri murahhaslardan mürekkep konfederasyon meclislerine mâlik olarak millî bir mahiyet alırlar. Medeniyetin bu şekline 'payitaht medeniyeti' denilebilir. Avrupa'nın en yüksek milletleri bu şekle doğru ilerlemektedir.
>
> Bu tasnife göre Türk milletinin camiavî (communal) cemiyetler nev'ine dahil olduğu ve istikbâlde hey'î (corporatif) cemiyetler arasına girmeye namzet bulunduğu anlaşılır.
>
> Ziya Gökalp
>
> «İctimaiyyat - İctimaî nev'ler,» **İslâm Mecmuası,** sayı 20, 15 Kanun-u sânî 1330, s. 523.

Osmanlı düşününde çağdaş korporatist görüşler 1908 Devrimi ertesi, ardı kesilmeyen savaşların yarattığı toplumsal çöküntünün ve uluslaşma sürecinin gündeme getirdiği, küçük üreticiliğe yönelik «millî iktisat» arayışının bir ürünüydü. Meşrutiyet korporatizmi Osmanlı lonca geleneğiyle Fransız korporatizminin sosyo-psikolojik temelini oluşturan solidarist düşünün bireşiminde benliğini bulmuştu.

Memurun, esnafın, köylünün dayanışmasını amaçlıyan, ahlâki-iktisadî bir düşün geleneğinden kaynaklanan solidarizm, Üçüncü Cumhuriyet Fransası'nda Léon Bourgeois önderliğinde savunulmuş, Durkheim, Gide, Bouglé, Fouillée, Seignobos gibi düşünürlerden yapılan çevirilerle Osmanlı aydınına ulaşmıştı.(1)

(1) Türkiye'de solidarist düşüncenin doğuşu için Bkz: Zafer Toprak, «II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık,» **Toplum ve Bilim,** sayı 1, Bahar 1977, s. 92-123.

Savaşın doğurduğu iktisadî bunalım, spekülatif girişimler, istifçilik, karaborsacılık İttihatçı «ictimaiyyatçı»ları ahlâk sosyolojisine yöneltmiş, işbirliği ve dayanışma vurgulanarak küçük üreticiliğe arka çıkılmıştı.

Gökalp, korporatif devlet özlemini ilk kez «İctimaî nev'ler» başlıklı yazısında açıklamıştı.(2) Geleneksel lonca korporatizmi Gökalp'in iktisadî düşününü uzun yıllar etkilemişti. İttihatçı düşünür Osmanlı loncasını Durkheim'in korporatif eğilimleriyle bütünleyecek, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ulusal boyutlarda korporatif bir düzen önerecekti.

Durkheim'in Meşrutiyet korporatisleri üzerindeki etkisi büyüktü. Yarım yüzyılı aşkın bir süre toplum felsefemize damgasını vuracak olan Durkheim, korporasyonlar üzerine görüşlerini Saint Simon, Proudhon, Louis Blanc çizgisinde Fransız düşün geleneğini izleyerek, işlevsel temsile dayalı bir siyasal sisteme doğru geliştirmişti.

Durkheim'in düşününde korporasyon siyasal örgütün temelini ya da belli başlı temellerinden birini oluşturuyordu. Devletin temel siyasal birimi, temel ayırımı korporasyonlardı. Sanayi toplumunun gelişmesiyle eski siyasal yapı giderek gücünü yitiriyordu. Bölgesel ayırım önemini kaybediyor, bireyin bölgesel ayırıma bağlantıları her geçen gün biraz daha gevşiyordu.

Durkheim'e göre, toplum, bugünkü gibi yanyana konmuş bölgeler toplumu olmaktansa, geniş bir ulusal korporasyonlar sistemine dönüşmeliydi. Önerilen korporatif modelde korporasyonlara zorunlu üyelik uygulanacak, aynı mesleğe mensup olmaktan doğan bir dayanışma, «entellektüel ve ahlâkî türdeşlik» sağlanacaktı.

Durkheim'in korporatif devlet modelinden esinlenen Gökalp, Türk ulusunun camia toplum türüne dahil olduğunu, gelecekte korporatif toplumlar arasında yer alacağını savunuyordu. Camia toplumu, kentlerde toplumsal işbölümü sonucu esnaf korporasyonlarından oluşmuş, yerel derebeylerin egemenliğinden kurtularak kendi kendini yönetmeye başlamış, aynı zamanda derebeyine karşı, merkezî otoriteyle birleşmiş bir «millet» türüydü. Korporatif toplumsal

(2) Ziya Gökalp, «İctimaiyyat-İctimaî Nev'ler,» **İslâm Mecmuası,** sayı 20, 15 Kanun-u sânî 1330, s. 517-523.

yapı ise başkentte ulusal nitelikte, örgütlenmiş esnaf korporasyonlarından oluşuyordu.

Gerek camia toplumu, gerekse korporatif toplum loncalar üzerine kurulmuştu. Ancak ilkinde loncaların etkinliği yöreseldi. Bunların yaşam ve eylemleri toplulukla sınırlıydı. Bu nedenle camia toplumundaki loncalara camia korporasyonları deniyordu. Korporatif toplumda ise korporasyonlar, başkentte seçtikleri temsilcilerden oluşan konfederasyon meclisleriyle ulusal bir nitelik kazanıyorlardı.(3)

Gökalp'e göre, iktisadî yaşamın en son aşaması «millî iktisad»ı ulusal düzeyde örgütlenmiş esnaf korporasyonları yönlendirecekti. Millî iktisat cemaat ve şehir ekonomilerini bütünleyecek, esnaf korporasyonlarını kent düzeyinden ulus düzeyine çıkaracaktı.(4)

Gökalp'in özlemini duyduğu toplumsal düzen meslekî örgütlerin egemenliğine dayalı bir halkçılıktı. Gökalp'in düşününde sınıflı toplumları «meslek devri» izleyecekti. «Sınıf devri», siyasal halkçılığın, diğer bir deyişle siyasal demokrasinin egemen olduğu bir dönemi simgeliyordu. Osmanlı toplumunda Tanzimat ve Meşrutiyet deneyleri bu amaca yönelik girişimlerdi. Meslek devri ise siyasal halkçılığın yok edemediği «iktisadî tabakaları» ortadan kaldırmayı amaçlı-

---

(3) Gökalp, kurulmasını önerdiği Millî İktisat Nezareti'nin görevleri arasında «esnaf korporasyonlarını şehir esasından çıkararak millet esasına göre» örgütlemenin de bulunduğunu kaydediyordu: Ziya Gökalp, «Türklerde Millî İktisat Devreleri,» **İktisadiyyat Mecmuası,** sayı 44 48, 8 Mart 1333/1917, s. 4. Gökalp, aynı soruna **Milli Tetebbular Mecmuası**'nda da değinmiş, «harsî milletler»i «hey'et [corporasyon] esasına müstenid milletler» olarak tanımlamıştı. Gökalp yazısında şu satırlara yer vermişti:

> «Her hey'etin [korporasyonun] payitahtda bir ihtisas merkezi olduğu gibi bu ihtisas merkezlerinin murahhaslarından mürekkep olmak üzere bir «hars derneği = ligue culturelle» de olabilir. Bu nev'i kavimlere «hey'et esasına müstenid milletler» nâmı da verilebilir.» Ziya Gökalp, «Bir Kavmin Tetkikinde Takib Olunacak Usul,» **Millî Tetebbular Mecmuası,** sayı 2, Mayıs-Haziran 1331, s. 193 205.

(4) Gökalp, korporatif devlet önerilerini Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl yayınladığı **Türkçülüğün Esasları** başlıklı yapıtında ayrıntılı bir biçimde ele almıştı. Bu kitapta korporatif dönüşümlerin zorunluluğu vurgulanıyor, yöresel esnaf loncalarının yerine ivedi merkezî «milli loncalar»ın kurulması öneriliyordu.

Gökalp'in modelinde kentlerde bütün loncaların temsilcilerinden oluşacak birer «merkez heyeti» kurulacak ve buna «iş borsası» adı verile-

yordu. Sınıf adı verilen ve büyük burjuvazi, küçük burjuvazi ve «gündelikçilerden» oluşan bu tabakalar meslek devriyle son bulacaktı. Gökalp'e göre, meslek devrinde toplumsal halkçılık egemen olacak, toplumda «semiyye, kast, tarik, ocak, sınıf diye birtakım inhisarcı yahut imtiyazlı zümre ve tabakalar» bulunmayacaktı.(5)

Diğer bir deyişle, Gökalp'in halkçılığı, toplumun bireylerini birdiğerine bağlayan meslek zümrelerinin sınıf ayırımının yerine geçmesini öngörüyordu. Toplum bir organizmaya benzetiliyor, meslek zümreleri bu organizmanın yaşamsal görevler üstlenmiş organlarını oluşturuyordu. Toplumlar geliştikçe işbölümü ve uzmanlaşma derinleşiyor, meslekî örgütler giderek daha sıkı bir dayanışmayı gerekli kılıyordu.

İkinci Meşrutiyet yıllarında meslek zümreleriyle birlikte meslek ahlâkı da gündeme geliyordu. Türklerin o güne değin «askerî» ve «ailî» bir yaşam sürdüklerini kaydeden İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], tüm ahlâki güçlerini bu iki çevreden edindiklerini söylüyordu.(6)

---

cektl. Bu örgütün görevi o kenttekl loncaların ortak işlerini görmek ve kentin ekonomik yaşamını düzenlemekti. Bu kentsel düzeyde loncalar arası yatay örgütlenmeydi. Loncalar ayrıca bir üst düzeyde, yani ulus düzeyinde örgütleneceklerdi. Kentlerde, örneğin debbağ loncaları kurulacak, bunlar kendi aralarında bir federasyona giderek başkentte bir «debbağ federasyonu merkez-i umumîsi» oluşturacaklardı. Böylece tüm loncaların devlet merkezinde bir genel merkezi bulunacaktı. Genel merkezlerin seçtikleri temsilciler biraraya gelip loncalar konfederasyonunu kuracaklar ve konfederasyonun millet meclisi üyelerini seçeceklerdi.

Görüldüğü gibi, Gökalp'in meslekçi görüşleri korporatizmle noktalanıyordu. Durkheim'den esinlendiği dayanışma (tesanüd = solidarizm) öğretisinin ikili yapısı önerdiği millet meclisi modeline de yansıyor ve karma bir korporatif devlet modeli ortaya çıkıyordu. Mekanik dayanışmayı simgeleyecek olan livâ mebusları ve umumî mebuslar yanısıra organik dayanışma temsilcileri meslekî mebuslar millet meclisinde yer alıyorlardı. Mesleki mebuslar hey'etleri tarafından, diğer bir deyişle iş bölümü ürünü meslekî zümreler tarafından seçileceklerdi. Gökalp, Cumhuriyet'in ilk seçimlerinde Büyük Millet Meclisi'ne elli adet meslekî mebusun gönderilmesini öneriyordu.

(5) Ziya Gökalp, «Halkçılık,» **Yeni Mecmua,** cilt 2, sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 102-104.

(6) İsmail Hakkı, «Ahlâk ve Meslek,» **Sanayi,** sene 5, sayı 40, 30 Eylül 1334, s. 158-159.

İsmail Hakkı'ya göre, Türklerin meslek yaşamları «memuriyetçilik» ve «işçilik - bilhassa çiftçilik» gibi «gayet basit ve muhafazacı itiyatlar»dan oluşmuştu. Oysa artık, millî iktisat aile iktisadının yerini alıyor, bireysel sermayeler millî sermayelere dönüşüyordu. Bu doğrultuda yeni bir meslek çevresi doğuyor, meslekî ahlâk giderek toplumda belirleyicilik kazanıyordu.

Bundan böyle, meslektaşlar arasında mesleklerinin «hayat ve bekasına yarar bir takım vazifeler» gündeme geliyordu. Bu görevlerle birey kendini mesleğine sıkı sıkıya bağlı hissediyor, kişisel çıkarlarının ötesinde meslekî hedeflere yöneliyordu.

İsmail Hakkı'ya göre, meslektaşlar arasında maddî ve manevî «tesanüd» Türkleri ahlâkî çöküntüden kurtaracak, onlara daha «ictima ve mefkurevî bir seciye» kazandıracaktı. Böylece, birey «infiradî» yaşamdan kurtulacak, «meslek muhiti» bireyin tüm yaşamını ahlakîleştirecekti.

Savaşla birlikte iktisadî bunalım tüm savaşan ülkelerde etkisini göstermişti. Hükûmetler olağanüstü önlemlere başvurmuş, dış ticaret ilişkilerini kısıtlamış, zorunlu gereksinim maddelerinin dağıtımını üstlenmişlerdi. Diğer bir deyişle tüm savaşan devletler ekonomilerini bir ölçüde denetimleri altına almışlardı.

Ancak, elde edilen sonuçlar ülkeden ülkeye değişiyordu. Örneğin, Türkiye'deki iktisadî kargaşa Almanya'da görülmüyordu. Buna neden olarak Necmettin Sâdık [Sadak] Almanya'da yıllardır oluşturulmakta olan «teşkilât»ı, daha doğrusu «inzibat»ı gösteriyordu.(7)

Necmettin Sâdık'a göre, bu tür bir «teşkilât»ın uygulanması, bu gibi «inzibat»ın geçerliliği, bir ulusu oluşturan «ictimaî vicdan»ın gücüne bağlıydı. Tüccarın aşırı fiyatla mal satışını, memurun yasa dışı yollarla ticarete atılmasını mevzuatla önlemek çok güçtü. Bu durumlarda toplumda etkin olacak unsur bireyin vicdanı, ve bu vicdanı denetimi, nüfuzu altında bulunduracak, en ufak bir sapmaya şiddetle karşı koyacak olan ulusun vicdanıydı.

Osmanlı toplumu herşeyden önce bir ahlâk sorunuyla karşı karşıyaydı. Ülkenin genel ahlâkında bir buhran vardı. Bu buhran savaş yıllarında ticarî yaşamda belirgin bir nitelik kazanmıştı. Üretimde kişisel çıkarlar ulusal ve genel çıkarlara üstün geldiği için, diğer bir

(7) Necmettin Sâdık, «Ahlâk ve İktisad,» **Vakit,** 30 Teşrin-i evvel 1917, s. 1.

deyişle güçlü bir ahlâk anlayışı bulunmadığı için, ticarette spekülatif girişimler ve istifçilik rağbet görmüştü. Savaş nedeniyle oluşan «artık değer» (fazla-i temettü) ulusun değil bireyin çıkarına hizmet ediyordu. Ahlâk yetersizliği her türlü dengeyi bozuyor, ulusal sanayi ve ticaretin gelişiminde kullanılacak «temettüler» sefahate harcanıyordu. Böylece, iktisadî alandaki ahlâk buhranı «harb zenginleri» denilen yeni bir sınıfın doğuşuna neden oluyordu.

Necmettin Sâdık, ülke ekonomisine çekidüzen verilebilmesi için genel ahlâk sorununa en kısa sürede çözüm getirilmesini öneriyordu. Ancak, genel ahlâkın oluşumu, meslekî ahlâkın gelişimine bağlıydı. Osmanlı toplumunda meslekî zümreler, diğer bir deyişle korporasyonlar ya da esnaf örgütleri yeterince gelişmediği için meslekî ahlâk oluşmamıştı. Ülkede ahlâkın yükseltilmesi için önce korporasyonların, «meslek sınıfları»nın geliştirilmesi gerekirdi.(8)

Necmettin Sâdık'ın benimsediği görüşler savaş yıllarında giderek etkinleşen solidarizmin ahlâk anlayışını yansıtıyordu. Savaşın neden olduğu enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa ahlâkî nedenlere bağlanıyor, bunalımın iktisadî olmaktan çok ahlâkî olduğu ileri sürülüyordu.

Solidarizmin etkisinde kalan diğer bir meşrutiyet korporatisti A. Mithat [Metya]'ydı. Mithat Beyin savaş yıllarındaki görüşleri büyük ölçüde Durkheim'in **Toplumsal İşbölümü** adlı yapıtından kaynaklanıyordu.(9)

---

(8) Necmettin Sâdık, «Umumî Ahlâk, Meslekî Ahlâk» başlıklı yazısında mesleğin önemini şu satırlarla vurguluyordu:
«Bittabi bundan umumî ahlâk içinde hususî bir ahlâk teşekkül ediyor. Yani ferdin tâbi bulunduğu umumî, yani millî ahlâk içinde bir de vazife itibariyle itba'a mecbur kaldığı ahlâk kaideleri hasıl oluyor. Ve meslek, ferdı o kadar celb ve cezb ediyor, ferdin şahsiyyetini kendi şahsiyyeti içinde o kadar kalb ve mezc ediyor ki, zümrenin sırf manevî kuvve-i müeyyidesine rağmen, ağır bir vicdan azabı oluyor. Bu meslekî zümre, hususî kaidelerinin mer'i olmasında o kadar kıskanç ve haşin davranıyor ki en küçük bir inhirafı kabul etmiyor. Fertlerden birinin bu kaidelere riayet etmemesi, zümre içinde bir aksülamel hasıl ediyor.» Necmettin Sâdık, «Umumî Ahlâk, Meslekî Ahlâk,» **Yeni Mecmua,** cilt 1, sayı 25, 27 Kanun-u evvel 1917, s. 496-148.

(9) A. Mithat, «Meslekî Zümreler ve Ahlâkî Hayat,» **Yeni Mecmua**, cilt 3, sayı 65, 17 Teşrin-i evvel 1918, s. 258 259.

Mithat Bey'e göre, Avrupa'da sanayi devrimi ve Fransız devrimiyle başlayan toplumsal dönüşümün üzerinden bir buçuk yüzyıla yakın bir süre geçmesine karşın uygarlık ahlâkî ve hukukî kargaşadan henüz kurtulamamıştı. Toplumda anarşi ve düzensizlik yaşamı felce uğratıyordu. Oysa toplumun gitgide karmaşıklaşan yapısı karşısında toplumsal barışa daha çok gerek duyuluyordu. Toplumlar sanayileştikçe kişisel çıkar güdüsü gelişiyor, ekonomi büyüdükçe genel ahlâk çöküntüye uğruyordu.

Mithat Bey, toplumların karşılaştıkları bu soruna tek çözümü ahlâkın esası olan özveri (gayrendişlik) ve toplumsal dayanışma (ictimaî tesanüd) duygularının güçlendirilmesinde görüyordu. Yapılması gereken biran önce meslekî zümrelerin örgütlenmesini özendirmek ve kolaylaştırmaktı. Aile nasıl ailę hukuku ve faziletlerinin beşiği olmuşsa meslekî ahlâk ve teamül de meslekî zümrelerden doğacaktı. Nitekim tarih bunların örneklerini gözlerimizin önüne seriyordu. Roma İmparatorluğu'nda «collegia»lara, Orta Çağ'da korporasyonlara bakmak yeterdi.

Aslında Osmanlı toplumunda da benzer bir örgütlenme vardı. Yüzyıllar boyunca Osmanlı'nın bunca bunalıma karşın o denli zinde bir yaşam yeteneği gösterebilmesinin temel nedeni fütuvvetten kaynaklanan esnaf geleneğiydi. Ancak, III. Selim'le başlayan, Tanzimat'la doruk noktasına varan «Avrupalılaşma cereyanı» esnaf örgütlerini de çökerterek ulusal ekonominin kaynaklarını kurutmuştu. II. Mahmud dönemine değin dış ülkelerden alınan mal sınırlı birkaç kalemi bulurken «boyunbağı takdığımız günden itibaren Avrupalıların ve kozmopolit bir takım ellerin iktisadî esareti» altına girilmişti. Osmanlı artık fesinin püskülünden kundurasının çivisine varıncaya kadar herşeyde Avrupa'ya haraç veriyordu.

Mithat Bey'e göre, toplumsal yaşam işbölümü sonucu karmaşıklaştıkça, mesleklerde uzmanlaşıldıkça hükûmetlerin meslek zümrelerini yakından denetlemeleri ve gereksinimlerini gereği gibi anlamaları olanaksızlaşıyordu. Bunun sonucu, çıkarılan birçok yasa toplumdaki ahengi bozuyor, yakınmalara neden oluyordu. Oysa meslek örgütlerinin oluşturulmasıyla meslekî teamüller ve hukukî esaslar doğrudan doğruya kollektif bilincin (maşerî vicdan) ürünü olacaktı. Nitekim Avrupa'da yasama örgütünün düzenlenişinde meslekî temsil (représentation professionnelle) doğrultusunda girişimlerde bulunulmaya başlanmıştı.

Meslekî temsil Millî Mücadele'nin ilk yıllarında İttihatçı Kör Ali İhsan ve çevresince savunulacaktı. Halka Türk Karl Marx'ı diye tanıtılan Ali Ihsan aslında korporatif bir devlet düzeni öneriyordu.(10)

Ekim 1920'de Büyük Millet Meclisi Ozel Encümeni, Ali Ihsan Bey'in önerisi ışığında seçimlerde meslekî temsilin uygulanmasını kabul etmişti. Yunus Nadi'nin çıkardığı **Anadoluda Yeni Gün** gazetesi bu kararı «hayat-ı milliyyemizde hakikî bir inkılâb» olarak değerlendiriyordu.(11)

Ali İhsan başlangıçta karma bir korporatif yapı önermişti: İlk tasarıda biri demokratik seçimlerle oluşan, diğeri toplumsal ve iktisadî meslek temsilcilerinden kurulu iki meclis yer almıştı. Ancak, sonradan iki meclisten vazgeçilecek, salt meslek temsilcilerinden oluşan tek bir mecliste karar kılınacaktı.

Ali İhsan'a göre, meslekî temsil esasına göre kurulmuş meclis toplumdaki işbölümünün, dayanışmanın bir simgesi olacaktı. Batı'nın demokratik seçim sistemi oligarşik egemenliği gidermekten uzaktı. Meslekî örgütlenme gerçekleşmedikçe egemenlik belirli çevrelerin elinde kalacaktı. Bu nedenle halkı mesleklere göre sınıflandırmak ve demokratik seçim sistemi yerine meslekî seçimi koymak gerekiyordu.

Ali İhsan'ın önerdiği meslekî temsil, toplumsal sınıfları yatsıyan, meslek zümrelerini benimseyen, dayanışmacı, korporatif bir düzeni gündeme getiriyordu. Aynı yıllarda Yunus Nadi de benzer görüşleri savunuyor, vatandaşları belirli mesleklere ayırarak seçimleri bu meslekler kanalıyla gerçekleştirmeyi ve «hayatı meclise taşıma»yı öneriyordu. Yunus Nadi'ye göre, meslek zümrelerinin dayanışması halk hükûmeti için bir zorunluluktu.(12)

---

(10) Kör Ali İhsan ve Meslekî Temsil'in ayrıntıları için Bkz: İlhan Tekeli - Selim İlkin, «(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili - Mesleki Programı,» **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,** İstanbul, 1977, s. 283-363.

(11) «Hayat-ı Milliyemizde Hakikî Bir İnkılâb: Büyük Millet Meclisi'nin Programı Tetkik Etmeğe Memur Ettiği Encümen-i Mahsus İntihabâtta (Temsil-i Meslekî) Esasını Kabul Etmiştir,» **Anadolu'da Yedi Gün,** 17 Teşrin-i evvel 1920, s. 1.

(12) Zafer Toprak, «Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu,» **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,** İstanbul, 1977, s. 13 38.

Halkçılığı korporatif bir açıdan ele alan bir diğer düşünür İzmir Mebusu Mahmut Esat Bozkurt'tu. Egemenliğin üreticilerin eline geçmesini savunan Mahmut Esat, Yeni Türkiye'nin kuruluşunda gerçekleştirilmesi gereken temel dönüşümlerden birinin lonca örgütünü oluşturmak olduğunu ileri sürüyordu.[13]

Meslekî temsil Millî Mücadele'nin ilk yılında gündeme gelen temel siyasal yönelimlerden biriydi. Ancak, Mustafa Kemal ve çevresinde meslekî örgütlenmede İttihatçı geleneğin sürdürüleceği kaygusu hakimdi. Nitekim, Encümen'in önerisine rağmen Büyük Millet Meclisi meslekî temsile yanaşmamıştı. Millî Mücadele yıllarında korporatif bir seçim sistemi geri çevrilmişse de korporatif devlet anlayışının bazı belirgin öğeleri uzun yıllar Türk toplumunda etkinliğini sürdürmüştür.[14]

(13) Mahmut Esat, «Yeni Türkiye'nin Manası -7-,» **Hakimiyet-i Milliyye,** 16 Teşrin-i sânî 1921, s. 1.

(14) Bu konuya ilişkin önemli bir çalışma için Bkz: Taha Parla, **The Social and Political Thought of Ziya Gökalp,** Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1980.

BİR BELGE, BİR YORUM: 1909 TATİL-İ EŞGAL YASASI VE GREV*

Mesut GÜLMEZ**

Mete Tunçay, 1876 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle ilgili bir yazısında, daha önce yayımlanmış bir yapıtta belirtilmiş olması-

---

* Bu yasa konusunda, AÜSBF'ce yayımlanacak **«Seha L. Meray'a Armağan»** adlı yapıt için, 1978 Mayıs'ında «Tatil-i Eşgal Yasası Üzerine Bir Not» başlıklı bir yazı yazmıştık. Amacımız, İş Hukuku ve Sosyal Politika kaynakçasında giderek yaygınlaşan ve yerleşen yanılgının tersine, 1909 Tatil-i Eşgal Yasası'nın **grev hakkını yasaklamadığını** vurgulamak idi. Halen baskıda olan ve fakat ne zaman yayımlanacağını kestiremediğimiz bu yapıttaki yazımızın sonuna, yasanın 1908 ve 1909 metinlerinin yeni harflere çevrilmiş asıllarını da eklemiştik.

Bu nedenle, aynı konuda ikinci bir yazı yazmaya şimdilik gerek yoktu. Ne var ki arkadaşım Dr. Şehmus Güzel, üç yıl önce bu yasanın geçici ve kesin metinlerinin daktilo edilmiş birer örneğini kendisine verdiğim Doç. Dr. Alpaslan Işıklı'dan almış, daha doğrusu kendisi için fotokopilerini çıkartmış ve buna dayanarak bir yazı yazmıştır (Şehmus Güzel, «9 Ağustos 1909 Tarihli Tatili Eşgal Kanunu», **İş Yaşamı,** Yıl: 4, Sayı: 31, Şubat 1980, s. 5-19).

Kuşkusuz, bu yasa ile ilgili düşüncelerin açıklanması kimsenin tekelinde değildir. Ancak, Dr. Güzel'in bu tutumunu yadırgadığımızı belirtmeden geçemiyeceğiz. Gerçi Dr. Güzel, bu konuyu kendisiyle tartıştığımızda, yazısında kullandığı metinleri Doç. Dr. Sina Akşin'den sağladığını ileri sürmüştür. Ama yazısında ne Akşin'den söz etmiş, ne de Akşin'deki kaynağa göndermede bulunmuştur. Tersine, bizim Işıklı'ya verdiğimiz daktilo edilmiş metinlerde belirttiğimiz **Takvimi Vakayi** ile **Düstur**'u kaynak olarak göstermiştir. Öte yandan Dr. Güzel, yazısında 1908 ve 1909 metinlerini karşılaştırarak incelemektedir. Oysa Akşin'in elindeki bir «yasalar derlemesi» niteliği taşıyan kaynakta 1908 metni yoktur, yalnızca 1909 metni vardır.

Ekleyelim ki, bu yazıyı yazmamızın temel nedeni, Dr. Güzel'in yadırgadığımız bu tutumundan çok, sadeleştirerek verdiği 1909 yasasının metninde, kimi sözcük yanılgılarından başka, 6 ncı maddenin ikinci cümlesi konusunda çok önemli bir yanılgıya düşmüş olmasıdır. Ayrıca, bu yasanın «zorunlu uzlaşma» yöntemi getirdiği görüşü de doğru değildir. Bu noktalar üzerinde kısaca duracak ve yazımızın sonuna, 1908 geçici yasası ile 1909 yasasının asıl ve sadeleştirilmiş metinlerini ekliyeceğiz.

Bu olaya istemiyerek adlarını karıştırdığım sayın Işıklı ve Akşin'in beni bağışlamalarını dilerim.

** TODAİE Öğretim Üyesi.

na karşın, Türk Anayasa Hukukunu inceleyen belli başlı kitaplarda değinilmeyen 1916-1918 yıllarındaki dört değişikliği ortaya çıkardıktan sonra, «bu durumun, ülkemizde geçerli bilgi üretimi yöntemleri bakımından düşündürücü bir örnek olduğu»nu yazıyordu.(1) Benzer bir örneğe de, 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Yasası'nın grev yasağı getirip getirmediği konusunda rastladık.

Üç yıl önce, işçi-işveren ilişkilerinin tarihsel evrimi konusunda bir çalışmaya başladığımızda, bu yasanın grev hakkını yasaklayıp yasaklamadığı konusunda çeşitli yapıt ve yazılarda yer alan açıklamalardaki çelişkiler dikkatimizi çekmiş, kuşkumuza neden olmuştu.

Sosyal Politika ve İş Hukuku alanlarında yazılmış başlıca kaynakları, Tatil-i Eşgal Yasası'nın grev hakkını yasaklayıp yasaklamadığı noktasından bir kez daha gözden geçirdikten sonra, şunu saptamıştık: Konu ile ilgilenen uzmanlarca yazılan yapıtlardan ciddi bilimsel araştırmaların ürünü olan yapıtlara değin, literatürün büyük bir çoğunluğunda, bu yasanın sendika hakkıyla birlikte, grev hakkını da yasakladığı belirtiliyordu. Buna karşılık, Tatil-i Eşgal Yasası'nın grevi yasaklamadığını açıklayan yapıt ve yazılar azınlıkta kalıyordu.

Sosyal Politika ve İş Hukuku kaynakçasında gitgide yaygınlaşarak yerleşen bu yanılgı konusunda asıl ilginç olan nokta da, Tatil-i Eşgal Yasası'nın grev hakkını yasaklamadığını belirten birkaç yapıtın, yanılgıyı yineleyip sürdürenlerden daha eski tarihli olmasıdır. Gerçekten, Ağaoğlu ve Hüdaioğlu'nun 1938 yılında yayımlanan ortak yapıtında, yasanın düzenlediği uzlaşma süreci kısaca anlatılmış ve «bir uzlaştırma sistemi karşısında» olunduğu, «tarafların kat'i harekete geçmeden evvel uzlaşmağa teşebbüs etmek mecburiyetinde» bulundukları belirtilmiştir.(2) Gerçi bu yapıtta, yasanın grev yasağı koymadığına dolaysız ve açık biçimde değinilmemiştir ama, yanılgıya da düşülmemiş ve buna neden olabilecek herhangi bir anlatımda bulunulmamıştır. Buna karşılık, Bülent Nuri Esen'in 1944 yılında yayımlanan **«Türk İş Hukuku»** adlı yapıtında, Tatil-i Eşgal Yasası'nın

(1) Mete Tunçay, «1293 Kanun-u Esasîsinin Son Tadilleri», **Armağan, Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı,** AÜSBF Yayını, Ankara, 1978, s. 251.

(2) Samet Ağaoğlu - Selahattin Hüdaioğlu, **Türkiye'de İş Hukuku, İş Hukuku Tarihi,** Birinci Cilt, Merkez Basımevi, 1938, s. 105.

grev hakkını yasaklamadığı konusu çok açık bir anlatımla belirtilmiştir. Gerçekten Esen, yapıtının iki ayrı yerinde, «27 Temmuz 1325 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu grevi yasak etmemiştir»(3) ve «kanunun 6 ncı maddesi uzlaşma olmadığı takdirde işçilere grev yapmak hakkını tanıyordu»(4) diye yazarak, grev yasağının söz konusu olmadığını vurgulamıştır.

Ne var ki, yasanın grev hakkına kesin bir yasaklama getirmediği hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde belirtilmiş olsa da, daha sonraki yıllarda yayımlanan yapıtlarda Tatil-i Eşgal Yasası'nın grevi yasakladığı konusu giderek yaygın bir yanılgı niteliği kazanmıştır. Bu durum karşısında, yasanın gerek 1908 yaz grevleri sırasında çıkarılan geçici metninin, gerekse on ay kadar sonra Meclis-i Mebusan'ca bazı değişiklikler yapılarak onaylanan kesin metninin araştırılması ve her iki metnin incelenerek grev yasağının bulunup bulunmadığı konusunun açıklığa kavuşturulması gerekiyordu.

Anılan her iki metni **Takvim-i Vakayi** ve **Düstur**'da olmak üzere iki ayrı kaynakta bulduk. Yaptığımız inceleme sonunda gördük ki, sendika hakkını kesin olarak yasaklayan 1908 ve 1909 metinleri, grev hakkını da doğrudan doğruya ve aynı kesinlikle yasaklamış değillerdir. Başka bir anlatımla, ne 25 Eylül 1908 tarih ve 35 sayılı «Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat»(5) adını taşıyan ilk ve geçici metinde, ne de 27 Temmuz 1909 tarih ve 116 sayılı «Tatil-i Eşgal Kanunu»(6) adını taşıyan kesin metinde grev yasağı vardır. Yasaca yasaklanan, oldukça yalın bir barışçı süreç olarak dü-

(3) Bülent Nuri Esen, **Türk İş Hukuku,** AÜHF Yayını, Ankara, 1944, s. 136.

(4) Bülent Nuri Esen, **a.g.e., s.** 143.

(5) 1908 metni için bkz. **Takvim-i Vakayi,** Birinci Sene, Adet: 11, 27 Eylül 1324 - 14 Ramazan 1324, s. 2-3 ve **Düstur,** Tertibi Sani, Cilt I, s. 88-90.

(6) 1909 metni için bkz. **Takvim-i Vakayi,** Birinci Sene, Adet: 302, 2 Ağustos 1325 - 29 Recep 1327, s. 1-2 ve **Düstur,** Tertibi Sani, Ciit I, s. 433-436. Ekleyelim ki, 1909 yasasının metnine Oya Sencer'in ve M. Fatih Gümüş'ün yapıtlarında da yer verilmiştir (Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı,** Habora Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 198-200; M. Fatih Gümüş, **Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma,** Ankara, 1972, s. 273-275). Ne var ki, yasayı kısaltarak ve yer yer sadeleştirerek veren Sencer, «grevi yasaklayan ve cezalandıran 1, 8 ve 9 uncu maddelerden» söz ederek yanılgıya düşmekten kurtulamamıştır (Oya Sencer, **a.g.e.,** s. 202).

zenlenen uzlaşma yoluna başvurmaksızın ve başvurulmuşsa sonucunu beklemeksizin işin bırakılmasıdır (m. 9). Bunun grev yasağı anlamına gelmiyeceğine kuşku yoktur.(7) Bu yüzden Tatil-i Eşgal Yasası'nın, herşeyden önce, çalışma koşulları ile ilgili iş uyuşmazlıklarını barışçı yoldan kotarmak için öngörülen uzlaşma sürecini ilk kez düzenleyen bir yasa olarak değerlendirilmesi uygun olur, kanısındayız.

Öngörülen bu yalın uzlaşma sürecinin temel özelliklerinden biri, çalışma koşulları ile ilgili herhangi bir uyuşmazlık çıktığında, bu barışçı yola **başvurulmasının zorunlu** olmasıdır. Daha açık bir anlatımla, Tatil-i Eşgal Yasası uzlaşma yolunu denemeden ansızın greve gidilmesini yasaklamış, buna uymayarak işi bırakan hizmetli ve işçilerin hapis ve para cezalarına çarptırılmalarını öngörmüştür.

Ancak, Tatil-i Eşgal Yasası uzlaşma yolunun denenmesini zorunlu tutmuşsa da, tarafların bu süreç çerçevesinde anlaşmasını zorunlu tutmuş değildir. Çünkü 6 ncı maddede, iki tarafın uzlaşamaması durumunda hizmetli ve işçilerin «terki hidmette muhtar», yani işi bırakmakta özgür olduklarını belirtmiştir. Bunun anlamı, uzlaşmanın başarısızlıkla sonuçlanmasıyla grev yolunun açılması, dolayısıyla da başvurulacak grevin yasal bir işi bırakma eylemi olmasıdır. Kanımızca, bu nokta ile ilgili olarak 1908 ve 1909 metinleri arasında herhangi bir ayrım yoktur.

1909 yasası çerçevesinde yasal greve gitme olanağının ortadan kalktığı bir başka durum, uzlaşma koşullarının **oybirliği** ile kararlaştırılmış olmasıdır. Gerçekten, yasanın 9 uncu maddesinde, uzlaşmanın 5 inci madde gereğince, yani oybirliği ile kararlaştırılmış olmasına karşın işi bırakma yoluna başvuracak işçiler için hapis ve para cezası yaptırımları öngörülmüştür. Ayrıca, 7 nci maddede de uz-

(7) 1909 yasasının grevi yasakladığı konusundaki yanılgının, 8 inci maddeden kaynaklanmış olabileceğini sanıyoruz. Oysa bu madde, sendika kurma yasağına uymayanlar ile, çalışma özgürlüğüne aykırı olarak başkalarının çalışmasını önleyenleri, kışkırtma, aldatma ya da korkutma gibi yollarla ,yahut zora ve şiddete başvurarak hizmetin durmasına ve greve neden olanları cezalandırmayı amaçlamaktadır. Başka bir deyişle, 8 inci maddenin amacı, grevin yasaklanması ve cezalandırılması değil, çalışma özgürlüğünün korunmasıdır.

laşma kurulu tutanağının her iki taraf için «meri ve muteber»(8) olduğu belirtilmiştir. Böylece, uzlaşma koşullarının oybirliği ile kararlaştırılmış olması durumunda, uzlaşma kurulunun kararı her iki taraf için uyulması zorunlu, yani bağlayıcı bir nitelik kazanmakta ve dolayısıyla greve gidilmesi olanaksızlaşmaktadır. Ancak bu olanaksızlık, grev hakkının tümüyle yasaklanmış olması anlamına gelmez.

Uzlaşma kurulu kararının bu niteliği ile ilgili olarak iki noktaya değinmek istiyoruz. İlki, Tatil-i Eşgal Yasası'nda düzenlenen uzlaşma yönteminin, kurulun oybirliği ile karar alması durumunda, asıl olarak grev yasağı bulunan işler ve durumlar için uygulanan barışçı yollardan biri olan zorunlu hakem süreci niteliği kazanması ile ilgilidir. Gerçekten, oybirliği ile karar alınması durumunda, uzlaşma sürecine başvurma zorunluluğuna, alınan bu karara uyma zorunluluğu da eklenmektedir. Böylece, yasal grev yolu kapanmakta ve uzlaşma süreci zorunlu hakem işlevi görmektedir.(9) Bu nedenle, Dr. Güzel'in yazdığı gibi 1909 yasası, «kapsamına giren kuruluşlarda iş uyuşmazlıklarının çözümü için 'zorunlu uzlaşma' yöntemini getirmiş»(10) değildir. Greve başvurulmasından önce uzlaşma sürecinden geçilmesinin, yani uzlaşma girişiminde bulunulmasının zorunlu tutulmuş olmasından, zorunlu uzlaşma yönteminin yasaca benimsenmiş olduğu anlamının çıkarılması doğru değildir.

İkinci olarak, oybirliği ile alınan uzlaşma kurulu kararının bağlayıcı niteliğine dayanarak, bu kararın «günümüzdeki uzlaştırma ku-

---

(8) Belirtelim ki **«muteber»** sözcüğü, 2 Ağustos 1325 tarih ve 302 sayılı **Takvim-i Vakayi**'de «Tatil-i Eşgal Hakkında Nizamname Sureti» adıyla yayımlanan metinde «mukayyed» olarak geçmektedir. Ancak, gerek 7 nci madde ile ilgili görüşmelerin yayımlandığı **Takvim-i Vakayi**'de, gerekse 1909 yasasının Düstur'da yayımlanan metninde «muteber» sözcüğü kullanılmıştır. Öte yandan «muteber» sözcüğü, 1908 geçici yasasının hem 27 Eylül 1324 tarih ve 11 sayılı **Takvim-i Vakayi**'de «Tatil-i Eşgal Hakkında Kanun Layihası» adıyla yayımlanan metninde, hem de **Düstur**'da «Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanunu Muvakkat» adıyla yayımlanan metninde geçmektedir. Ekleyelim ki, yalnızca bir belgede değişik bir sözcüğün kullanılmış olması, uzlaşma kurulu tutanağının bağlayıcı niteliğini değiştirmiş değildir.

(9) Benzer görüş için bkz. M. Fatih Gümüş, **a.g.e.**, s. 27.

(10) Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s. 17.

rulu kararına benzer bir hüküm kazandığını»[11] öne sürmenin de yerinde olmadığını düşünüyoruz. Çünkü 1909 yasası sisteminde, oybirliği ile alınan uzlaşma kurulu kararı, tarafların kabul edip etmemesi söz konusu olmaksızın bağlayıcı bir karardır. Oysa 275 sayılı yasa sisteminde, uzlaştırma kurulunun oyçokluğu ya da oybirliği ile alabileceği karar, ancak taraflarca kabul edildikten sonra uyulması zorunlu nitelik kazanmakta ve toplu iş sözleşmesi yerine tutulmaktadır.

Uzlaşmanın sağlanamaması durumunda işçilere işi bırakma özgürlüğü tanıyan Tatil-i Eşgal Yasası'na göre, «serbestii imâle mugayir her bir fiil ve hareket ikaı ve nümayiş icrası kat'iyen memnudur.» Dr. Güzel, 6 ncı maddenin bu son bölümünü, «fakat bu serbestliği değişik yönlere çekmeğe çalışan her türlü eylem ve harekette bulunmak ve gösteri yapmak yasaktır» biçiminde sadeleştirmiş ve bu doğrultuda yorumlamıştır.[12] Kanımızca 1909 yasa koyucusunun buradaki amacı, yasaca aranan koşullara uygun olarak doğan grev özgürlüğünün, «serbestii imâl», yani üretim ve sanayi özgürlüğünün çiğnenmesi sonucunu doğuracak eylemlere dönüşmesini önlemektir. Başka bir anlatımla, çalışma özgürlüğünün işveren yönünden korunmasını sağlamaktır. Nitekim, çalışma özgürlüğünün işçiler açısından korunması amacıyla da 8 inci maddede yaptırımlar öngörülmüştür.[13] Bu nedenle, 6 ncı maddenin bu bölümünün, «yasal grevde, grevi değişik yönlere çekmeye çalışan» eylemlerin cezalandırılması gibi belirsiz ve hatta yanlış bir anlamda değil, üretim ve sanayi özgürlüğüne aykırı eylemlerin yasaklanması olarak anlaşılması gerektiğini düşünüyoruz.

Sonuç olarak, sosyal hak ve özgürlükler açısından çalışma yaşamında devleti bir yandan düzenleyici, bir yandan da yasaklayıcı faktör kimliğiyle ilk kez ortaya çıkarması nedeniyle önem taşıyan Tatil-i Eşgal Yasası, grev hakkını kesin biçimde ve doğrudan doğruya yasaklamış değildir. Temelde, çalışma koşulları ile ilgili uyuşmazlıkların barışçı yoldan kotarılmasını düzenleyen bir yasadır. Ön-

(11) Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s. 15.

(12) Şehmus Güzel, **a.g.m.**, s. 10 ve 17.

(13) Yüksel Ersoy, **Çalışma Hürriyetine Karşı Suçlar**, AÜSBF Yayını, Ankara, 1973, s. 68.

görülen tek barışçı süreç olan uzlaşma, başvurulması ve sonucunun alınması zorunlu olan bir yöntemdir. Uzlaşma kurulunda yalnızca oybirliği ile anlaşmanın sağlanması durumunda, grev yasal bir hak ve özgürlük olmaktan çıkmaktadır. Bu nedenle, Tatil-i Eşgal Yasası ile, hukuksal planda, 1936 İş Yasası'na değin süren bir «grev özgürlüğü dönemi»nin açıldığı söylenebilir.(14) Ne var ki, özünde «toplu» nitelikli bir eylem biçimi olan grev, sendika hakkının kesinlikle yasaklanmış olması nedeniyle «bireysel» eylemlere indirgenmiş ve bu örgütsüzlüğü dolayısıyla da bir bakıma daha başından etkisizliğe ve başarısızlığa mahkûm edilmiştir.

EK 1

TATİL-İ EŞGAL CEMİYETLERİ HAKKINDA KANUN-U MUVAKKAT (1908)

Madde 1 — Canibi hükûdeti seniyyeden ruhsat veya imtiyaz istihsal ederek demiryol ve tramvay ve liman muamelâtiyle umuru tenviriye gibi umuma müteallik bir hidmet ile mükellef bulunan her nevi şirketlerle müstahdemîn ve amelesi beyninde şeraiti istihdamlarına dair ihtilâfat vukuunda müstahdemîn ve amelei merkume üç vekil intihabına mecbur olup bunlar Ticaret ve Nafıa Nezaretine nüshateyn olarak takdim edecekleri istidada ihtilâfı vakiin mahiyet ve esbabını izah edeceklerdir.

Madde 2 — Müstahdemîn ve amelenin müsted'ayatı meyanında şirketin her ne suretle olursa olsun muamelâtına müdahaleye ve umuru idaresiyle nizamatını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır.

Madde 3 — Nezaret istidanamenin takdimi tarihinden itibaren nihayet sekiz gün zarfında alâkadar olan şirkete tebliğ edecek ve şirket nihayet bir hafta zarfında kendisi tarafından üç zat tayin eyliyecektir. Müddeti mezkûre münkazi olup da şirketce ihtiyarı sükût

(14) Oğuzman da, 1936 İş Yasası öncesi dönemini, «bir grev yasağı bulunma(ması) ve fakat grev(in) bir hak niteliği taşıma(ması)» nedeniyle, «grev hürriyeti devri» olarak nitelendirmektedir (M. Kemal Oğuzman, **Hukuki Yönden Grev ve Lokavt,** Yeniden İşlenmiş ve Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul, 1967, s. 17). Ersoy'a göre de bu dönemde «fiilen olmasa bile hukuken grev hürriyeti rejimi vardır» (Yüksel Ersoy, **a.g.e.,** s. 69).

edildiği halde müstahdemîn ve amelenin metalibi bilâ kayd ü şart kabul edilmiş addolunacaktır.

Madde 4 — Nezaret dahi mezkûr bir hafta zarfında kezalik bir memur tayin edip memuru mumaileyh tarihi tayininden itibaren üç gün zarfında tarafeyn vekillerini kendi riyaseti altında bir heyeti itilâfiye suretinde içtimaa davet edecektir.

Madde 5 — Şeraiti itilâfiyenin takarrürü halinde sureti itilâfı mübeyyin bir kıt'a zabıtname tanzim olunarak reis ile tarafeyn vekilleri canibinden imza edilecektir.

Madde 6 — Tarafeyn itilâf edemedikleri takdirde müstahdemîn ve amele terki hidmette muhtar olup fakat serbestii imâle mugayir ve her bir fiil ve hareket ikaı ve nümayiş icrası kat'iyen memnudur.

Madde 7 — Heyeti itilâfiyenin zabıtnamesi gerek şirket ve gerek müstahdemîn ve amele hakkında meri ve muteber olup maahaza şirket zabıtname ahkâmını hüsnü niyetle icra ve tatbikten imtina eylediği takdirde tarafı Nezaretten şirkete bir ihtarname tebliğ edilerek ahkâmı mezkûreyi icraya davet edilecek ve işbu ihtarnamenin tebliğinden sekiz gün sonra beher yevmi teahhur için şirket kendi hesabına üç yüz lirai Osmani itasına mecbur olacaktır. Meblağı mezkûr şirketin müstahdemînine mahsus tekaüt ve iane sandıklarına ait olacak ve bunlar olmadığı halde Darülaceze'ye ita olunacaktır.

Madde 8 — Umuma müteallik hidemât ifa eden müessesatta teşvikat ve tehdidat icrasiyle ve cebir ve şiddet istimaliyle sendika teşkil eden ve hidmetin tatiline sebebiyet veren veya bunları tehiyye eden heyetlere dahil bulunan veyahut diğerlerinin çalışmasını men'e tasaddi eyleyen kimse mahakimce bir aydan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar cezayı nakdi ahzi ile mücazat olunacaktır.

Bu yüzden emval ve emlâke zarar vukuunda zararı vaki mütecasirlere tazmin ettirilecek ve işbu cezalardan daha ağır cezayı müstelzim bir cürüm ika edenler hakkında Ceza Kanununda muayyen olan ceza ile mücazat edilecektir.

Madde 9 — Umuma müteallik bir hidmetin tatiline iştirak edecek olan kimseler yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar cezayı nakdi ahziyle duçarı mücazat olacaklardır.

Madde 10 — Hidmeti umumiyenin temin ve istikrarı için hini hacette kuvvei umumiye istimal olunacak ve harp veya harp tehlikesi vukuunda hükümeti seniyye müstahdemîn ve amele metalibinin tetkikini tehir ve tatil hakkını haiz bulunacaktır.

Madde 11 — Umuma müteallik bir hidmet ifa eden müessesatta işbu kanunun neşrinden evvel teşekkül etmiş bulunan sendikalar kanunu mezkûrun neşriyle mefsuhturlar.

Madde 12 — Vilayatta icrayı muamele eden bu gibi şirketlerle müstahdemîni beynindeki ihtilâfat ledelhace mahallinde ber minvali meşruh teşkil olunacak heyeti itilâfiye tarafından hall ü fasl ve bu babda Ticaret ve Nafıa Nezaretine ait muamelât vülât canibinden ifa olunur.

Madde 13 — Dahiliye ve Ticaret ve Nafıa Nezaretleri işbu kanunun icrasına memurdur.

EK 2

TATİL-İ EŞGAL KANUNU (1909)

Madde 1 — Hükümeti seniyyeden ruhsat ve imtiyaz istihsal ederek demiryol ve tramvay ve liman muamelâtiyle umuru tenviriye gibi umuma müteallik bir hidmet ile mükellef bulunan her nevi müessesat ile müstahdemîn veya amelesi beyninde şeraiti istihdamlarına dair ihtilâfat vukuunda müstahdemîn ve amelei merkume üç vekil intihabına mecbur olup bunlar Ticaret ve Nafıa Nezaretine nüshateyn olarak takdim edecekleri istidada ihtilâfı vakiin mahiyet ve esbabını izah edeceklerdir.

Madde 2 — Müstahdemîn ve amelenin müsted'ayatı meyanında müessesenin muamelâtına müdahaleye ve umuru idaresiyle nizamatını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır. Ancak tekaüt ve iane sandıklarına ve kendi hukuklarına müteallik ahval bundan müstesnadır.

Madde 3 — Nezaret istidanamenin takdimi tarihinden itibaren nihayet üç gün zarfında bir nüshasını alâkadar olan müesseseye tebliğ edecek ve müessese idaresi bir hafta zarfında kendisi tarafından üç zat tayin ve isim ve hüviyetlerini Nezarete ihbar eyliyecektir. Müddeti mezkûre münkazi olup da icap eden zevat tayin ve ihbar olunmadığı halde müstahdemîn ve amelenin metalibi bilâ kayd ü şart kabul edilmiş addolunacaktır.

Madde 4 — Nezaret dahi mezkûr bir hafta zarfında kezalik bir memur tayin edip memuru mumaileyh maddei sabıka mucibince Nezarete ihbar vukuu tarihinden itibaren üç gün zarfında tarafeyn vekillerini kendi nezareti altında bir heyeti itilâfiye suretinde içtimaa davet edecektir. Tarafeyn vekilleri daveti vakiye bilâ mazeret icabet etmedikleri halde vekilleri gelmeyen taraf itilâfa talip olmamış addolunacaktır.

Madde 5 — Şeraiti itilâfiyenin müttefikan takarrürü halinde sureti itilâfı mübeyyin bir kıt'a zabıtname tanzim olunarak tarafeyn vekilleri canibinden imza ve ziri memur tarafından tasdik edilecektir.

Madde 6 — Tarafeyn itilâf edemedikleri takdirde müstahdemîn ve amele terki hidmette muhtar olup fakat serbestii imâle mugayir her bir fiil ve hareket ikaı ve nümayiş icrası kat'iyen memnudur.

Madde 7 — Heyeti itilâfiyenin zabıtnamesi gerek müessese ve gerek müstahdemîn ve amele hakkında meri ve muteber olup maahaza müessese idaresi zabıtname ahkâmını hüsnü niyetle icra ve tatbikten imtina eylediği takdirde tarafı Nezaretten kendilerine bir ihtarname tebliğ olunarak ahkâmı mezkûreyi icraya davet edilecek ve işbu ihbarnamenin tarihi tebliğinden sekiz gün sonra beher yevmi teahhur için sermayei itibarisi elli bin liraya kadar olan müessese kendi hesabına yirmi beş ve yüz bin liraya kadar olan müessese kezalik kendi hesabına olarak elli ve iki yüz bin liraya kadar olan yüz ve beş yüz bin liraya kadar olan yüz elli ve bir milyon liraya kadar olan iki yüz ve daha ziyade sermayei itibarisi bulunan müessesat üç yüz Osmanlı lirası itasına mecbur olacaktır. Meblâğı mezkûr müstahdemîn ve ameleye mahsus tekaüt ve iane sandıklarına ait bulunacak ve bunlar olmadığı halde müstahdemîn ve ameleye maaş ve yevmiyeleri nisbetinde tevzi ve ita olunacaktır. Müessese idareleri işbu tazminatı rızaen vermedikleri surette hükmen istihsal olunur. Ameleden herhangi birinin mecmû tazminatı davada hakkı husumeti vardır.

Madde 8 — Umuma müteallik hidemât ifa eden müessesatta sendika teşkili memnudur. İşbu müesseselerde sendika teşkil eden ve diğerlerinin çalışmasını men eyleyen ve tahrikât ve iğfalât icra veya tehdidât ika ve cebir ve şiddet istimal ederek hidmetin tatiline sebebiyet veren kimselerden sendika teşkil ve diğerlerinin çalışmasını men edenler ve tahrikât ve iğfalât icrasiyle tatili eşgale sebe-

biyet verenler bir haftadan altı maha kadar hapis veyahut kendilerinden bir liradan yirmi beş liraya kadar cezayı nakdi ahz olunarak ve tehdidât ika ve cebir ve şiddet istimaliyle hidmetin tatiline sebebiyet verenler de bir mahdan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar cezayı nakdi ahz edllerek mücazat olunacaktır ve bu yüzden emvâl ve emlâke zarar vukuunda zararı vaki mütecasirlere tazmin ettirilecek ve işbu cezalardan daha ağır bir cezayı müstelzim bir cürüm ika edenler hakkında Ceza Kanununda muayyen ceza ile mücazat edilecektir. Aralarında sendika teşkil eden müessesatı umumiyenin her birinden elli liradan üç yüz liraya kadar cezayı nakdi alınacaktır.

Madde 9 — İşbu kanun dairesinde müracaat ve neticeye intizar etmeksizin veya beşinci madde mucibince bir sureti itilâfiye kararlaştırılmış iken umuma müteallik bir hidmetin tatiline iştirak edecek olan kimseler yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar cezayı nakdi ahziyle duçarı mücazat olacaklardır.

Madde 10 — Hidmeti umumiyenin temin ve istikrarı için hini hacette kuvvei umumiye istimal olunacak ve harp veya harp tehlikesi vukuunda hükümeti seniyye müstahdemîn ve amele metalibinin tetkikini tehir ve tatil hakkını haiz bulunacaktır.

Madde 11 — Umuma müteallik bir hidmet ifa eden müessesatta işbu kanunun neşrinden evvel gerek amele ve müstahdemîn ve gerek sermayedaran tarafından teşkil edilmiş bulunan sendikalar işbu kanunun neşriyle mefsuhturlar.

Madde 12 — Vilayatta icrayı muamele eden müessesat ile müstahdemîn ve amelesi beynindeki ihtilâfat ledel hace mahallinde ber minvali meşruh teşkil olunacak heyeti itilâfiye tarafından hall ü fasl ve bu babda Ticaret ve Nafıa Nezaretine ait muamelât mahallinin en büyük mülkiye memuru canibinden ifa edilecektir.

Madde 13 — Dahiliye ve Adliye ve Ticaret ve Nafıa Nezaretleri işbu kanun icrasına memurdur.

TATİL-İ EŞGAL CEMİYETLERİ HAKKINDA KANUN-U MUVAKKAT (1908)

Madde 1 — Yüce hükümetten izin ya da ayrıcalık alarak demiryolu, tramvay ve liman işleriyle aydınlatma işleri gibi kamuya ilişkin

bir hizmetle yükümlü bulunan her çeşit ortaklıklar ile hizmetlileri ve işçileri arasında çalışma koşulları ile ilgili uyuşmazlıklar çıktığında, adı geçen hizmetliler ve işçiler üç vekil seçmek zorunda olup, bunlar Ticaret ve Nafıa Bakanlığına iki örnek olarak sunacakları dilekçede, çıkan uyuşmazlığın nitelik ve nedenlerini açıklayacaklardır.

Madde 2 — Hizmetlilerin ve işçilerin istekleri arasında, her ne kılıkta olursa olsun, ortaklığın işlemlerine karışmaya ve yönetim işleriyle kurallarının denetlenmesine ilişkin hiçbir istek bulunmayacaktır.

Madde 3 — Bakanlık dilekçenin sunulması tarihinden başlayarak en son sekiz gün içinde ilgili ortaklığa bildirecek ve ortaklık en son bir hafta içinde üç kişi atayacaktır. Anılan süre sona erip de şirketce susma yolu seçildiğinde, hizmetlilerin ve işçilerin istekleri kayıtsız koşulsuz kabul edilmiş sayılacaktır.

Madde 4 — Bakanlık da anılan bir hafta içinde bir memur atayacak, adı geçen memur atanma tarihinden başlayarak üç gün içinde iki tarafın vekillerini kendi başkanlığı altında bir uzlaşma kurulu biçiminde toplanmaya çağıracaktır.

Madde 5 — Uzlaşma koşullarının kararlaştırılması durumunda, uzlaşmayı açıklayan bir tutanak düzenlenerek başkan ile iki tarafın vekillerince imzalanacaktır.

Madde 6 — İki taraf uzlaşamadığı takdirde hizmetliler ve işçiler hizmeti bırakmakta istedikleri gibi davranabilirler, fakat imal serbestliğine aykırı her bir eylem ve harekette bulunmak ve gösteri yapmak kesin olarak yasaktır.

Madde 7 — Uzlaşma kurulunun tutanağı gerek ortaklık ve gerek hizmetliler ve işçiler hakkında yürürlüktedir ve geçerli olup, bununla birlikte ortaklık tutanak hükümlerini iyi niyetle uygulamaktan kaçınırsa, Bakanlıkca ortaklığa bir uyarma yazısı gönderilerek bu hükümleri yerine getirmeye çağrılacak ve bu uyarma yazısının bildirilmesinden sekiz gün sonra her bir gecikme günü için ortaklık kendi hesabına üçyüz Osmanlı lirası vermeye zorunlu olacaktır. Anılan para tutarı ortaklığın hizmetlilerine özgü emekli ve yardım sandıklarına ait olacak ve böyle sandıklar yoksa Düşkünler Yurdu'na verilecektir.

Madde 8 — Kamuya ilişkin hizmetleri yerine getiren kurumlarda kışkırtmalar ve korkutmalar yaparak ve zor ve şiddet kullanarak

sendika kuran ve hizmetin durmasına neden olan ya da bunları hazırlayan kurulların içinde bulunan yahut başkalarının çalışmasını yasaklamaya girişen kimse mahkemelerce bir aydan bir yıla kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar para cezası ile cezalandırılacaktır.

Bu yüzden mallara ve mülklere zarar gelirse, bu zarar zarar verenlere ödettirilecek ve bu cezalardan daha ağır bir cezayı gerektiren bir suç işleyenler, Ceza Yasasında belirtilen ceza ile cezalandırılacaktır.

Madde 9 — Kamuya ilişkin bir hizmetin durmasına katılacak olan kimseler yirmi dört saattan bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası ile cezalandırılacaklardır.

Madde 10 — Kamu hizmetinin sağlanması ve sürdürülmesi için gerektiği zamanda kamu gücü kullanılacak ve savaş ya da savaş tehlikesi ortaya çıktığında yüce hükümet hizmetlilerin ve işçilerin isteklerinin incelenmesini erteleme ve durdurma hakkına sahip olacaktır.

Madde 11 — Kamuya ilişkin bir hizmet yerine getiren kurumlarda, bu yasanın yayımlanmasından önce kurulmuş bulunan sendikalar, adı geçen yasanın yayımlanmasıyla yürürlükten kaldırılmışlardır.

Madde 12 — İllerde iş gören bu gibi ortaklıklarla hizmetlileri arasındaki uyuşmazlıklar, gerek görüldüğünde, yukarıda açıklandığı gibi o yerde oluşturulacak uzlaşma kurulunca çözülür ve bu konuda Ticaret ve Nafıa Bakanlığına ilişkin işlemler valilerce yerine getirilir.

Madde 13 — İçişleri ve Ticaret ve Nafıa Bakanlıkları bu yasanın yürütülmesi ile görevlidir.

TATİL-İ EŞGAL KANUNU (1909)

Madde 1 — Yüce hükümetten izin ya da imtiyaz alarak demiryolu, tramvay ve liman işleri ile aydınlatma işleri gibi kamuya ilişkin bir hizmetle yükümlü bulunan her çeşit kurumlar ile hizmetlileri ya da işçileri arasında çalışma koşulları ile ilgili bir uyuşmazlık çıktığında, adı geçen hizmetliler ve işçiler üç vekil seçmek zorunda olup, bunlar Ticaret ve Nafıa Bakanlığına iki örnek olarak sunacakları dilekçede, çıkan uyuşmazlığın nitelik ve nedenlerini açıklayacaklardır.

Madde 2 — Hizmetlilerin ve işçilerin istekleri arasında kurumun işlemlerine karışmaya ve yönetim işleriyle kurallarının denetlenme-

sine ilişkin hiçbir istek bulunmayacaktır. Ancak emekli ve yardım sandıklarına ve kendi haklarına ilişkin durumlar bunun dışındadır.

Madde 3 — Bakanlık dilekçenin sunulması tarihinden başlayarak en son üç gün içinde bir örneğini ilgili kuruma bildirecek ve kurum yönetimi bir hafta içinde üç kişi atayarak, ad ve kimliklerini Bakanlığa bldirecektir. Anılan süre sona erip de gerekli kişiler atanmaz ve bildirilmezse, hizmetlilerin ve işçilerin istekleri kayıtsız koşulsuz kabul edilmiş sayılacaktır.

Madde 4 — Bakanlık da anılan bir hafta içinde bir memur atayacak, adı geçen memur önceki madde gereğince Bakanlığa bildirme tarihinden başlayarak üç gün içinde iki tarafın vekillerini kendi gözetimi altında bir uzlaşma kurulu biçiminde toplanmaya çağıracaktır. Iki tarafın vekilleri bu çağrıya özürsüz olarak uymazlarsa, vekilleri gelmeyen taraf uzlaşma isteğinde bulunmamış sayılacaktır.

Madde 5 — Uzlaşma koşullarının oybirliği ile kararlaştırılması durumunda, uzlaşmayı açıklayan bir tutanak düzenlenerek iki tarafın vekillerince imzalanacak ve memurca onaylanacaktır.

Madde 6 — Iki taraf uzlaşamadığı takdirde hizmetliler ve işçiler hizmeti bırakmakta istedikleri gibi davranabilirler, fakat imal serbestliğine aykırı her bir eylem ve harekette bulunmak ve gösteri yapmak kesin olarak yasaktır.

Madde 7 — Uzlaşma kurulunun tutanağı gerek kurum ve gerek hizmetliler ve işçiler hakkında yürürlüktedir ve geçerli olup, bununla birlikte, kurum yönetimi tutanak hükümlerini iyi niyetle uygulamaktan kaçınırsa, Bakanlıktan kendilerine bir uyarı yazısı gönderilerek bu hükümleri yerine getirmeye çağrılacak ve bu uyarı yazısının bildirilmesinden sekiz gün sonra her bir gecikme günü için itibari sermayesi elli bin liraya kadar olan kurum kendi hesabına yirmi beş, yüz bin liraya kadar olan kurum yine kendi hesabına elli, iki yüz bin liraya kadar olan yüz, beş yüz bin liraya kadar olan yüz elli, bir milyon liraya kadar olan iki yüz ve daha çok itibari sermayesi olanlar üç yüz Osmanlı lirası vermek zorunda olacaklardır. Anılan para tutarı hizmetlilere ve işçilere özgü emekli ve yardım sandıklarına ait bulunacak ve bunların olmaması durumunda hizmetlilere ve işçilere aylık ve gündelikleri oranında dağıtılacak ve ödenecektir. Kurum yönetimleri bu ödenceyi kendi istekleriyle vermezlerse hükmen alınır. İşçilerden herhangi birinin toplam ödenceyi dava etmeye hakkı vardır.

Madde 8 — Kamuya ilişkin hizmetleri yerine getiren kurumlar-

da sendika kurulması yasaktır. Bu kurumlarda sendika kuran ve başkalarının çalışmasını yasaklayan ve kışkırtmalar ve aldatmalar yaparak ya da korkutmalarda bulunarak ve zor ve şiddet kullanarak hizmetin durmasına neden olan kimselerden sendika kuran ve başkalarının çalışmasını yasaklayanlar ve kışkırtmalar ve aldatmalar yaparak iş bırakımına neden olanlar bir haftadan altı aya kadar hapis yahut kendilerinden bir liradan yirmi beş liraya kadar para cezası alınarak ve korkutmalarda bulunarak ve zor ve şiddet kullanarak hizmetin durmasına neden olanlar da bir aydan bir yıla kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar para cezası alınarak cezaya çarptırılacaktır ve bu yüzden mallara ve mülklere zarar gelirse, bu zarar, zarar verenlere tazmin ettirilecek ve bu cezalardan daha ağır bir cezayı gerektiren bir suç işleyenler, Ceza Yasasında belirtilen ceza ile cezalandırılacaktır. Aralarında sendika kuran kamu kurumlarının her birinden elli liradan üç yüz liraya kadar para cezası alınacaktır.

Madde 9 — Bu yasa çerçevesinde başvurmaksızın ve sonucunu beklemeksizin ya da beşinci madde gereğince bir uzlaşma yolu kararlaştırılmış iken, kamuya ilişkin bir hizmetin durmasına katılacak olan kimseler yirmi dört saattan bir haftaya kadar hapis ve yirmi beş kuruştan yüz kuruşa kadar para cezası ile cezaya çarptırılacaklardır.

Madde 10 — Kamu hizmetinin sağlanması ve sürdürülmesi için gerektiği zamanda kamu gücü kullanılacak ve savaş ya da savaş tehlikesi ortaya çıktığında yüce hükümet hizmetlilerin ve işçilerin isteklerinin incelenmesini erteleme ve durdurma hakkına sahip olacaktır.

Madde 11 — Kamuya ilişkin bir hizmet yerine getiren kurumlarda, bu yasanın yayımlanmasından önce gerek işçiler ve hizmetliler ve gerek işverenlerce kurulmuş bulunan sendikalar, bu yasanın yayımlanmasıyla yürürlükten kaldırılmışlardır.

Madde 12 — İllerde iş gören kurumlar ile hizmetliler ve işçiler arasındaki uyuşmazlık, gerek görüldüğünde, yukarıda açıklandığı gibi o yerde oluşturulacak bir uzlaşma kurulunca çözülecek ve bu konuda Ticaret ve Nafıa Bakanlığına ilişkin işlemler o yerin en büyük mülkiye memurunca yerine getirilecektir.

Madde 13 — İçişleri, Adalet ve Ticaret ve Nafıa Bakanlıkları bu yasanın yürütülmesiyle görevlidirler.

TOPLUMSAL İŞLEVİ AÇISINDAN PSİKİYATRİNİN ELEŞTİRİSİ

Gündüz VASSAF(*)

Hacettepe Üniversitesi Psikiyatri Polikliniği'nin bekleme odasında duvara çerçevelenmiş bir yazı psikiyatristlerle görüşmeyi bekliyen «hastalara» dünyayı değiştirmekle uğraşacaklarına önce kendilerini değiştirmelerini öğütlüyor. Yani kişilere mevcut dünyaya uyum yapmaları öneriliyor. Varsayım çevreye uyum yapmanın, çevreyle uyum içinde yaşamanın sağlıklı olduğu. Ancak burada uyumdan anlaşılan tek yönlü bir ilişki yani kişinin çevreye uyum yapması. Çevrenin insan sağlığına uyum ve uygunluğundan —sanki çevre, yaşam koşulları ve tarih değişmiyen birer sabitmiş gibi— söz edilmiyor.

Çevreye uyum yapabilmeyi bir sağlık belirtisi olarak değerlendiren görüş kendi içinde de çelişkiye düşerek egemen düzenin koşulları dışında yaşıyan kişilerin kendi çevre, kültür ve beklentilere uyumunu sağlıksızlığın bir belirtisi, hatta ruh hastalığının bir seyri olarak değerlendirebiliyor. Ruh bilimcilerinin çevreye uyumu hastalığın gidişatı olarak görebildiklerinin en belirgin örneği akıl hastaneleri. İşte Bakırköy'den bir örnek:

Psikoloji öğrencilerimle birlikte bir koğuştayız. Yanımızda «hastalar» ve koğuşun sorumlusu doktor, hastaların önünde kendilerine ilişkin bilgi veriyor. «Bu gördüğünüz insanların kimi hastaneye ilk yattıklarında diretir, sağlıklı olduğunu iddia eder, kimi sürekli gazete okur, radyo dinler, dış dünyayı izler, bizlerle konuşmaya tartışmaya çabalar. Zamanla bu ilginin kesildiğini görürüz. Giderek içlerine kapanırlar, kendilerine bakmaz olur, sessiz sedasız bir köşeye ilişip dururlar. Giderek hastalanırlar. Çoğu iyileşmez. Bu arada konuşmayı dinliyen «hastalar» arasından bir yaşlı kadın «Ben iyileşeceğim doktor bey, buradan çıkıp çocuklarıma kavuşacağım,» diyor. Doktor açıklamasına devam edip, «Evet, çoğu iyileşeceğini zan-

(*) Dr. Gündüz Vassaf, Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Görevlisi

neder ama maalesef giderek hastalanırlar. Burada onuncu yıl da dolduktan sonra ümit kesilir.»

Tüm «hastaların» açıkça görebileceği önümüzdeki küçük karatahtadaki kayıtlar da doktoru doğruluyor. Tahtadaki sayılara göre koğuştan iyileşerek çıkanların sayısı çok düşükken, ölerek çıkanların sayısı oldukça yüksek.

Psikiyatrist, Bizans zindanlarını anımsatan Bakırköy gibi bir yerde tecrid edilen kişinin giderek dış dünyayla ilişkisini kesmesini, yani hastane ortamına uyum yapmasını, hastalığın bir seyri olarak nitelendiriyor. Halbuki bu Bizans zindanı yardım ve bağış kampanyalarıyla bir Hilton Oteli rahatlığına bile kavuşturulsa, hastalar belki daha iyi bakılacaklar ama dış dünyada yaşama gücü bulmak açısından iyileşmiyecekler. Bu konuya ilişkin gözlemler sağlıklı kişilerin bile çocuk yuvalarından göçmen kamplarına kadar bakım vermeye yönelik ortamlarda kendi kaderini değiştirme (internal locus of control) olanağının elinden alınması ile giderek tembelleştiğini, çevresine ilgisinin azalarak kayıtsızlaştığını ve adeta robotlaşmış bağımlı bir kişilik yapısını geliştirdiğini belirtiyorlar.([1]) Çünkü bu modelde yatırım kişiye değil kişinin bakımı için gerekli olan alt-yapı tesislerine; yani binaya, yemeğe, ısıtmaya, temizliğe, personel giderlerine, makam arabalarına v.s. yapılıyor. Bina ister sıcak ve güzel olsun ister soğuk ve çirkin, hastane ortamında kişi bir yandan çevreye yani hastaneye, yani diğer hastalara, yani hastalığa uyum yapmasını öğrenirken diğer yandan da hastanede geçen zamanla dış dünyada başarılı olma, dış dünyaya uyum yapma becerilerini giderek kaybediyor.

Bakırköy'e otuz milyon değil üçyüz milyon bağış yapılsa bile belki «hastalara» daha iyi bakılacak ama iyileşenlerin sayısı eskisine göre pek değişmiyecektir. **Dolayısıyla hastane modelini «ruh hastalıklarının» tedavisinde genel bir yaklaşım olarak benimsiyen psikiyatrinin toplumsal işlevi «hastalığı» gidermek yerine «hastalığı» arttıran ortamları pekiştirmek oluyor.**

Medikal modeli yani iç hastalıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları gibi «akıl hastalıkları» da vardır diyen klasik psikiyatristlerin başlıca dayanağı, tıbbın diğer dallarında da olduğu gibi, gözlenen belirtilere göre «hastaya» nevrotik depressive, manik-depressive vb. gibi tanı koymak ve bu tanıya göre ilaç, psikoterapi, elektroşok, psi-

koanalitik, davranışçı yaklaşım gibi çeşitli yöntemlerle tanı kategorilerine göre saptanan hastalığın (kişinin değil) tedavisiyle uğraşmak. Acaba bu tanıların geçerliği nedir? Tıbbın diğer dallarında bir telefon bağlantısı aracılığıyla bile kendisine belirtilen bulgulara göre hastadan binlerce kilometre uzakta olan bir hekimin o kişinin hastalığı tedavi etmesi mümkün. Hatta artık bilgisayarlar bile hangi tedavi yöntemine başvurulması gerektiğini hangi ilacın kullanılmasının doğru olacağını bildirecek bir biçimde programlanabiliniyor. Medikal modeli benimseyen psikiyatride tanılar ne ölçüde geçerli? Bu konuya ilişkin araştırmalar tıbbın diğer alanlarında olduğu gibi psikiyatrik tanıların geçerli olmadığını gösteriyor.(2) Üstelik Rogerian yaklaşım veya Gestalt tedavisi gibi tanıyı reddeden psikolojik danışma yöntemlerinin de en az tanıya dayalı yaklaşımlar kadar başarılı olduğuna göre sıklıkla yanılabilen medikal modelin gereksizliği apaçık ortada. Peki medikal modele göre bireylerin tanılanması topluma nasıl yansıyor?

Araştırmalar kimlerin hangi tanılara göre değerlendirildiğinin sınıfsal bir temele dayalı olduğunu gösteriyor. Bu konuya ilişkin yapılan en önemli çalışma yoksulların şizofreni gibi tedavisi güç tanılarla damgalanırken, zenginlere psikoterapiye cevap verecek nitelikte tanılar konduğunu gösteriyor.(3) Yoksullardan bambaşka bir sınıf ve kültürden gelen psikiyatristler, bu insanlara yabancılıklarından onlarla ilişki kuramayınca, yani psikoterapinin temel koşulunu sağlıyamayınca yoksulların içgörüden yoksun olduklarını, dolayısıyla psikoterapiye cevap veremiyeceklerini ileri sürerek, yoksullara ya birkaç ilaç yazıp onları kendi kendileriyle başbaşa bırakıyorlar ya da Bakırköy gibi depo hastanelerine gönderiyorlar. Bir yanda bakımsız hastane «tımarhane» koşullarında yoksullar ilgisizlikten kıvranır, daha kötüye ve yıllarca hastanelerde sürünmeye mahkum kalırken, öbür yanda psikiyatristin terapi gereği gösterdiği yakın, sıcak ilgi ve sempati sonucu, zenginler sorunlarıyla birlikte yaşıyabilerek hayatlarını idame ettirebiliyor.

Böylece medikal modeli benimsiyen psikiyatrik yaklaşımın bir toplumsal işlevi de genellikle işçi ve köylü kökenli insanlara ümitsiz hasta gözüyle bakıp bir daha iflah olmamak üzere yüzlerce, binlerce insanı akıl hastanelerine kapatırken, çiçekli, müzikli, huzur verici bireysel psiko-terapi ortamlarında teker teker zenginlerin sorunlarına eğilmek oluyor.

Tanılamanın önemli bir sakıncası daha var. Türkiye'de egemen değer yargıları, Batı'yla bütünleşme çabasında bir egemen sınıfın çarpık, schizoid değer yargılarından oluşuyor. Dolayısıyla İslam, Orta-Doğu, Balkan, Ege, Akdeniz kültüründen gelen Türk insanının sağlılıklığı Washington'da bir kongrede Amerikan Anglo-sakson protestan psikiyatristlerin görüşüne göre kararlaştırılıyor. İnsanlarımız Batı'nın ölçülerine göre değerlendiriliyor. Bireyleri tanılara göre sınıflandırma ve tanılama olayının geçerliliği a priori kabullenerek genelde kişilik bozukluklarından psikozlara kadar tanılar Kuzey Amerika'da karar verilen esaslara göre yapılıyor. Örneğin eşcinsellik bundan birkaç yıl öncesine kadar Batı da «hastalıklar» kategorisinde yer alırdı. Ancak Amerika'da eşcinssellerin bir baskı grubu oluşturması sonucu bu «hastalık» kitaplardan çıkartıldı. Bundan böyle Amerikan nosolojisine göre eğitilen «ruh bilimcilerimiz» şimdiye kadar olduğu gibi bize yabancı bir kültürün değer yargıları ışığında, bizim insanlarımız üzerinde karar verecek, onları sanki çok sağlıklı olan Amerikan insanlarının ölçülerine göre değerlendirecek. Kısacası teknolojimizden ulusal savunmamıza kadar olan dışa bağımlılık psikiyatri gibi alanlarda da kendini gösteriyor. **Bu açıdan psikiyatrinin bir toplumsal işlevi de bir anlamda dışa bağımlı egemen sınıfın değer yargılarını insan ruh sağlığında bir ölçüt olarak dışa bağımlılığın, yani kültür emperyalizminin süregelmesini sağlamak oluyor.** Başka bir deyişle kişinin sağlıklı olması için uyum yapması beklenen çevre kendi kültürüne yabancı kişilerce tanımlanmış bir çevre oluyor.

Bu eleştiriler ışığında psikiyatrinin toplumsal işlevi ne olmalı? Medikal modeli benimsiyen diğer tıp alanlarının bugün artık toplum hekimliği veya koruyucu hekimlik anlayışını iyice benimsemiş olmalarına karşın bu anlayışı benimsemede psikiyatri çok geride kalmıştır. Benimsendiğinde de mekanik bir yaklaşımla hizmet anlayışında biçimsel değişiklikler vurgulanmış, sorunun özüne yani psikolojik sorunu olan veya olması olası kişi, grup ve toplulukların desteklenmesine, güçlendirilmesine, kendilerine güven duygularını geliştirici ortamların yaratılmasına gidilmemiştir. Örneğin özellikle Amerika'da 1960'lardan bu yana kurulan yarı-yol evleri, gece ve gündüz hastaneleri ve mahalle poliklinikleri sayesinde akıl hastaneleri eskisine göre yarı yarıya boşaltılmıştır. Yani önceden belirttiğim eleştirilerin doğrultusunda hastanelerin dipsiz bir kuyu olduğunun bilincine va-

rılarak yeni yaklaşımlar benimsenmiştir. Ancak, bireylerde huzursuzluklara, psikolojik sorunlara yol açan ortamların denetlenmesi veya alternatif sağlıklı ortamların geliştirilmesinde hiç başarı sağlanmamıştır.

Başka bir deyişle her ne kadar «Toplum Ruh Sağlığı» akımının öncüsü Caplan'ın önerileri doğrultusunda sorunlar büyümeden sorunların üzerine gitme ve psikolojik sorunları olabilecekleri önceden saptayarak onlara yardım elini uzatma yaklaşımları benimsenmişse de **temeldeki anlayış ruh sağlığını geliştirmek yerine ruh hastalığını önlemenin yollarını aramak olmuştur.** Gene bu anlayışın altında yatan felsefe de medikal modelden kaynaklanmaktadır. Tek tip bir elbiseye uymıyan kişilere gene hasta denmekte ancak, bundan önceki klasik yaklaşımlardan farklı olarak, elbiseye uymıyan yani ruh hastası denilen kişiyi çeşitli tedavi yöntemleriyle elbiseye uyacak şekle dönüştürmek yerine, ruh sağlığı eğitimi gibi yaklaşımlarla kişilerin elbiseye uygun şekilde gelişmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Esas olan tek tip elbisedir yani evrensel ruh sağlıklı bir insan tipi, yani her insan için tek bir ölçü, yani mutlak bir doğru anlayışıdır. Sınıflı toplumlarda bu anlayışın evrensel değil egemen sınıfın değer yargılarına göre belirlendiği ise hem burada hem de başka kaynaklarda sık sık vurgulanmıştır. ([4], [5], [6])

Hem bireyin hem de çevrenin değişken olduğunu ve her ikisindeki değişmelerden karşılıklı etkilenmeler olduğu varsayımından hareket eden toplum psikolojisi (community psychology) ise sağlığın kişi-çevre ve çevre-kişi uyumunun bir sonucu olduğu ve dolayısıyla ruh sağlığı kavramının kişiye ve çevreye bağlı göreceli bir kavram olduğunu vurgular. Böylece normları ve içerikleri birbirlerinden farklı ancak kendi içlerinde kişi-çevre uyumunun sağlandığı birçok sağlıklı ortamlar olabilir. Sağlıklı ortamın sağlanması o ortamdaki iş, eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal güven gibi maddi ve psikolojik olanakların herkesin gereksinmelerine göre karşılanmasıyla olabilir.

Örneğin, bir yanda istenmiyen çocuk sahibi olma durumunda, rahatlıkla kürtaj yaptırabilen zenginler varken, yasak olduğu ve parası olmadığı için bu yönteme başvuramıyan ve bu yüzden ya canını kaybeden ya da istenmiyen bir çocuk dünyaya getirerek çeşitli maddi ve psikolojik sorunlarla karşı karşıya olan yoksul kişiler vardır. Psikiyatristin toplumsal işlevi onun burada kürtajdan yana çıkmasını

kürtajın serbest olması için aktif bir kavga vermesini, kürtajı destekliyen siyasal parti ve derneklerle ve kendi meslek kuruluşları aracılığı ile somut bir işbirliği yapmasını gerektirir.

Eğer Diyarbakır'da ilkokul çağındaki çocukların % 40'ı milli eğitim hizmetlerinden yararlanamıyorsa, psikiyatrist bu sorunun giderilmesi için aktif bir tutum almalıdır. Aksi takdirde, maddesel kaynakların adaletsiz dağıtımından kaynaklanan psikolojik sorunlu yüzbinlerce kişiden ancak birkaçını iyileştirmeye çalışan psikiyatristin akıntıya karşı kürek çekmesi süregelecektir. **Psikiyatristin toplumsal işlevi maddi ve psikolojik olanakların sağlanması ve bu olanaklardan eşit yararlanılmasında ezene karşı ezilenden yana aktif bir tutum almasını gerektirir.**

Medikal modelin tersine kişinin sağlıklı olma ölçütü tek değil bir çoktur. İnsan türünü zengin kılan, sağlıklı kılan birbirine benzemesi değil tam tersine birbirinden farklı olmasıdır. Tek tip insan gerektiren bir ruh sağlığı modeli anlayışı Darwin'in evrim kuramına bile karşıdır. Hayvanların doğaya karşı mücadeleleri türdeki fizyolojik değişkenlik (varyasyon) sayesinde sağlanırken, insan türünün doğaya karşı mücadelesi ve uygarlığın gelişmesi insan türündeki bireysel ayrılıkların zenginliğine bağlıdır. Yeter ki çevrenin maddesel ve psikolojik koşullarından eşit yararlanma ortamı sağlansın.

Psikiyatrinin toplumsal işlevi kişilerin toplumsal olanaklardan aynı şekilde yararlanırken aynı zamanda birbirlerinden ayrı olma hakkını savunmasını gerektirir.

Tek tip bir ruh sağlığı modelinin altında yatan felsefe tek tip bir insan - otoriter, faşist bir devlet anlayışıdır. Bu anlayış insan türünün sağlıksızlaşmasına hatta ortadan silinmesine yol açabilir. Nazi Almanya'sında tek tip üstün Aryan insanının yaratılması için başvurulan eugenics deneyleri bu tehlikenin ve bu anlayışın iflasının açık kanıtıdır. **Dolayısıyla psikiyatri toplumsal işlevinde anti-faşist ve demokrasiden yanadır.** 19. yüzyıl Viyana burjuvazisi üzerinde incelemeler yapan Freud'un takipçisi olup, Anadolu - İslam kültüründen bihaber bir psiklyatrist toplumuna yabancı olmakla kalmaz, yabancı bir kültürün istemiyerek misyoneri olmak durumuna düşebilir. Günün askeri ve ekonomik olarak gelişmiş Batı toplumlarının gücünü üstün kültürlerine borçlu olduğunu varsayanlar, kendi tarih ve kültürlerini aşağılıyarak, insanların gelişmiş ülkelerin insanlarına benzetmek ve

onlar gibi eğitilmesini, giyinmesini, konuşmasını davranmasını istiyerek özgüvensiz, çelişik değer yargıları içinde sağlıksız ve olumlu özdeşim modellerinden yoksun kuşakların gelişmesine yol açarlar. **Sağlıklı kuşakların gelişmesinden yana olan psikiyatri toplumsal işlevinde aynı zamanda anti-emperyalistdir.**

Türkiye'de toplumcu bir psikiyatrinin gelişmesi için, psikiyatrist eğitimi yeni baştan ele alınmalı bu alanda çalışacak kişiler fizyoloji, farmokoloji gibi derslerin yanısıra folklor, sosyoloji, antropoloji, din gibi konularda derinlemesine okumalı, Türkiye insanını ve tarihini yakından tanımalıdır.

BAŞVURU

1. CAPLAN, G. An Approach to Community Mental Health, London, Tavistock Publications, 1969. s. 4.
2. ROSENHAN, D. «On Being Sane in Insane Places», Science, 1973, 179, 250-258.
3. HOLLINGSHED, B. B., Redlich, F. C., Social Class and Mental Illness: A. Community Study, New York: Wiley, 1958.
4. SZASS, T. S., The Myth of Mental Illness, New York: Harper and Row, 1974.
5. LAING, R. D., The Politics of Experience, London: Penguin Books, 1967.
6. HALLECK, S. H., The Politics of Therapy, New York: Science House Inc., 1971.

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ ÜZERİNE GÖZLEMLER

Asaf Savaş AKAT(*)

Türk ekonomisinin dış dünya ile ilişkilerinde düğümlenen ciddi bir ekonomik bunalım geçirdiği bugünlerde, döviz sorununun kökeninde yatan ihracat ve ithalat yapısına teşhis koymak kanımca çok önemli. İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde, özellikle 1950 yılından itibaren, Türk ekonomisinin hızlı bir büyüme sürecine girdiği ve konjonktürel dalgalanmalara rağmen GSMH'daki artışların nüfus artış hızının üstünde seyrettiği biliniyor. 30 yıllık bir dönem boyunca, ekonomi sadece iki kere önemli sayılabilecek bunalımlarla karşı karşıya kaldı: 1956-8 arası ve 1977 sonrası. Her iki bunalım da, doğrudan dış ticaretle ilgili sorunlardan kaynaklanmış ve ödemeler dengesindeki bozulma sonucu ekonominin tümünün işlemez hale gelmesi ile noktalanmıştır. Nitekim, dönem süresince Türk iktisatçılarının kendi aralarında ve diğer iktisatçılarla tartışmalarını izleyen bir gözlemcide, geçen 30 yılda büyüme hızına esas tahdidin ödemeler bilançosu olduğu izlenimi uyanacaktır.

Şüphesiz, ekonomide dış ticaretin 30 yıllık bir süre içinde darboğaz niteliğini koruyagelmesi ve giderek dönem sonunda daha öncekileri önemsizleştiren boyut ve uzunlukta bir bunalıma yol açması, nedenleri dikkatle araştırılması gereken bir konu. Ancak, iktisatçı, söz konusu tahdidin **kendiliğinden** belirmediğini, 30 yıllık dönem boyunca uygulanan **iktisat politikaları** ile döviz darboğazları arasında önemli bir nedensellik ilişkisi olduğunu düşünmek zorundadır.

(*) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyesi. Burada geliştirilen tezleri daha önce İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti, Tüm İktisatçılar Birliği ve ODTÜ'de verdiğim çeşitli konferanslarda işledim; bana soru soran arkadaşlar yanlışlarımı düzeltmeme olanak verdiler; İktisat Fakültesi Haydar Furgaç Bilgisayar Merkezi regresyon denklemlerinden bir kısmını büyük bir titizlik ve süratle hesapladı; S. Gürsel ve F. Yağcı makalenin daha önceki yazılışını okuyarak çok değerli eleştiriler getirdiler; hepsine minnettarım. Doğallıkla, yazıdaki hataların tüm sorumluluğu sadece bana ait.

Doğallıkla, 1977 sonrası bunalımının açıklanmasına ve mümkün çözümlerin değerlendirilmesine yönelik bir çalışmanın da odak noktası, bu politikaların hangi koşullar altında yürürlüğe kondukları ve sonuçlarının nasıl evrildiği olmalı idi. Ne var ki, Türkiye ekonomisi açısından büyük önem taşıyan bu tür bir **'iktisat politikaları tarihinin'** yazılabilmesi için, iktisat politikası analizlerine temel olacak sistematik **data'nın üretilmesi gerekiyor:** analitik araçlardaki ya da teorik çerçevedeki yanlışlardan ziyade ekonominin fiili durumu hakkındaki bilgi yetersizliğinden doğabilecek hatalı tefsirlerin engellenmesinin tek yolu bu.

Nitekim, çalışmanın daha mütevazi 'gözlemler' başlığını taşıması, peşinen bu sınırlamayı kabul ettiğimizin bir işaretidir. Ekonomide bir durum tesbiti çabasının bile, rasgele sayıların toparlanmasından ibaret olmadığı, gözlemcinin neyi ve nerede araştıracağına karar verirken daha kanıtlanmamış olsalar bile mevcutlar içinde en iyileri olduklarını düşündüğü hipotezlerden yola çıkmasının kaçınılmazlığı sanıyorum çok açık. Üstelik, gözlemlenen alanın dış ticaret olması, döviz kuru, gümrük ve koruma gibi doğrudan dış ticareti ilgilendiren politikalara ek olarak, iktisatçıların çoğunu iç-politika araçları gibi kabul etme eğilimini taşıdıkları para, faiz, vergi, istihdam, gelir bölüşümü, vs. politikalarını da devreye sokuyor; ekonominin —özellikle Türkiye gibi küçük bir ekonominin(1)— etkileyemediği bir dünya konjonktürü ile karşılıklı-bağımlılığının yarattığı şorunlar ise ayrı bir kategori. Bu durumda, dış ticaretle ilgili kararların alındığı günlerin iç ve dış gelişmelerin ışığında değerlendirilmesi bu çalışmanın kapsamına girmiyor; olsa olsa, uygulanan iktisat politikalarına çoğu örtük atıflar yapılacak; bazı hipotezlerin de mevcut veriler çerçevesinde savunulamayacağı önerilecek.

Nihayet, coğrafi konumu nedeni ile, sanayi devrimi ve kapitalizmin kendisi için yarattığı tehdidi bugünün azgelişmiş ülkeleri içinde ilk farkeden ve 19'uncu yüzyıl başlarından beri bu tehdidi bertaraf

(1) 'Küçük' sözcüğünü dış ticaret teorisindeki özgül anlamı ile kullanıyoruz: dış dünyaya mal arz ya da talebini değiştirerek uluslararası fiyatları etkileyemeyen ülke. Türkiye ekonomisinin bu anlama küçük olduğu sanıyoruz ki çok açıktır.

edecek sanayileşme/kapitalistleşme yöntemlerini araştıran Türk toplumunun 1950 öncesi tarih ve yapısına hiç girilmeyecek.(2) Herhalde, 1950 sonrasının suni bir şekilde daha önceki ekonomik, politik ve kültürel gelişmelerden kopartılması çok gerçekçi değil. Özellikle, dönemin iktisat politikası sorumlularının ekonomiye bakış açılarının ve olaylar karşısında gösterdikleri tepkilerin anlaşılması ancak daha önce olup bitenlerin bilinmesi ile mümkün olacaktır. 1950-80 döneminde, Türkiye sadece otomobil, lastik, makina, vs. gibi sanayi mallarını üretmeyi öğrenmedi; aynı zamanda karmaşık bir sanayi toplumunun yönetilmesi için gerekli iktisadi ve toplumsal politikaların oluşturulması (üretilmesi) ve uygulanması yönünde de önemli adımlar atıldı. Bir deney ve hata sürecinde iktisadı 'yaparak öğrenen' toplumların ne ilkiyiz, ne de sonuncusu;(3) bu gerçeğin göz önünde tutulması, dönemin sevap ve günahlarını **öznel tercihlere** atfedecek komplo teorilerinden kurtulup bunları belirleyen **nesnel-tarihi süreçlerin** araştırılmasının önkoşuludur.

Son yıllarda istatistik-ekonometrik tekniklerle bilgisayar kapasitesindeki hızlı gelişme, ampirik araştırmalarda ağırlığın iktisadi içerikten teknik mükemmelliğe kaymasına neden oldu. Atlantik Okyanusunun Batı kıyısından yola çıkan ampirist metodolojiye tepkimden olacak, çalışmada bu tür karmaşık teknikleri elimden geldiğince kullanmamaya çaba gösterdim; onları aritmetik ve sağduyu ile ikame ederken ümidim, teknisyen olmayan okuyucu ile daha iyi bir diyalogun kurulabilmesidir.

KORUMACILIK VE İTHAL İKAMESİ SORUNU

1950 sonrası dönemde uygulanan sanayileşme ve dış ticaret politikalarının kesişme noktası, **korumacılık** ideolojisidir. Dönem başındaki 'liberal' yıllar, kelimenin tam anlamı ile istisna teşkil eder-

(2) Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri üstüne hâlâ çok az şey bildiğimiz söylenebilir; iktisat ve özellikle iktisat politikaları tarihi açısından bu alanda doldurulacak önemli boşluklar var. Buna karşılık, '1920-50' arası için çok yararlı çalışmalar bulmak mümkün: bunlardan Boratav (1974) ve (1977), Tezel (1977), Singer (1977) önerilebilir.

(3) Arrow'un ünlü makalesine atıf yapmak istiyorum (1962); acaba Türkiye 'yaparak öğrenme' eğrisinde azalan verime geldi mi?

ler.(4) 1954 yılından itibaren, enflasyonist bir para ve maliye politikasının serbest ticaret ve sabit kambiyo kurları ile yürütülmesinin imkansızlığı ödemeler bilançosundaki büyük açıklarla belirginleşmiş, döviz gelirlerindeki düşüşe paralel olarak döviz giderlerini (yani ithalatı) azaltacağı düşünülen düzenlemelere geçilmiştir. Başlangıçta geçici gibi duran bu düzenlemeler 1960'lardan sonra sistematikleşmiş ve 'ithal ikamesi politikası' adı altında meşruiyet kazanmıştır. 1950'ler ortalarından bu yana, örtük ya da açık, Türkiye'nin sanayileşme politikasının temel araçlarından biri, uygulanan koruma politikasıdır.

Kapitalistleşme/sanayileşme sürecinin başlangıç dönemlerindeki ülkelerin adeta tümünün, yüksek gümrük duvarları ile başarılı bir büyüme politikası arasındaki yakın ilişkiyi görmüş oldukları kolayca saptanabilir.(5) Türkiye'de iktisadi planlamanın başladığı 1960'lı yıllardan itibaren sistematikleşen 'ithal ikamesi' stratejisinin en belirgin özelliği ise, korumanın büyük ölçüde ithalata konan miktar kısıtlamaları ve genellikle doğrudan ithal yasakları aracılığı ile gerçekleşmesidir. Türk ekonomisinde az-çok herkesin birleştiği tek ilkenin, ülkede üretimi yapılan malların ithalatının **yasaklanması** olduğu söylenebilir. Mikro düzeyde firmaların (özel ya da devlet) yatırım ve üretim kararlarını daha çok etkileyen ve Türk ekonomisinin bugünkü yapısının ortaya çıkmasında daha büyük payı olan bir başka etken bulmak imkansızdır. Ancak, soruna orta-uzun dönemde ve makro düzeyde bakılınca, tüm ithalat kısıtlamalarına ve ülke sanayisinin dış rekabetten **mutlak olarak** korunmasına rağmen, uygulanan ithal ikamesi stratejisinin başarısı üstüne şüpheler uyanmaktadır.

Bunlardan biri, miktar kısıtlamalarına ve ithalat yasaklarına dayanan koruma politikasının sağladığı yüksek içpazar kârlarının etkisi ile kurulan sanayinin tümüyle içpazara yönelmesi: bu şekilde,

---

(4) Bu dönemin anlaşılması ve eleştirisi için en iyi eser bence Başar (1960)dır; genellikle A.H. Başar'ın yazıları Cumhuriyet iktisat tarihinin aydınlatılmasında (ve anlaşılmasında) çok yararlı olmaktadır. Kurdaş (1979) Giriş bölümünde de ilginç tezler bulunabilir.

(5) Bu görüşün sistematikleştirilmesi için bak. Boratav (1977) ve orada zikredilen eserler.

uygulanan ithal ikamesi politikaları fiilen bir tür **ihracatı engelleme politikasına** dönüştü. Sanayi üretimindeki hızlı artışa rağmen, sanayi ürünleri ihracatı birkaç hammaddesi yerli yarı-mamul dışında gelişemedi; çoğu sanayi dallarında oluşan tekeller ve oligopoller, özellikle temel girdilerin ve aramalların fiyatlarını dünya piyasasının çok üstünde tutarak, uzun dönemde ekonominin fiyat-kapasite yapısını iyice dünya koşullarından uzaklaştırdı.

İkincisi, uygulanan koruma politikasının, kısa-orta dönemde ödemeler bilançosu sorunları yaratmadan sürekli genişleyici para ve maliye politikaları izlenmesine olanak vermesinin yarattığı özgül dinamiktir. Bu şekilde, dış ticarette önemli bir darboğazın oluşmasının şu ya da bu yoldan engellendiği 1977 öncesi dönemde, ekonomi yüksek bir yatırım ve büyüme düzeyini tutturabildi. Türk ekonomisini gelişmiş (ya da gelişen) kapitalist ülkelerden ayırdeden en belirgin özellik, yatırımların tek tahdidinin finansman olanakları olması, yani talep yetersizliğinden kaynaklanan yatırım (ve büyüme hızı) düşüşlerine hiç raslanmamasıdır. Bu özgül durum, koruma oranlarının yüksekliğine rağmen ithalatın hızla artmasına yol açabilecektir; doğallıkla, dış ticaret politikalarının değerlendirilmesinde, bunların birikim haddine olan etkilerinin de gözönünde tutulması gereklidir.

Söylenenlerin ışığında, Türk ekonomisinin ne zaman ve ne oranda ithal ikamesini gerçekleştirdiğinin ölçülmesi önem kazanmaktadır. İktisat yazınında, geliştirilen ölçme yöntemlerinden biri 'büyümenin kaynakları' başlığını taşımaktadır; Türk ekonomisi için de bu yöntemle ölçmeler yapılmış ve ilginç sonuçlar elde edilmiştir.(6) Ancak, kullanılan tekniğin karmaşıklığı, varsayımlarla sonuçlar arasındaki ilişkinin açıkça görülmesini engellediği gibi, korumanın yarattığı tekelci yapının fiyat etkilerinin soyutlanamaması da Türkiye için sonuçların geçerliliğine gölge düşürmektedir. Bu nedenle, uygulanan koruma politikalarının ithalat ve ihracata olan etkilerini saptamak amacıyla daha basit bir yöntem önereceğiz: GSMH, ihracat ve itha-

(6) Korum (1977) sektör düzeyinden başlayarak yaptığı ayrıntılı hesaplarla, ithal ikamesinin ya çok küçük ya da negatif olduğu sonucuna varmaktadır. Bu ilginç (ve önemli) çalışmada, bu dönemde koruma politikası devam ettiğine göre, korumaya rağmen ithal ikamesinin neden gerçekleşmediğine bir cevap getirilmemektedir.

latın **reel artış hızlarının** karşılaştırılması. Örneğin, ihracat artış hızının GSMH artış hızının altında, ithalat artış hızının ise üstünde olması halinde, korumacılığın bir **ihracatı engelleme politikasına** dönüştüğünü söyleyebiliriz; tersi halde ise ihracat arttırıcı (ya da başarılı) ithal ikamesinden bahsetmek mümkündür. Aynı mantıkla, ihracat ve ithalat artış hızlarının ikisinin de GSMH artış hızından büyük ya da küçük olması, sanayileşme politikasının ekonomiyi **dışa açıcı** ya da **kapayıcı** etki yaptığını saptamamıza olanak verir.

1950 sonrası döneminin tümü ve çeşitli altbölümleri için iki ayrı ilişki kullanarak elde ettiğimiz sonuçlar Tablo 1'de özetlenmektedir.(7) Tabloda, ilk üç sütun ihracat, ithalat ve GSMH'nın trend büyüme hızlarını veriyor; son iki sütun ise GSMH'daki % 1 artışın ithalat ve ihracatta % kaç değişmeye yol açtığını (gelir esnekliği) gösteriyor.

Dönemler	İhracat artış hızı (%)	İthalat artış hızı (%)	GSMH artış hızı (%)	İhracatın GSMH esnekliği	İthalatın GSMH esnekliği
1950-79	4.54	5.67	5.95	0.77	0.98
1950-60	1.36	—0.2	5.79	0.28	0.27
1960-70	5.03	4.56	6.1	0.8	0.75
1970-1977	5.17	12.6	7.12	0.74	1.72
1953-63	1.81	1.71	4.59	0.41	0.39
1964-73	7.46	11.29	6.78	1.1	1.62
1974-79	1.53	0.01	5.42	0.83	—0.12

TABLO 1

Tablonun ilk satırından, dönemin tümü göz önüne alınınca GSMH artış hızının kesinlikle hem ihracat hem de ithalat artış hızından büyük olduğu görülmektedir: bu anlama, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayileşmesinin ekonomiyi **dış ticarete kapatıcı**

(7). Büyüme hızları log $y_t = a + bt$ şeklinde bir basit regresyon denkleminden bulunan b koefisyanının anti-logudur. İhracat ve ithalatın sabit fiyatla ifade edildiği seriler için bak. Tablo 6; GSMH serisi DİE nün 1968 yılı fiyatları ile hazırladığı seridir.

halatın azaltılması yönündeki talepleri dışa açılma, ithal ikamesi, ihracata yönelme gibi kavramlar etrafında tekrar gündeme getirdi. Ancak, özellikle dışa açılma konusunda, lehte ve aleyhte önerilerin muğlaklığı ve nicel araştırmalardan çok soyut (politik) sloganlara dayandıkları derhal göze çarpıyor. Bu bölümde, geliştireceğimiz nicel ölçüler aracılığı ile, dışa açıklık-kapalılık sorusuna cevap vermeye çalışacağız.

Dikkat edilirse, bir ekonominin dışa açık ya da kapalı olması gibi ifadeler, hiç dış ticaretin söz konusu olmadığı haller dışında, nisbi bir anlam taşımaktadır. İhracat ve ithalat yaptığı için bir ülkeye dışa açık demek, dışa kapalılığı **mutlak otarşi** şeklinde tanımlamakla özdeştir. Şu halde, yapılması gereken, dış ticaret miktarlarını belirlediği öne sürülebilecek bir dizi etkenden hareketle ülkeler için bir ortalama hesaplanması ve fiili ihracat ve ithalat değerlerinin bu ortalama ile karşılaştırılmasıdır: bu yöntem, ülkelerin ortalamadan sapma oranlarına dayanan bir **nitel sıralamaya** da olanak verecektir.

Doğallıkla, kaynakları, nüfusu, sanayi kapasite ve bileşimi, coğrafi konumu, ekonomik ve politik örgütlenme biçimi, vs. gibi pekçok etken ülkelerin uluslararası ticarete katılma olanaklarını ve ihtiyaçlarını belirlediğinden, söz konusu ortalamanın hesaplanması o kadar da kolay değildir. Örneğin, dış ticareti etkileyebilecek etkenlerin hepsinin benzerlik taşıdığı iki ülke bulmak bile genellikle imkansızdır. Bu durumda, gerek ortalamaya girecek ülkelerin ve gerek ortalamanın hesaplanmasında bağımsız değişken alınacak unsurların saptanması önem kazanmaktadır. Türkiye açısından, ayrıca ortalamanın hesaplandığı dönem de, Türkiye'nin dış ticaretinin gösterdiği büyük dalgalanmalar nedeniyle önemlidir.

Yıl seçiminde, Türkiye ekonomisinin mümkün olduğu ölçüde bugüne yakın fakat 'normal' bir yılını almaya çalıştık. 1977 yılı ve sonrasında dış ticarette ve ödemeler bilançosunda çok büyük bir darboğazın belirmesi, bu yıllarda gerek ihracat ve gerek ithalatın düşmesine yol açtı. 1975 yılında ise, kısmen de dış konjonktürün etkisi ile, ihracatın çok düşük olduğunu gözlüyoruz. Bu durumda, 1976 yılının son normal yıl olduğu kanısına vardık. Ancak, 1976 yılı ihracat ve ithalat değerleri de, Tablo 1'deki 30 yıllık trend büyüklüklerinin üstündedir: trend ihracat değeri 1.588 milyon $ ve trend ithalat değeri 3763 milyon $ olmasına karşılık, fiili rakamlar, sırası ile 1.960

milyon $ ve 5.129 milyon $ dır. Yapının anlaşılmasına yönelik bir analiz için konjonktürün etkilerinin soyutlanması gerekli olduğundan, aşağıdaki karşılaştırmalarda 1976 yılı fiili dış ticaret değerlerinin yanında trend değerlerini de devreye sokacağız.

Ortalamaya girecek ülkelerin seçimi daha hassas bir konu. İdeal çözüm, Türkiye'ye çok benzeyen ülkelerden oluşan bir grup kurmak. Bu grup için hesaplanan ortalamadan Türkiye'nin dış ticaretinin ne yönde ve ne oranda saptığını bulmak kolayca istenilen sonucu verecektir. İlk bakışta çok akılcı gibi duran bu yöntemin bir tek zorluğu var: Türkiye'ye benzeyen ülke bulmak. Türkiye gibi azgelişmişlik kısır döngüsünü kırma yolunda önemli adımlar atmış, nüfus ve doğal kaynakları itibariyle belirli bir büyüklüğün üstündeki ülke sayısı sınırlı. Örneğin, kişi başına gelir için 500 $ ve 1500 $ aralığını ve nüfus için 30 milyon eşiğini alırsak, geriye Türkiye dahil sadece dört ülke kalıyor: Türkiye, Kore, Brezilya ve Meksika. Meksika önemli bir petrol ihracatçısı; diğer iki ülkenin ise Türkiye'den çok farklı dış ticaret politikaları izledikleri biliniyor. Gelir, nüfus, ya aa başka kıstasları keyfi biçimde oynatarak gerçekçi bir sonuca ulaşmak ihtimali de düşük; getirilecek kıstaslar öznelleştikçe ortalama da gerçeğin kendinden çok araştırmacının amacını yansıtacak. Bu nedenle, daha genel bir yöntem içinde, aşağıdaki 8 ülke grubu için ayrı ortalamalar hesaplandı.

(A) **63 sosyalist-olmayan ülke:** Bu grupta, çok küçükler (Lüksemburg), çok fakirler (Bangladeş), büyük petrol ihracatçıları (Kuveyt, Libya, vs.) ve çok özel hali olanlar (örneğin Güney Afrika Birliği) hariç, gelişmiş ve azgelişmiş (sosyalist-olmayan) bütün ülkeler var (bak. Ek 1).

(B) **8 sosyalist ülke:** COMECON üyesi 7 doğu Avrupa ülkesi ve Yugoslavya.

(C) **31 büyük ülke:** (A) grubundan nüfusu 10 milyonun üstünde olanlar.

(D) **14 büyük ve gelişmiş ülke:** (C) grubundan kişi başına gelir düzeyi 1.000 $ ın üstünde olanlar.

(E) **8 gelişen büyük ülke:** (C) grubundan kişi başına geliri 500 $ ile 1.500 $ arasında kalanlar.

(F) **17 Latin Amerika ülkesi:** (A) grubundaki ülkelerden Güney ve Orta Amerika'da yer alanlar.

(G) **33 gelişmiş ülke:** (A) grubundan kişi başına geliri 1.000 $ ın üstünde olanlar.

(H) **18 zengin ülke:** (G) grubundan OECD üyesi olan zengin sanayileşmiş ülkeler.

Dış ticaret hacmini etkileyen yani ortalamada bağımsız değişken alınacak etkenlerin belirlenmesi biraz daha zordur. Ancak, birazdan ampirik sonuçları sergilerken göreceğimiz gibi, iki temel etken, sanayileşme derecesi ve içpazarın büyüklüğü dış ticaret hacmindeki farklılıkların büyük bir bölümünü açıklamaktadır; bunlara, doğal kaynaklar ve iktisat politikaları ile ilgili olarak eklenebilecek değişkenlerle daha da sıhhatli sonuçlara ulaşmak mümkün olmaktadır. Aşağıda, ortalamaya girecek olan bağımsız değişkenler gösterilmektedir.

(I) **Kişi başına GSMH:** Gelir düzeyi, ülkenin sanayileşme derecesinin bir göstergesi olarak alınmaktadır. Sanayileşmenin, beraberinde gelen yüksek gelir düzeyi ve karmaşık teknoloji ile beraber iki ayrı nedenle ithalat taleplerinin ve ihracat olanaklarının artmasına yol açacağını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, karmaşık teknolojinin ham maddeler, ara malları ve üretim araçları düzeyinde yarattığı çeşitliliktir. Her ülke için, ithalat, başka ülkelerdeki teknolojik gelişmelerden ve bunların sağladığı maliyet düşüşlerinden yararlanmanın bir aracıdır. Nitekim, ABD ya da Batı Almanya gibi teknolojik liderliği olan ülkelerin bile bu tür mal ithalatlarının yüksek olduğu kolayca saptanabilir.(8) İkincisi ise, yüksek gelir düzeyinin tüketici zevklerinde yarattığı çeşitlenmenin bir sonucu. Ülke içinde benzeri üretilen (ve bazen daha da ucuz olan) tüketim mallarında raslanan ithalatın özellikle gelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin en önemli kalemini oluşturduğu biliniyor. Sanayileşmenin ihracat olanakları açısından sağladığı kolaylıklar ise burada üstünde durmayı gerektirmeyecek kadar açık.

(II) **Nüfus:** Ülke nüfusu aracılığı ile ölçmeye çalıştığımız içpazar büyüklüğü ise, dış ticaret hacminin belirlenmesindeki diğer önemli etken. Sanayi toplumunun gerektirdiği mal adedinin yüksekliği ve

(8) Dikkat edilmesi gereken husus, bu ülkelerin bir yandan bu maldan ithalat yaparken aynı anda daha fazla ihracat yaptıkları, yani genellikle **net ihracatçı** olduklarıdır.

ölçek ekonomileri bu noktada devreye giriyor. İçpazarı küçük olan ülkelerin kendi kendine yeterli bir ekonomi oluşturmaları ancak cüce firmalarla mümkündür. Örneğin, verimli bir otomotiv sanayi için gereken ölçekler, pek çok küçük ülke nüfusunun üstünde istihdam ve her yıl toplam nüfusun birkaç katı satış gerektirebiliyor. Aynı şeyi diğer (demir-çelik, kimya, elektronik, vs.) sanayiler için söylemek mümkün. Bu durumda, içpazar küçüldükçe, ülkenin sanayi üretiminde büyük bir bölümü dış pazarlarda da satılan malların önemi artıyor; paralel olarak da, geri kalan malların ithalatı yoluna gidiliyor. Küçük ülkelerde, ihtisaslaşılan sanayi dallarının seçiminde, başta doğal ve tarihi koşullar, pek çok farklı etken var; ama ülkenin küçüklüğü ile dış ticaretin önemi arasındaki pozitif korelasyon hepsi için genel.

(III) **Kişi başına alan:** Ülkeleri dış ticarete zorlayan önemli etkenlerden birinin, yani doğal kaynak stoklarının ölçülmesi çok zor olduğundan, kişi başına alanı doğal kaynakların bir göstergesi olarak kullandık. Açıktır ki, ülkelerin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini hatasız yansıtacak bir tek büyüklük bulmak oldukça zor, hatta imkansızdır. Kişi başına alanın seçilmesinin ardında iki neden var: kişi başına alan ile tarımsal üretim potansiyelinin en iyi göstergelerinden biri olan ekilebilir alan arasındaki yakın korelasyon ve ülkenin alanı büyüdükçe mümkün madenlerin stoğunda ve çeşitliliğinde bekleyeceğimiz olağan artış. Bu mantığa göre, kişi başına alan yükseldikçe hammaddelerde ithalata bağımlılık azalacak yani dış ticarete itici güçlerden biri hafifleyecektir.

(IV) **Petrol üreticileri:** Ele alınan dönemde petrolün gerek ulusal ve gerek uluslararası ekonomideki önemi göz önünde tutularak, petrol üretiminde kendi kendine yeterli ya da önemsiz olsa bile bir miktar petrol ihracatında bulunan ülkelerin ayırdedilmesi yararlı olacaktır. Dikkat edilirse, önemli petrol ihracatçısı ülkeler zaten örnek dışında bırakıldığından, bu değişken sadece örnekteki ülkelerden petrol ihraç edenler için kullanılacaktır.

(V) **AET ülkeleri:** Avrupa Ortak Pazarına üye ülkelerin kendi içlerindeki çok yoğun mal ticaretinin ortalamayı yükseltici etkilerini soyutlamak amacıyla bu değişken eklenmiştir.

(VI) **İhracata yönelik sanayileşme:** Özellikle azgelişmiş ülkelerin dış ticaretleri açısından, uygulanan sanayileşme politikasının

ihracata yönelik olması ya da olmaması çok farklı sonuçlar verecektir. Bu sorunu da kapsayabilmek için, Kore, Singapur, Hong Kong, Malaysia, Brezilya gibi ihracata yönelik bir kalkınma politikası izleyen ülkelerin ortalamayı yükseltici bir etki yapmalarını engellemek üzere bu değişken konmuştur.

(VII) **İhracat-dışı döviz geliri:** Bazı ülkelerin coğrafi ya da tarihi nedenlerle önemli miktarda ihracat-dışı döviz elde etmelerinin etkisinin de soyutlanmasında yarar gördük: örneği, Mısır ve Panama için kanallar, Türkiye için işçi dövizleri, İspanya ve Yunanistan için turizm gibi.

Yukarıda kısaca tanımlanan ülke grupları ve değişkenler kullanılarak 11 ihracat ve 11 ithalat ortalama denklemi hesaplandı.(9) Bu

Ülke	Değişken	R^2	x*	x/x*	Fiili ih. kapalılık sırası	Trend ih. kapalılık sırası
(1) (A)	(I, II)	0.85	150 $	% 32	1	—
(2) (B)	(I, II)	0.95	144 $	% 33	1	—
(3) (C)	(I, II)	0.89	153 $	% 31	1	—
(4) (D)	(I, II)	0.85	97 $	% 49	1	—
(5) (E)	(I, II)	0.21	136 $	% 35	1	—
(6) (A)	(I, II, III)	0.88	149 $	% 32	2 (Portekiz)	1
(7) (F)	(I, II)	0.69	106 $	% 45	2 (Paraguay)	1
(8) (G)	(I, II, III)	0.81	97 $	% 49	4 (Panama, İsrail, Portekiz)	2 (Portekiz)
(9) (H)	(I, II, III)	0.73	181$	% 27	1	—
(10) (B)	(I, II, III)	0.96	138 $	% 35	1	—
(11) (A)	(I, II, III, IV, V, VI, VII)	0.94	76 $	% 63	8	2 (Portekiz)

TABLO 2

(9) Denklemler ve kullanılan data hakkında bilgi Ek 2'dedir.

denklemlere Türkiye'nin 1976 yılındaki ilgili büyüklükleri yerleştirilince, ortalamalara tekabül eden ihracat ve ithalat değerleri elde edildi. Bundan sonra, Türkiye'nin fiili ve trend ihracat ve ithalat

Ülke	Değişken	R^2	m*	m/m*	Fiili it. kapalılık sırası	Trend it. kapalılık sırası
(12) (A)	(I, II)	0.89	176 $	% 69	10	5 (Arjantin, Uruguay, Paraguay, Kolumbiya)
(13) (B)	(I, II)	0.99	173 $	% 70	1	—
(14) (C)	(I, II)	0.91	179 $	% 68	4	1
(15) (D)	(I, II)	0.81	118 $	% 103	6	1
(16) (E)	(I, II)	0.42	170 $	% 71	3 (Gana, Kolumbiya)	2 (Kolumbiya)
(17) (A)	(I, II, III)	0.93	177 $	% 68	12	5 (Paraguay, Uruguay, Arjantin, Dominik C.)
(18) (F)	(I, II)	0.80	98 $	% 123	12	6 (17 + Kolumbiya)
(19) (G)	(I, II, III)	0.90	140 $	% 86	5	4 (Uruguay, Arjantin, İsrail)
(20) (H)	(I, II, III)	0.78	231 $	% 52	1	—
(21) (B)	(I, II, III)	0.99	173 $	% 70	1	—
(22) (A)	(I, II, III, IV, V, VI, VII)	0.96	174 $	% 70	9	3 (Paraguay, İsrail)

TABLO 3

büyüklüklerinin ortalamadan ne kadar saptığı örnekteki diğer ülkelerle karşılaştırıldı ve Türkiye'nin en kapalıdan (yani ortalamadan aşağı doğru en çok sapandan) itibaren yapılan bir sıralamada kaçıncı olduğu bulundu. Tablo 2 ve 3, bulgularımızı özetlemektedir. Tablolarda, x* ve m* sırasıyla ortalamadan bulunan kişi başına ihracat ve kişi başına ithalat değerlerini vermektedir; x ve m ise fiili kişi başına ihracat (48 $) ve fiili kişi başına ithalat (121 $) sayılarını ifade etmektedir. Tabloların son sütununda kullanılan trend değerleri ise, ihracat için 33 $, ithalat için 91 $ dır.

Tablo 2'nin anlamı şüphe götürmeyecek kadar açıktır. Nasıl tanımlarsak tanımlayalım, Türkiye, ihracat açısından **dünyanın en kapalı ülkesidir.** 30 yıldır korumacılık adı altında uygulanan ihracatı engelleme politikalarının gerçekten çok başarılı olduklarının en iyi kanıtlarından biri bu tablodur. Trend ihracat değerleri alındığında denklem (15) ve (21) de Portekiz'in Türkiye'den daha kapalı çıkması bizi aldatmamalıdır: 1976 yılı Portekiz'i, büyük politik çalkalanmalar sonucunda ekonomisi adeta felce uğramış durumdadır.

Tablo 3'ün sonuçları biraz daha yumuşak olmakla beraber aynı yöndedir: Türkiye, ithalat açısından da **dünyanın en kapalı birkaç ekonomisinden biridir.** Nitekim son sütundan açıkça görüldüğü gibi, karşılaştırma trend değerleri ile yapıldığı takdirde, 11 denklemden 5'inde Türkiye en kapalı ülke çıkmakta, diğer altısında ise genellikle bir ya da birkaç (en çok beş: Paraguay, Uruguay, Arjantin, Dominik Cumhuriyeti ve Kolombiya) Latin Amerika ülkesinin hemen ardından gelmektedir. Denklem (16) ve (22) de İsrail'in belirmesi ise, kişi başına alanı çok düşük olduğu halde bu ülkenin çok etkin bir tarım sektörüne ve petrole sahip olmasına bağlıdır.

Tablolardan bu iki genel sonucun dışında ilginç şeyler okumak mümkündür. Bunlardan biri, sosyalist ülkeler örneğinden hareketle elde edilen ortalamaların hem korelasyon katsayılarının diğerlerinden daha yüksek olması, hem de bu ortalamalardan Türkiye için bulunan sayıların sosyalist-olmayan ülke örneklerinden elde edilenlere çok yakın olmasıdır. İlk husus, sosyalist ülkelerin çok daha homojen bir grup olduğuna bir işarettir. İkincisi ise, Türkiye büyüklüğünde ve gelişme düzeyinde bir sosyalist ülkenin Türkiye'ye kıyasla çok daha dışa açık olduğuna. Genellikle kendi kendine yeter-

liliğe büyük önem verdikleri düşünülen sosyalist ülkelerin bile Türkiye'den daha fazla dışa açık çıkmaları iktisatçıların üstünde dikkatle durmaları gereken bir konudur.

Özellikle ithalatla ilgili sonuçlarda, karşımıza sürekli aynı Latin Amerika ülkelerinin gelmesi de çok ilginç. Türkiye'nin tarih ve coğrafya bağlarının güçlü olduğu yöreler yerine (örneğin İslam ülkeleri, Orta-Doğu, Akdeniz, Balkanlar gibi) Latin Amerika'nın birbiri ile komşu üç ülkesi ile **yapısal benzerliklere** sahip olması iktisatçının araştırma gündemine yeni sorular getiriyor: Latin Amerika ülkelerinde uygulanan iktisat politikaları ile Türkiye'dekiler arasında nasıl paralellik kurulabileceği; ithalatta raslanılan bu yapısal benzerliğin diğer alanlarda da (enflasyon, gelir bölüşümü, istihdam, vs.) mevcut olup olmadığı, vs. Üstelik, söz konusu Latin Amerika ülkelerinin yakın tarihlerinde şu ya da bu biçimde diktatörlüklerle yönetilmiş olmaları, Türkiye'nin kapalı ekonomik yapısı ile 30 yıldır parlementer demokrasinin varlığı arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığını da gösteriyor. Bu konuda, Hindistan gibi aynı dönemi demokratik kurumlarla geçiren azgelişmiş ülkelerin de daha dışa açık olmaları ek bir kanıt.

Analizi bir adım ileri götürmek için, 1976 yılı Türkiye dış ticaretini Tablo 2 ve 3'deki bulgular aracılığı ile yeniden değerlendirebiliriz. İhracat için verilen 11 denklemin ortalaması, kişi başına 130 $, yani toplam 5.350 milyon dolardır. Aynı şekilde, ithalat için bulunan ortalama kişi başına 165 $ ve 1976 yılı toplam ithalatı da 6.780 milyon dolardır. Bu koşullarda, Türkiye'nin dış ticaret açığı da, dış kredilere hiç başvurmaksızın olağan ihracat-dışı gelirleri ile kapatılmaktadır: 1.430 milyon dolar. Aynı yıl Türkiye'nin fiili dış ticaret açığının 3.448 milyon dolar olduğu ve bu açığı kapatmak için azçok 2.500 milyon dolar dış kredi kullanıldığı düşünülürse, dışa kapatıcı iktisat politikalarının neden olduğu ekonomik bağımlılığın boyutları daha da belirgin hale gelecektir.

Şu halde, geçen bölümde zaman serilerinin analizinden ulaştığımız sonuç, bu bölümdeki uluslararası karşılaştırma tarafından güçlendiriliyor: kısa-orta dönemde başarılı bir sanayileşmeye olanak veren korumacılık politikaları, uzun dönemde, ihracatı engelleyici etkileri nedeniyle aşırı derecede dışa kapalı bir yapı yaratarak bizzat sanayileşme sürecinin yavaşlamasına, hatta durmasına yol açıyor-

lar. Türkiye'nin 1970'li yılların ortalarından itibaren girdiği ve çözümsüz gibi duran bunalımın arkasındaki yapısal köken bu.

EŞİTSİZ MÜBADELE SORUNU

Dış ticarete yönelik bir çalışmanın, kaçınılmaz olarak, dış ticaret politikaları ile ülke-içi ve ülkeler-arası gelir bölüşümü arasındaki ilişkileri kapsaması gerekiyor. Ülke-içi gelir bölüşümünde dış ticaret politikalarının etkisinin saptanması hem önemli hem de güncel bir konu. Örneğin, devalüasyon tartışmaları çerçevesinde bu sorunun bazı cepheleri uzun süredir kamuoyunu da meşgul ediyor: genel kanı, Türk lirasının değerinin düşürülmesinin düşük gelirlilerin aleyhine, yüksek gelir sahiplerinin lehine olduğu yönünde.(10) Ancak, sorunun önemi ve karmaşıklığı bu çalışmanın dar boyutlarını çok aşan bir araştırma gerektiriyor. Bu nedenle, aşağıdaki analizde ağırlığı diğer soruna, yani ülkeler-arası gelir bölüşümüne verdik.

İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde, başta İngiltere ve Fransa, Avrupa devletlerinin kurmuş oldukları sömürge imparatorluklarının dağıldıklarını izliyoruz. Çin'in Japon istilasından kurtulması ve Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlıklarına kavuşmaları, savaşı takip eden ilk yıllarda sömürgeciliğin doğrudan etkisindeki dünya nüfusunda önemli bir daralmaya tekabül ediyordu. Hemen ardından, Afrika ve Güney Doğu Asya'daki diğer ülkeler de, kimi kanlı mücadeleler sonucu, bağımsız devlet niteliğini kazandılar. Aynı anda, ba-

(10) Dikkatli bir analizin bunun tam tersi sonuçlar vereceğini peşinen söyleyebiliriz. 1950 sonrası dönemde, Türk lirasının suni yollardan aşırı değerli tutulması, başta tarım kesiminden tarım dışı kesimlere, bu sonuncularda da kâr-dışı gelirlerden kâr gelirlerine (ve özellikle ticaret kesimine) önemli transferlere olanak vermiştir. Bunlardan ilkinin sanayileşme için zorunlu olduğu önerilebilir; ne var ki, transferin bu tür fiyat mekanizmaları ile yapılması ve tarım kesiminin **doğrudan** vergilendirilmemesinin orta-uzun dönemdeki maliyetleri küçümsenemez (Aşarın kaldırılmasının ekonomik etkileri için bak. Önder (1979). Krueger (1974) tarafından efektif döviz kurları üstüne yapılan hesaplar, normal yıllarda milli gelirin % 10'u civarında bir payın ihracatçı (tarım) kesiminden ithalatçı (tarım-dışı) kesimlere bu yoldan aktarıldığını göstermektedir; enflasyonun hızlandığı ve karaborsa rantlarının büyüdüğü dönemlerde bu oranın daha da yükselmesi doğaldır. Almaşık hesaplar için bak. Keyder-Pamuk (1979) ve Alkin (1979).

ğımsızlığına bir süredir sahip ülkelerde ise, sanayileşme sürecini hızlandırmayı amaçlayan iç değişiklikler yoğunlaştı. Bu süreç, özellikle azgelişmiş ülke aydınlarının anti-sömürgeci unsurlara ek olarak anti-kapitalist bir platform çerçevesinde radikalleşmesini beraberinde getirdi. Sömürgecilik ve kapitalizm-öncesi kalıntılara yönelen eleştirilerin **milliyetçilik** potasında kaynaşmaları sonucu oluşan özgül ideolojinin etkilerini genellikle Üçüncü Dünya diye adlandırılan azgelişmiş ülkelerde bugün de görmek mümkün.

Bu koşullarda, kapitalizme gelişmiş kapitalist ülkelerin içinden yönelen ve ücretli emek/sermaye karşıtlığından kaynaklanan sosyalist eleştiriye uluslararası bir boyut da eklendi. Sömürülen sınıf/sömüren sınıf ayırımının yanında sömüren ülke/sömürülen ülke ayırımı gündeme bu şekilde geldi. Sömürgecilik döneminde kolayca saptanabilen ve yoğun iktisat-dışı zor unsuru taşıyan ülkelerarası kaynak transferi mekanizmalarının yerini, örtük, yani piyasa (ya da iktisat-içi) sömürü biçimlerinin aldığı, 1950'lerden sonra geliştirilen emperyalizm teorilerinin ana önerilerinden biri. Yeni sömürgecilik, geri bıraktırılmış ülke gibi kavramlara bu dönemde rastlıyoruz.(11) Doğallıkla, Türkiye'de de, özellikle 1960'lardan sonra, bu tür teorilerin cazibesinin arttığını ve Türkiye'nin dış dünya ile ilişkilerinin algılanmasında söz konusu sorunsalın etkilerinin duyulduğunu söyleyebiliriz. Ancak, genel-teorik düzeydeki tartışmaların çokluğuna rağmen, Türkiye'nin somut gerçeğinden hareketle teorilerin ne ölçüde geçerli olduklarını araştıran ciddi araştırmalar yok gibidir. Bu ve bunu izleyen iki bölümde, Türkiye ile dış dünya arasındaki gelir bölüşümü sorunu üstünde duracağız.(12)

Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki dış ticaretin aldığı somut biçimin bu iki ülke grubu arasındaki eşitsizliğin sadece bir sonucu olmayıp bizzat **ana nedenlerinden** birini oluşturduğu, savaş-sonrası radikal-milliyetçi düşüncesinin önemli temalarından biridir.

---

(11) Aksoy (1975), Keyder (1979) ya da Günalp (1979) da söz konusu teoriler hakkında ayrıntılı bilgi bulunabilir.

(12) Amacımızın emperyalizm teorilerinin açıklanması ya da eleştirisi olmadığını hemen belirtelim. Böyle bir sunuş eleştirl bu çalışmanın boyutlarını çok aşmaktadır; burada yapılacak olan, teorilerin kendi içsel tutarlılıkları sorununa hiç girmeden, Türkiye için ampirik geçerliliklerini araştırmaktır.

Zengin sanayi ülkelerinin gelişmiş teknolojileri ve büyük sermaye yatırımları sayesinde elde ettikleri yüksek emek verimliliği ile ürettikleri ürünler karşılığında azgelişmiş ülkelerden çok daha fazla emek gerektiren malları satın alabileceklerini söylemek için ayrıntılı bir analize ihtiyaç yoktur. Bu durumda, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin sattıkları malların piyasa fiyatları, iki ülke grubu arasındaki eşitsiz gelişme düzeyinin içerdiği sömürü ilişkilerini yansıtacaktır. Teorik ifadesini 1960 sonlarında Fransız iktisatçısı A. Emmanuel'in yapıtında bulan 'eşitsiz mübadele' teorisi bu gözleme dayanmaktadır.

Teori, marksist emek-değer teorisi çerçevesinde, değerlerin fiyatlara dönüşümü sorununu, uluslararası ticareti de kapsayacak şekilde çözmeye çalışmaktadır. En önemli varsayım, kapitalizmin dünya çapında gelişmesi ve yaygınlaşması sonucu, kâr hadlerinin ülkeler arasında sermayenin seyyaliyeti nedeniyle eşitlendiği fakat ücret hadlerinin ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterdiğidir. Bu varsayıma göre, kapitalist dünya sistemi içinde yaratılan artık-değerin bir bölümü, düşük ücret ödeyen ülkelerden yüksek ücret ödeyen ülkelere uluslararası ticaret yolu ile aktarılmaktadır. Emmanuel, bu şekilde, başta hammaddeler, azgelişmiş ülkelerin ihraç ettikleri ürünlerin önemli bir bölümünün borsalarda belirlenen rekabet fiyatları görüntüsünün altında yatan sömürü olgusunu açıkladığı kanısındadır.

Analiz teorik düzeyde yürütüldüğünden, Emanuel'in kendi çalışmalarında hipotezini destekleyen ampirik kanıtlara pek raslanmaz. Sadece, esas üreticisi gelişmiş ülkeler olan kereste ürünlerinin nisbi fiyatındaki sürekli yükselmeye karşılık tropik bölgeler tarım ürünlerinden bazılarının fiyatında gözlenen düşüşe değinir. Ayrıca, rantlarla ilgili karmaşık bazı soruları da içermesine rağmen, madencilik sektörü ürünlerinin de teori kapsamına alınabileceği görüşündedir. Amacımız bu teorinin genel bir değerlendirme ve eleştirisini yapmak olmadığına göre, soruna doğrudan Türkiye açısından bakarak geçerliliğini araştıralım.

Türkiye'nin son 30 yılda ihracatının yapısını gözden geçirince, şu sonuçla karşılaşırız: Türkiye büyük ölçüde tarım ürünleri ihraç etmektedir; üstelik, ihracatının % 50'den fazlasını oluşturan temel kalemler aynı anda gelişmiş ülkelerin ve özellikle ABD'nin de ihraç ettikleri mallardır. Hatta, tütün, buğday, üzüm, meyveler, yağlı bitkiler gibi ihraç ürünlerinde gelişmiş ülkeler en büyük rakibidir. En bü-

yük ihracat kalemini oluşturan pamukta ise, ABD, önemli olmamakla beraber, net ihracatçıdır.(13) Dikkat edilirse, eşitsiz mübadele teorisi bu soruyu açıkta bırakmaktadır: Türkiye ve ABD, aynı fiyatla, örneğin Çin Halk Cumhuriyeti ve İsviçre'ye pamuk ya da tütün ihraç edince, ABD'nin gelişmiş ülke olduğu için içe, Türkiye'nin azgelişmiş ülke olduğu için dışa artık-değer transfer ettiğini önermek, ancak çok ciddi mantıki (ve bilimsel) tutarsızlıklar pahasına mümkün olabilir. Şüphesiz ortada bir sorun vardır; ama, sorunu eşitsiz mübadele teorisi ile açıklamaya olanak yoktur: ihracatının yapısı itibarı ile, eşitsiz mübadele teorisini Türkiye için kullanamayız.

Yukarıdaki ilginç durumun üstünde biraz ayrıntılı biçimde durmakta yarar var. Görüldüğü gibi, Türkiye'nin sorunu ihracatını oluşturan ürünlerin şu ya da bu şekilde ucuza gitmeleri, değerlerden fiyata dönüşürken artık-değer transferine yol açmaları değildir. Sorun, Türkiye'nin gelişmiş sanayi ülkeleri (özellikle ABD) ile aynı ürünleri, fakat çok daha düşük bir emek verimliliği ile üreterek ihraç etmesidir. Bu malların en büyük üreticileri ve en büyük tüketicileri gelişmiş sanayi ülkeleri olduğundan, sanayi ürünlerine kıyasla nisbi fiyatları bu ülkelerdeki nisbi verimleri yansıtmakta, yani Türkiye düşük verimi oranında aynı emek miktarı ile daha az sanayi ürünü satın alabilmektedir. Nitekim eşitsiz mübadele teorisinin esas gözden kaçırdığı husus da budur: aynı malın, iki ülkede çok farklı emek verimliliği üretilmesinin yaratacağı sorunlar.

Türkiye gibi, sanayileşme çabasının ciddi bir boyuta ulaşması ancak İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda mümkün olabilen ülkeler açısından, yukarıdaki sorunun çok önemli çıkarsamaları vardır. 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında, hatta 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinde, bir yandan uluslararası para sisteminin (altın standardı) özellikleri, diğer yandan da tarım sektöründe verim artışlarının sanayi sektörüne kıyasla çok daha yavaş olması, sanayileşme sürecini tarımsal

(13) Bu konuda bak. Barratt Brown (1974), s. 92, Tablo 2. Tabloda, sadece azgelişmiş ülkeler tarafından ihraç edilen hammaddelerin birkaç tropik tarım ürünü ile sınırlı olduğu, bunların da azgelişmiş ülkelerin toplam tarım ürünü ihracatı içindeki payının % 20'yi aşmadığı görülmektedir. Aynı tabloda, Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünlerinden bir bölümünde ABD'nin, diğerlerinde ise gelişmiş Akdeniz ülkelerinin ihracatçı olduğunu izlemek mümkündür.

ürünler ihraç ederek finanse etmek isteyen bir ülkenin dış ticaretten çok zararlı çıkmasını engelliyordu. Ancak, daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde ABD'de başlayan ve savaş sonrasında hızla devam eden teknolojik gelişmeler, önce bu ülkede, İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda ise geri kalan gelişmiş ülkelerde tarım sektörü emek verimliliğinde adeta devrim diyebileceğimiz boyutta bir yükselmeye yol açtı. Türkiye gibi sanayileşmesini tarım ürünleri ihracatı ile sağladığı döviz gelirine dayandıran ülkelerin çok müşkül durumda kalmalarının nedeni bu verim artışıdır.

Söylenenleri somutlaştırmak için, ABD ve Türkiye'de tarım kesiminde faal nüfus başına katma değeri hesaplayabiliriz. 1976 yılında, ABD tarım sektöründe çalışan kişi başına katma değer takriben 13.000 $, Türkiye'de ise 1.200 $ ın altındadır.(14) Sayılardan, faal nüfus başına (fizik) verimin ABD'de Türkiye'nin 10 katından fazla olduğu görülmektedir. Şu halde, bir an için kesimler arasında sermaye/emek katsayısının farklı olmasının yarattığı sorunları soyutlarsak, ABD içinde 1 emek/yılda üretilen tarım ürünü karşılığında mübadele edilen makina için, Türkiye tarım ürünü ihraç ederek 10 emek/yıl ödemek zorunda kalmaktadır. Azgelişmiş ülke, sanayileşmesini tarım ürünleri ihracatı ile finanse etmekte ısrar ettiği sürece, bu olumsuz yapının bütün mahzurlarına katlanmak zorundadır. Halbuki, tarım-dışı sektörlerdeki verimlilik farkının bu oranın çok altında olmasını haklı olarak bekleyebiliriz: verim farkları, birçok sanayide 1/4, hatta 1/2'dir. Bu ilginç olgu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve özellikle 1960'lardan itibaren **başarılı** bir sanayileşme politikası ile azgelişmişlik çemberini kıran ülkelerin tümünün bunu ihracatlarında ağırlığı sanayi ürünlerine vererek gerçekleştirmelerinin kökeninde yatan nedenleri de açıklamaktadır.

Bu açıdan, Türkiye'de korumacılığın ekonomiyi dışa kapayarak bir ihracatı engelleme politikasına dönüşmesinin(15) maliyeti sanıldı-

(14) World Bank (1978) deki tablolardan hesapladık.

(15) 1960 ortalarından itibaren, gelişen sanayi sektörü ile beraber yeni bir sorun belirliyor. Kısmen iktisadi büyüme sonucu devletin vergi ihtiyacının artması, kısmen de politik nedenlerle KİT yatırımlarının bu kuruluşların iç finansmanından ya da sermaye piyasasından karşılanacak yerde bütçeye aktarılması, vergilendirme konusunda ek tahditler yarattı. Sanayi kesiminin iç piyasaya yönelik ve tekelci yapısı, bu kesime konan

ğından çok daha yüksektir: sanayi ürünleri ihracatının güdük kalması, Türkiye'yi yukarıda açıklanan aleyhte mekanizmaların içine hapsetmiştir.

DIŞ TİCARET HADLERİ SORUNU

Genellikle eşitsiz mübadele teorisi ile beraber giden ama geçmişi daha önceye dayanan bir başka gözlem var: dış ticaret hadlerinin seyri. 1950'ler ve 1960'larda, radikal düşüncenin önemli temalarından biri, sanayi ürünleri üretiminin eksik rekabet hatta monopol piyasalarında gerçekleşmesine karşılık hammadde üreten çok sayıda üretici (ve ülkenin) varlığının, fiyatların hammaddeler aleyhine ve sanayi ürünleri lehine seyretmesine yol açtığı idi. Açık şekilde tartışılmasa da, nisbi fiyatlardaki bu değişmenin sektörlerin farklı verimlilik artışlarına atfedilemeyeceği, bunun kökeninde mutlaka rekabet, piyasa biçimi, hatta emperyalist uygulamalar gibi hususların olduğu öneriliyordu. İlginçtir ki, bu konuda çok şey yazılmış olmasına rağmen, sektör bazında verimlilik artışlarının etkileri ile piyasa, vs. koşulların etkilerini ayırdetmeyi deneyen ve bu yoldan hipoteze ampirik kesinkeslik getiren çalışmalar yoktur. Şimdi de, bu hipotezin geçerliliğini kabul ettiğimiz takdirde, 1950 sonrası dönemde, Türkiye'nin ihraç ve ithal ettiği malların fiyatlarındaki dalgalanmalardan ne kadar zarar (ya da kâr) ettiğini araştıralım. Dikkat edilirse, biz de, verimlilikle ilgili hususları hiç hesaba katmadan, fiyat hareketlerinin sadece bölüşümsel etkenleri yansıttığı varsayımını koruyoruz. Bunu yaparken, amacımız, bu uç varsayım halinde hipoteze ampirik bir içerik getirmek ve önemini ölçmek; yoksa, hipotezin bu haliyle tarafımızdan kabul edilmesi anlamını taşımıyor.

---

vergilerin kolayca (ve üretimi etkilemeden) yansıtılmasına olanak verdiğinden, dönemin **cebri tasarruf** felsefesine uygun olarak sanayileşmenin finansmanı için gerekli vergiler doğrudan tarım kesimine konacak yerde, sanayi kesimi aracılığı ile toplandı. Açık ya da ihracata yönelik bir ekonomide bu tür bir vergi politikasının karşılaşacağı direnç Türk ekonomisinde mevcut değildi. Öte yandan, hızlı enflasyon, **de facto** sadece sanayi (hatta büyük sanayi) kesiminin ödediği gelir vergisini bir cins **istihdam vergisine** dönüştürdü. Mutlak korumanın yarattığı kaynak israfına, verimsiz firmalara ve tekel rantlarına bir de vergi politikasının içerdiği nominal ve reel maliyet farkları eklenince, sanayi kesiminin dış dünyada ihracat pazarları araması adeta kesinlikle engellenmiş oluyordu.

Uygulanacak yöntem şudur: Türkiye'nin ithalat ve ihracatından fiyat hareketlerinin etkilerini soyutlayarak önce sabit fiyatlarla ihracat ve ithalatı bulacağız. Bundan sonra, dış ticaret hadlerinin hiç değişmediği bir durumda Türkiye'nin ihracatı ne olurdu sorusuna cevap arayacağız. Dikkat edilirse, bu noktada iki ayrı yöntem kullanmak mümkün gibi duruyor. Biri, ihracatı ithalat fiyat endeksi ile çarparak ihraç fiyatlarımız ithal fiyatlarımız kadar artsa idi ne olurdu sorusuna cevap aramak; diğeri ise ithalatı ihracat fiyat endeksi ile çarparak ithal fiyatlarımız ihraç fiyatlarımız kadar artsa idi ne olurdu sorusunu araştırmak. İlk bakışta, iki yöntemin aynı olaya farklı açılardan bakmak anlamına geldiği, yani sonuçta bir değişiklik olmayacağı kanısı uyanıyor. Ancak, sorunu biraz daha dikkatle inceleyince, iki yöntem arasında önemli bir fark olduğunu görüyoruz.

Sorun, ülkenin ticaret bilançosunun açık ya da fazla vermesinin iki yöntemde farklı etki yapmasından kaynaklanıyor. Ticaret dengesi büyük açıklar veren yani ithalatının küçük bir bölümünü ihracatı ile finanse edip geri kalanını ihracat-dışı yollarla (borçlanma, sermaye akımı, işçi dövizleri, vs.) sağladığı dövizle yürüten bir ekonomide, eğer dış ticaret hadleri ülke aleyhine ise, ikinci yöntemle bulunan 'kayıp' ilk yöntemle bulunandan daima büyük olacaktır. Çünkü, ihracat-dışı yollarla elde edilen dövizin de maliyetinin dış ticaret hadlerindeki bozulma kadar yükseldiği varsayımı yapılmaktadır. Halbuki, örneğin borçlanmayı alırsak, ithalat fiyatlarının yükselmesi bir yandan aynı borç miktarı ile daha az mal satın alınacağı anlamına gelirken, diğer yandan da gelişmiş ülkelerdeki enflasyon nedeniyle ülkenin reel borç yükünün düşmesine yol açmaktadır. Aynı mantığı işçi dövizleri için de yürütebiliriz: ithalat fiyatındaki yükselmeye paralel olarak işçilerin reel ücretleri ve dolayısıyla ülkeye gönderdikleri döviz miktarı artabilir. Bu nedenlerle, ticaret bilançosu sürekli ve büyük açıklar veren bir ekonomide birinci yöntemi kullanmak bize daha gerçekçi göründü. Yani, fiyat hareketlerinin ihracatımızda sebep olduğu döviz kaybını (kazancını) hesapladık ve bu kaybın (kazancın) ele alınan 30 yıllık dönemdeki tutarını sabit fiyatlarla bularak toplam ihracatımıza ve ithalatımıza oranını saptadık.

Dış ticaret hadlerinin hesaplanmasında, 1968 yılına kadar Türkiye'nin ihracat ve ithalat fiyatları endeksini TL cinsinden tutması ve bu dönemlerde karmaşık ve katlı kur uygulamalarının yaygın ol-

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARET HADLERİ

(1950 = 100)

Yıllar	İthalat fiyatı	İhracat fiyatı	Dış Tic. had.
1950	100	100	100
1951	105	128	122
1952	109	119	109
1953	105	111	106
1954	103	110	107
1955	104	110	106
1956	108	108	100
1957	111	107	96
1958	110	99	90
1959	109	101	93
1960	111	101	91
1961	112	99	88
1962	112	98	88
1963	113	102	90
1964	114	106	93
1965	116	106	91
1966	119	107	90
1967	120	105	88
1968	121	108	89
1969	123	109	89
1970	124	107	86
1971	132	115	87
1972	136	126	93
1973	165	157	95
1974	274	211	77
1975	306	207	68
1976	305	214	70
1977	332	229	69
1978	344	243	71
1979	408	286	70

(Kaynak: UN Statistical Yearbooks ve DİE Aylık İstatistik Bültenleri)

TABLO 4

ması, bazı sorunlar yaratmaktadır. Doğrudan Türkiye'nin ihraç ve ithal ettiği malların dolarla hesaplanmış fiyat endeksleri olmayınca, bu dönemde Türkiye'nin bir tarım ürünleri ihracatçısı ve sanayi ürünleri ithalatçısı niteliğinin hiç değişmediğini göz önünde tutarak, Birleşmiş Milletlerin 1950 yılına kadar giden sınai mamüller ihracat fiyatları endeksini Türkiye'nin ithalat fiyatları endeksi olarak, aynı kuruluşun ilkel maddeler ihracat fiyat endeksini de Türkiye'nin ihracat fiyat endeksi olarak aldık. 1968'den sonra ise, DİE'nün dolar bazında hesapladığı ihracat ve ithalat fiyat endekslerini kullandık. Tablo 4, bulgularımızı sergiliyor.

Tablodan, 1950'li yılların fiyat hareketleri açısından hiç de Türkiye'nin aleyhinde olmadığı görülüyor. 1960'larda ise, dalgalanmalara rağmen, Türkiye'nin dış ticaret hadleri azçok 90-91 civarında sabittir: 1957'de 96 iken, yavaş yavaş 1970'de 86'ya düşmüş, 1973'de tekrar 95'e çıkmıştır. Ancak, 1974 yılındaki petrol zammından sonra hızlı bir düşüş olduğu, bu kez de 70'ler civarında dış ticaret hadlerinin istikrar kazandığı izlenmektedir.

Şimdi de, dış ticaret hadlerindeki bu değişmenin ihracat kaybı olarak ne tuttuğunu araştıralım. Bu amaçla, tablo 4'deki fiyat endekslerini kullanarak, 1950 sonrası için ihracatın cari fiyatlar yanında sabit (1950 yılı doları ile ifade edilen) fiyatlarla değerini bulup gerekli dönüşümleri yapmalıyız. Ancak, sabit fiyatlarla ihracat ve ithalat değerlerini daha sonraki hesaplarımızda kullanacağımızdan, bunları ayrı bir tablo ile ileride belirttik (bak. Tablo 6). Tablo 5'de, dış ticaret hadlerindeki değişmelerin Türkiye'nin ihracatında yol açtığı kazanç ve kayıplar yıllar itibarı ile ve kümülatif olarak gösterilmektedir.

Tablonun sonuçları çok ilginçtir. Kümülatif kaybı sabit (ithalat) fiyatları ile veren son sütundan açıkça görüldüğü gibi, 1950'ler başlarındaki olumlu dış konjonktürün Türkiye ekonomisine sağladığı kazançlar, 1961 yılına kadar dış ticaret hadlerindeki değişmelerin ihracatımıza olan etkisinin pozitif olmasını sağlamıştır. Bu tarihten sonra, yavaş yavaş bir kaybın birikmeye başladığı izlenmektedir. Ancak, petrol fiyatlarında ilk büyük artışın belirdiği 1974 yılına kadar, kayıplar nisbeten önemsizdir. Nitekim, 1973 yılı sonunda olaya

FİYAT HAREKETLERİ VE İHRACATA ETKİLERİ

(milyon dolar)

Yıllar	Sabit fiy. ihracat	İthalat fiy.	Potansiyel İhracat	Cari ihracat	Carl fiy. ihracat kaybı (+ kazancı)	Sabit fiy. ihracat kaybı (+ kazancı)	Kümülatlf kayıp (+ kazanç)
1950	263	100	263	263	0	0	0
1951	245	105	257	314	57	54	54
1952	305	109	332	363	31	28	82
1953	357	105	375	396	21	20	102
1954	305	103	314	335	21	20	122
1955	285	104	295	313	17	16	138
1956	282	108	305	305	0	0	138
1957	322	111	357	345	—12	—11	127
1958	249	110	274	247	—27	—24	103
1959	350	109	382	354	—28	—25	78
1960	318	111	353	321	—32	—29	49
1961	351	112	393	347	—46	—41	8
1962	389	112	436	381	—55	—49	—41
1963	361	113	408	368	—40	—35	—76
1964	388	114	442	411	—31	—27	—103
1965	438	116	508	464	—44	—38	—141
1966	458	119	545	490	—55	—46	—187
1967	498	120	598	523	—75	—62	—249
1968	459	121	555	496	—59	—49	—298

FİYAT HAREKETLERİ VE İHRACATA ETKİLERİ

(milyon dolar)

Yıllar	Sabit fiy. ihracat	İthalat fiy.	Potansiyel ihracat	Cari ihracat	Cari fiy. ihracat kaybı (+ kazancı)	Sabit fiy. ihracat kaybı (+ kazancı)	Kümülatif kayıp (+ kazanç)
1969	493	123	606	537	—69	—56	—354
1970	550	124	682	588	—94	—76	—430
1971	589	132	777	677	—100	—76	—506
1972	702	136	955	885	—70	—51	—557
1973	839	165	1384	1317	—67	—41	—598
1974	726	274	1989	1532	—457	—167	—765
1975	669	306	2047	1384	—663	—217	—982
1976	916	305	2794	1960	—834	—273	—1255
1977	766	332	2543	1753	—790	—238	—1493
1978	917	344	3154	2228	—926	—269	—1762
1979	791	408	3227	2261	—966	—237	—1999

TABLO 5

baktığımızda, 1950-1973 yılları arasındaki 23 yılda, Türkiye ekonomisinin dış ticaret hadlerindeki değişmeden toplam kaybı 1950 fiyatları ile 598 milyon dolardır. 1974 yılından itibaren, her yıl bu meblağın yarısı kadar bir kayıp söz konusu olacaktır. Petrol fiyatlarındaki artışın Türk ekonomisini ne kadar aleyhte etkilediğinin ilk göstergelerinden biri budur.

Kayıpları toplam ihracata oranlarsak, 1973 yılında, sabit fiyatlarla toplam ihracatın 9795 milyon dolar, kaybın ise 598 milyon dolar olduğu, yani bu dönemde fiyat hareketlerinden kaynaklanan kaybın ihracatımızın % 6.1'ine ulaştığı anlaşılır. Bu dönem milli gelirinde ihracatın ortalama payı % 5 - 5,5 civarında seyrettiğinden, söz konusu ihracat kaybı aynı dönemde GSMH'nın % 0.3 ile % 0.35 arasında bir bölümüne tekabül etmektedir. Bulunan sayının nisbi verimlilik artışlarının seyrinden bağımsız olduğu düşünülürse, sanıyoruz ki 1973 öncesi dönemde Türkiye ekonomisinin dış ticaret hadlerindeki değişmelerden yapısal olarak çok etkilenmediğini söylemek mümkün olacaktır.

Ancak, 1974 sonrasında durumda bir değişme vardır. Nitekim, 1979 yılı sonu itibariyle sabit fiyatlarla toplam ihracat tutarı olan 14581 milyon dolar ile toplam ihracat kaybı 1999 milyon dolar arasında kurulan oran, 30 yıllık dönemde kaybın ihracatın % 13.7'sine çıktığını göstermektedir. Eğer, hesabı 1974-1979 dönemi içinde yaparsak, bu kez bulunan oran % 30'dur: petrol zammının getirdiği dış ticaret hadleri bozulması, Türkiye ekonomisine ortalama ihracatın % 30'u dolayısı ile GSMH'sının 1.5'u kadar bir kayba mal olmaktadır. Bulunan sayının 1974 öncesine kıyasla 4-5 katı bir artışa tekabül ettiği açıktır; ancak petrol zammının getirdiği yükün devasa olmadığı yönünde bir işaret olarak da kabul edilebilir. Bu soruya birazdan geri döneceğiz.

Sonuçlar hiç de şaşırtıcı değildir: dış ticaret hadlerinin aleyhte seyrinin bir ülke ekonomisine etkisi, ihracatın o ülke GSMH'sındaki payına bağlıdır. Türkiye adeta hiç ihracat yapmadığına göre, dış ticaret hadlerindeki değişme ne kadar büyük olursa olsun, ekonomiye toplam etkisi önemsiz kalmaktadır. Bu özgül anlama, dış ticarete kapatıcı politikaların Türkiye'yi sömürülmekten kurtardıklarını söylemek mümkün olabilir; doğallıkla, mutlak otarşiye gidilebilse idi, o zaman dış ticaret hadlerinin etkisi de sıfıra düşerdi.

İTHALAT, İHRACAT VE DIŞ TİCARET AÇIĞI

(milyon dolar)

Yıllar	Fiili ihracat	Sabit fiy. ihracat	Fiili ithalat	Sabit fiy. ithalat	Fiili d.t.a.	Sabit fiy. d.t.a.
1950	263	263	286	286	23	23
1951	314	245	402	283	88	138
1952	363	305	556	510	183	205
1953	396	357	533	508	137	151
1954	335	305	478	464	143	160
1955	313	285	498	479	185	194
1956	305	283	407	377	102	94
1957	345	322	397	358	52	35
1958	247	249	315	286	68	37
1959	354	350	470	431	116	81
1960	321	318	468	422	147	104
1961	347	351	510	455	163	105
1962	381	389	622	555	241	167
1963	368	361	688	609	320	248
1964	411	338	537	471	126	83
1965	464	438	572	493	108	55
1966	490	458	718	603	228	145
1967	523	498	685	571	162	73
1968	496	459	764	631	268	172
1969	537	493	801	651	264	159
1970	588	550	948	765	360	215
1971	677	589	1171	887	494	298
1972	885	702	1563	1149	678	447
1973	1317	839	2086	1234	769	425
1974	1532	726	3777	1378	2245	652
1975	1384	669	4758	1555	3374	886
1976	1960	916	5129	1681	3448	765
1977	1753	766	5796	1746	4043	980
1978	2228	917	4599	1337	2371	420
1979	2261	791	5069	1242	2808	451
Toplam		14581		22550		7968

TABLO 6

DIŞ TİCARET VE KAYNAK AKTARMASI

Artık, ihracatı başarı ile engelleyen ama ithalatın engellenmesinde aynı derecede başarılı olamayan bu özgül yapının en ilginç yanlarından birine geçebiliriz. Söz konusu olan, Türkiye'nin 1950-70 döneminde, görünürde ihracat-dışı döviz gelirlerine (turizm, gemicilik, vs.) sahip olmamasına rağmen, ithalatının sürekli olarak ihracatının üstünde seyretmesidir. Uzun dönemde hiç bir ekonomi için mümkün olamazmış gibi duran bir olay Türkiye'de gerçekleşiyor: ekonomi, kazandığından daha fazla döviz harcayabilmektedir. Bunu temin eden, Türk ekonomisinin bu dönemde önemli dış yardım ve borçlanma olanaklarına sahip olmasıdır. Kanımca, başta jeopolitik yeri olmak üzere, bir dizi etkenin Türkiye'ye **'kazanılmamış döviz'** sağlaması, ekonominin dış dünya ile ilişkilerini çerçeveleyen beklevişlerin oluşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Ticaret dengesi açıklarının bu yollardan kapatılabilmesi bu dönemde ekonomiyi bir ihracat seferberliğine yöneltecek politikaları gereksiz göstermiştir. Dikkat edilirse, 1970 sonrasında, işçi dövizlerindeki ani patlama, döviz kazancını sanayi kesimi dışında bir **rant** gibi kabul etme eğilimlerini güçlendirmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, bu olguyu nicel olarak saptamayı amaçlıyoruz. Bugün yaşanan iktisadi bunalımdan çıkışta da, dış dünyadan aktarılacak **rant-benzeri** kaynaklara bel bağlandığı düşünülürse, Türkiye ekonomisinin yapısının anlaşılmasında bu sorunun önemi daha da belirginleşecektir.

Tablo 6, Türkiye'nin dış dünya ile ilişkilerine makro açıdan bakınca elde ettiğimiz sonuçları sergilemektedir. 1950-79 döneminde Türkiye'nin ticaret dengesi her yıl cari ve sabit fiyatlarla açık vermiştir. Tablonun son sütunu, fiyat hareketleri soyutlandıktan sonra Türkiye'nin dış dünyadan ithal ettiği malların dış dünyaya ihraç ettiği mallardan ne kadar fazla olduğunu verdiğine göre, ilk bakışta, söz konusu dönemde 1950 dolarları ile Türkiye'ye 7.968 milyon dolarlık bir kaynak aktarması belirmektedir. Birazdan görüleceği gibi, bu sayı yanlıştır; işçi dövizlerinin gerekli fiyat tashihleri yapıldıktan sonra düşülmesi gerekmektedir.

Gene de, tablo 6, Türk ekonomisinde mal ve hizmet ihraç etmeksizin elde edilen dövizin önemini vurgulaması bakımından ilginçtir. Türkiye ithalatının % 35'ini, yani 1/3'den çoğunu içeride üretilen

mal ve hizmetlerin satışına başvurmadan finanse etmiştir. Bu ise, mal ve hizmet ihracatı ile kazanılan dövizin yarıdan çoğuna (% 55) tekabül etmektedir. Soruna nasıl bakarsak bakalım, bir ülkenin 30 yıllık bir süre boyunca mal ve hizmet ithal edebilmek için ülkede üretilen mal ve hizmetlerin satışı yanında bu kadar büyük oranda diğer kaynaklara dayanmış olması ender raslanılan bir olaydır.

İŞÇİ DÖVİZLERİ

(milyon dolar)

Yıllar	Fiili döviz	Sabit fiy. döviz
1964	9	8
1965	70	60
1966	115	97
1967	93	78
1968	107	88
1969	141	115
1970	273	220
1971	471	357
1972	740	544
1973	1183	717
1974	1426	520
1975	1330	435
1976	983	322
1977	982	296
1978	993	289
1979	1695	415
Toplam		4561

TABLO 7

Ödemeler bilançosunun görünmeyenler kısmında Türkiye'nin pozitif kalemleri içinde turizm, gemicilik, banka ve sigorta gibi gelirler önemsiz olduğundan, hatta bunlardan bazıları sürekli eksi-denge verdiğinden, yukarıdaki sayıları daha gerçekçi hale getirmek için,

işçi dövizlerini de cari ve sabit fiyatlarla hesapladık. Tablo 7'de ikinci sütun işçi dövizi girdilerinin ithal malı fiyatları ile bölünerek 1950 dolarları ile ifadesidir. Görüldüğü gibi, işçi dövizleri 1964 yılından itibaren ödemeler bilançosunda bir kalem olarak gözükmekte, 1970 devalüasyonundan sonra önemli meblağlara ulaşmaktadır. 16 yılda 1950 fiyatları ile 4561 milyon dolar işçi dövizi girdiğine göre, 1950-79 dönemi sabit fiyatlarla dış ticaret açığının % 57'sinin işçi dövizleri ile kapatıldığı anlaşılmaktadır. Tablo 6'nın son sütun toplamı 7.968 milyon dolarla Tablo 7'nin son sütun toplamı 4.561 milyon dolar arasındaki fark ise 3.407 milyon dolardır. Bu sayı, 1950-79 döneminde dış dünyadan Türk ekonomisine yapılan **reel kaynak aktarmasını** vermektedir.([16])

Ancak, haklı olarak, söz konusu reel kaynak girişine karşılık, Türkiye'nin bu dönemde dış dünyaya borçlarında önemli bir artış olduğu öne sürülecektir. Dış borçlanma, söz konusu reel kaynak transferinin daha sonra geri ödenmek üzere yapıldığı anlamına geldiğinden, anlamlı bir sonuca ulaşmak için etkilerinin soyutlanması gerekmektedir. Bu amaçla, 1970 sonrasındaki bazı yıllar için gerekli hesaplamaları yaptık; sonuçlar Tablo 8'de gösterilmektedir.

DIŞ TİCARETİN NET ETKİSİ
(milyon dolar)

Yıllar	Dış borç	Reserv'ler	Cari fiyat Net borç	Sabit fiy. Net borç	Net d.t.a.	Fark
1970	1911	409	1502	1403	1978	574
1972	2538	1312	1226	973	1822	849
1975	4724	1230	3491	1688	2113	425
1977	11405	547	10858	4741	3241	—1500
1978	14126	610	13516	5562	3371	—2191
1979	14620	569	14051	4912	3407	—1505

TABLO 8

(16) Yukarıdaki hesaplarda, 1950 sonrasında Türkiye ekonomisi açısından şüphesiz önem taşıyan ama ödemeler bilançosunda gözükmediği için hesaplara dahil etmediğimiz askeri yardımların mevcut olmadığını hatırlatalım. Bunların eklenmesi, elde edilen sonuçların yönünü değiştirmeyeceğine göre, olsa olsa bulgularımızı güçlendirecektir.

Tabloda, cari fiyatla net borçtan sabit fiyatla net borca geçerken ihracat fiyat endeksleri kullanılmıştır; net dış ticaret açığı ise Tablo 6'nın son sütun toplamından Tablo 7'nin son sütun toplamı çıkartılarak elde edilmiştir. Tablo 8'in son sütunu, aradığımız sayıları vermektedir. Dikkat edilirse, 1975 ve öncesinde, fark pozitif çıkmakta, yani reel kaynak aktarımının borçlanmanın üstünde seyrettiği anlaşılmaktadır: bütün etkiler soyutlandıktan sonra, Türkiye 1950-75 döneminde dış ticaretten kârlı çıkmıştır. Aynı dönemde dış ticaret hadlerinin aleyhte seyretmesinden kaynaklanan (1950 fiyatları ile) 982 milyon dolarlık bir kayıp olduğu düşünülürse (bak. Tablo 5), bu sonucun önemi daha da belirgin hale gelecektir: Türkiye, bu dönemde fiyat hareketlerinden doğan kaybını fazlası ile telafi edecek yollar bulmuştur.([17]) Ancak, petrol fiyatlarındaki artışı takip eden yıllarda bu durumun değiştiği açıktır. 1975'deki pozitif denge 1979 yılında 1950 fiyatları ile 1.505 milyon dolar, yani 1979 yılı ihracat fiyatları ile 4.304 milyon dolarlık bir açık haline dönüşmüştür. Tablonun ilginç yanlarından biri de, 1975 sonrasında beliren kaybın önce (1977 ve 1978 yıllarında) hızla yükselmesi, 1979 yılında ise düşmesidir. Bütün bunlar, petrol fiyatlarının OPEC kararı ile aniden yükseltildiği 1974 yılını izleyen döneme daha ayrıntılı bir şekilde bakmamız gerektiğine işaret ediyor.

PETROL FİYATLARI VE BUNALIM

Petrol fiyatlarındaki yükselmeye rağmen içeride petrol ürünleri fiyatlarının sabit tutulduğu ve Türkiye'nin dış dünyada olup bitenlere hiç aldırmayıp har vurup harman savurduğu 1975 ve 1976 yıllarından sonra yavaş yavaş ödemeler bilançosunda ciddi bir bunalımın belirdiği anlaşılınca, başta iktisat politikası sorumluları ve onların politikacı patronları, kamu oyunda bütün kabahati petrol fiyatlarındaki artışa yıkma eğilimleri görüldü. Şu ya da bu şekilde, petrol fiyatlarındaki artışlar ve onları izleyen enflasyon olmaksızın, Türk ekonomisinin başarılı bir büyüme düzeyinde hiç bir engelle karşı-

(17) Birazdan görüleceği gibi, bunlardan biri, ihracat fiyatlarının 1970 sonrasındaki hızlı artışının, cari fiyatlarla hızla artmasına rağmen sabit fiyatlarla **net borçlarda** bir düşüşe olanak vermesidir. Az ileride bu konuya petrol fiyatlarındaki artışın etkilerini hesaplarken geriye döneceğiz.

laşmadan devam edeceği, yani içeride uygulanan politikaların o kadar da yanlış olmadıkları ima ediliyordu. Sürekli sayılarla örnekler verilmesine rağmen, petrol fiyat artışlarının ekonomiye global etkisinin ne olduğu hakkında ciddi ve ayrıntılı bir çalışma yoktu.[18] Çalışmamızın bu son bölümünde, petrol fiyatlarındaki artışın ve beraberinde ortaya çıkan dünya enflasyonunun Türk ekonomisini ne ölçüde etkilediğini saptamayı deneyeceğiz.

CARİ VE SABİT FİYATLARLA DIŞ TİCARET AÇIĞI

(milyon dolar)

Yıllar	Cari fiy. dış tic. açığı	Sabit fiy. ithalat	Sabit fiy. ihracat	Sabit fiy. dış tic. açığı
1973	769	1264	839	425
1974	2245	1378	726	652
1975	3374	1555	669	886
1976	3448	1681	916	765
1977	4043	1746	766	980
1978	2371	1337	917	420
1979	2808	1242	791	451

TABLO 8

Önce, 1974 sonrası dönemde dış ticaret açığını cari ve sabit fiyatlarla karşılaştırarak, fiyat etkilerini soyutlayınca ortaya nasıl bir durumun çıktığına bakalım. Tablo 8'de görüldüğü gibi, 1973 sonrasında reel ihracatın azçok sabit kalmasına karşılık, reel ithalat 1973-1977 arasında % 8.5 hızıyla artmaktadır. Bunun doğal sonucu, 1973-77 arasında, **sabit fiyatlarla** dış ticaret açığının da hızla yükselmesidir: 1973-77 döneminde dış ticaret açığının büyümesi sadece petrol fiyatlarına bağlanamaz, bu yönde reel bir hareket de mevcuttur. Ancak, 1978 ve 1979 yıllarında sabit fiyatlarla ithalatta önemli bir daralma vardır; ekonominin tümüyle ithalat yapamaz hale gel-

(18) Derviş-Robinson (1978) in **Hesaplanabilir Walrasgil Model** çerçevesindeki sonuçları aşağıdakileri andırıyor: 1973-77 arasında esnek döviz kuru denge değerini saptarken, petrol fiyatı artışlarının katkısının % 20 olarak bulmuşlardı; bak. s. 54-55.

mesinden kaynaklanan bu daralma reel dış ticaret açığının azalmasına yol açmaktadır.

FİYAT HAREKETLERİ VE DIŞ TİCARET AÇIĞI

(milyon dolar)

Yıllar	Potansiyel ihracat	Fiili ithalat	Potansiyel açık	Fiili açık	d.t.h. kaybı
1974	1989	3777	1788	2245	—457
1975	2047	4058	2711	3374	—663
1976	2794	5129	2335	3448	—1113
1977	2543	5796	3253	4043	—790
1978	3154	4599	1445	2341	—926
1979	3227	5069	1842	2808	—966
Toplam			13374	18288	—4914

TABLO 9

Analizi bir adım ileri götürmek için, 1974-79 döneminde ihracat fiyatlarımızın ithalat fiyatları ile aynı oranda artması, yani dış ticaret hadlerinin sabit kalması halini inceleyelim. Tablo 9'da, bulgular özetlenmektedir. Son sütun, petrol fiyat artışlarından kaynaklanan ithalat enflasyonunun 1974-79 döneminde ekonomiye kaça malolduğunu cari fiyatlarla vermektedir. Bulunan sayılar azçok GSMH'nın % 2 ile 2.5'una tekabül ediyorlar; yıllık büyüme hızı % 7 olan bir ülke için bunun ne anlama geldiği üstünde fazla durmak istemiyoruz. 1974-79 döneminde fiili dış ticaret açığı toplamı olan 18.288 milyon dolar ile kayıp toplamı 4.914 milyon doları kıyaslayınca, dönemde oluşan dış ticaret açıklarının sadece % 25'inin dış ticaret hadlerinde petrol fiyatlarındaki artıştan kaynaklanan bozulmaya atfedebileceğimiz, geri kalan % 75'in nedenlerini başka yerlerde aramamız gerektiği ortaya çıkıyor: kanımca, geri kalan 13.374 milyon dolarlık açığın kökeninde, bu dönemde reel ihracatı kısarken reel ithalatı arttıran iktisat politikalarının uygulanmış olması yatmaktadır.

Dünya çapında hızlı enflasyonun Türk ekonomisine etkilerini bütünüyle görebilmek için, son olarak Türkiye'ye fiyat artışlarının yaradığı bir alana, dış borçlara bakmalıyız. Fiyat artışları, veri nomi-

nal faiz haddinde reel faiz haddini düşürerek (hatta negatif olmasına yol açarak), borçluların bir **rant** elde etmelerini temin eder. Türkiye de, bu rant mekanizmasından yararlanmıştır. Tablo 10'da, dünya enflasyonuna paralel olarak Türkiye'nin ihracat fiyat endeksinin yükselmesinin sağladığı rantlar hesaplanmış ve dış ticaret hadlerindeki bozulmanın etkisi ile karşılaştırılmıştır. Tablodaki rant faktörü sütunu, enflasyonla birlikte nominal faiz hadlerinin yükselmesinin etkilerini bertaraf edecek şekilde hesaplanmıştır.[19] İhracat fiyat artışlarının cüzi olduğu 1977 ve 1978 yıllarında toplam etki hâlâ negatiftir; 1979 yılında ise, % 17.7'lik ihracat fiyat artışının sağladığı borçlu rantı dış ticaret haddi kaybının azçok iki katı olduğundan, dünyadaki enflasyonun Türk ekonomisine toplam etkisi **pozitif** çıkmaktadır.

FİYAT HAREKETLERİNİN TOPLAM ETKİSİ

(milyon dolar)

Yıllar	Toplam dış borç	Rant faktörü (%)	Borçlu rantı	d.t.h. kaybı	Net etki
1977	11.405	3.6	410	—790	—380
1978	14.126	1.9	268	—926	—658
1979	14.620	12.7	1856	—966	890

TABLO 10

Elde edilen sonuçlar, Türk ekonomisinin petrol fiyatlarındaki ani ve hızlı yükselmeden şüphesiz etkilendiğini, ancak, oluşan bunalımı

(19) Rant faktörünü hesaplarken şöyle bir yöntem kullandık: İhracat fiyat artış hızına 1950-70 arası Türkiye'nin ödediği reel faiz haddini (% 3) ekledik ve bulunan sayıdan o yılın ortalama nominal faiz haddini çıkardık. Bu şekilde, reel faiz haddinin % 3'den aşağı sapması bir rant anlamına geldi. Örneğin, 1979 için, ihracat fiyat artışları % 17.7, ortalama nominal faiz haddi % 8 olduğundan, rant faktörü

$$rf\ 1979 = (\%\ 17.7 + 3 - \%\ 8) = \%\ 12.7$$

olarak bulundu. Aslında % 3 reel faiz haddi uluslararası ortalamanın çok altındadır; ancak, Türkiye'nin genellikle politik nedenlerle bu düşük oranı tutturduğunu izliyoruz. Ortalama nominal faiz haddi ise, 1977'de % 6.4, 1978'de % 7.2'dir; dış borçlar ve faiz koşulları için bak. World Bank (1980), s. 31.

tek başına onlara atfetmek olanağının olmadığını gösteriyor: petrol fiyatları değişmese de ya da dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine dönmese de, 1970'li yılların sonuna doğru Türkiye'nin dış ticaret darboğazından kaynaklanan ciddi bir bunalıma düşmesi kaçınılmaz gibi durmaktadır. 1970 devalüasyonunun olumlu etkilerini ters-yüz eden iktisat politikalarının daha 1974'den önce devreye sokulduğuna işaret eden pek çok gösterge vardır; 1974 sonrasında ise, ekonomi sürekli genişleyen bir seçim ekonomisinde 3 yıl (1977'ye kadar) tutulmuş, bilahare denenen çözümler ise kısmi ve geçici kalmışlar ve tekrar genişleyici politikalara dönülmüştür. 1974 sonrası dünya konjonktürünün değişen koşullarına uzun süre uymamakta direnilmesi bunalımın uzunluğu ve boyutları açısından önemli bir etkiye sahiptir. Fakat, bunalımın esas nedeni, bundan önceki bölümlerde ampirik olarak kanıtladığımız dışa kapalı bir sanayi yaratan ekonomi politikalarının Türkiye'nin 1970'li yılların başlarından itibaren ulaşmış olduğu gelişme düzeyi ile kesinlikle ters düşmeleridir.

Değerlendirme

Çalışmanın bulgularını birkaç başlık altında özetleyebiliriz:

a) Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki hızlı sanayileşmesini ekonomisini uluslararası işbölümünden **kopartarak,** yani dış ticarete **kapatarak** sürdürmüştür.

b) Bu politika, işçi dövizlerinin de yardımı ile, 1970'ler ortalarına kadar başarılı kabul edilebilir: şu anlama ki, ekonomi ciddi ve sürekli bir dış ticaret darboğazı ile karşılaşmadan **yüksek** bir büyüme hızı tutturmuştur.

c) İthal yasaklarına temellenen korumacılık, ithalattan çok **ihracatı engellemiştir;** 25 yılın sonunda ulaşılan yapı, hangi kriteri kullanırsak kullanalım, dünyanın **en kapalı** ekonomilerinden biridir.

d) Bu politikaların sürdürülebilmesi, kısmen de, Türkiye'nin özgül tarihi-coğrafi-ekonomik koşulları içinde ithalatının önemli bir bölümünü mal ve hizmet ihracatına **başvurmaksızın** finanse etme olanağına sahip olmasına dayanmaktadır.

e) Türkiye'den, yeni-sömürgecilik teorilerinde raslanan türden dış dünyaya artık-değer transferi söz konusu değildir; olsa olsa dış dünyadan Türkiye'ye yönelik bir **reel kaynak aktarmasına** raslanmaktadır.

f) Türkiye ekonomisinin son yıllarda geçirdiği bunalımda pet-

rol fiyatlarındaki artışın etkisi sınırlıdır; fiyat artışlarının dış ticaret hadlerine olumsuz etkisi ile enflasyonun reel faiz hadlerine olumlu etkisi birbirini götürmekte, yani, bunalımın kökeninde Türkiye ekonomisinin dışa kapalı **yapısı** ve esnek olmayan **iktisat politikaları** esas etken gibi durmaktadır.

Bu koşullarda, Türkiye'nin halen içinde yaşadığı bunalımı klasik anlamda bir konjoktür sorunu olarak görmek yanlış olacaktır. Ekonomi, özellikle dış dünya ile ilişkilerinde radikal dönüşümlere gebedir. Doğallıkla, bu dönüşümler, bir yandan iktisat politikacılarının Türk ekonomisine bakış açılarında ve ekonomiyi yönetmekte kullandıkları aletlerde de köklü değişiklikler gerektirirken, aynı anda, toplumun da 30 yıldır yerleşen adetlerinden vazgeçmesini zorunlu kılmaktadır. Sanayileşme/kapitalistleşme sürecinin başlarında ne kadar gerekli olurlarsa olsunlar, aşırı-değerli döviz kurları, sorumsuz para ve maliye politikaları, negatif faiz hadleri, iç ve dış rekabetten korunmuş firmalar, idari fiyat ve kaynak dağılımı mekanizmaları, yanlış vergi politikaları, ihmal edilmiş altyapı, yüksek tüketim oranları gibi 1980'ler başlarında Türk ekonomisinin en belirgin özellikleri, bu aşamadan sonra ancak büyüme hızını durdurmaya hatta negatife çevirmeye yarayacaklardır.

Kanımca, yukarıdaki analizin en önemli sonucu, iktisatçının amaçları ile uygulanan iktisat politikalarının nihai sonuçları arasında büyük bir uçurum oluşabileceğini göstermesidir. Örneğin, aşırı-değerli döviz kurlarını ve ithal yasaklarına dayanan korumacılığı uygulayanların (ya da savunanların), bu yoldan ihracatı engellemeyi amaçladıklarını sanmıyorum; tam tersine, bu önlemlerle ithalatı kısarak sanayi üretimini teşvik edeceklerine inandıklarından hiç şüphem yok. Ama, kısa dönemde hedeflerine ulaşsalar da, oluşturdukları yapı uzun dönemde mutlaka amaçlarına ters düşen bir işleyişe sahip olacaktır. Bu özgül anlama, iktisadı 'öğrenmek', kısa dönemle uzun dönem arasındaki zor bağı daha iyi kurabilmekle özdeştir. Türkiye'nin 1950-80 dönemi dış ticaret **politikalarının** dikkatle incelenmesi, aynı hataların ileride tekrarlanması tehlikesinden bizi koruyabilir.

EK: 1

Ortalamaların hesaplanmasında oluşturulan ülke gruplarında aşağıdaki ülkeler vardır (sıralama kişi başına GSMH esasına göre ve en düşükten en yükseğe doğru yapılmıştır).

(A) 63 sosyalist-olmayan ülke: Hindistan, Pakistan, Tanzanya, Sri Lanka, Endonezya, Kenya, Mısır, Sudan, Nijerya, Tayland, Bolivya, Honduras, Senegal, Filipinler, Zambia, Liberya, Fas, Gana, Ürdün, Kolombiya, Guatemala, Ekuador, Paraguay, Kore (Güney), Nikaragua, Dominik Cumhuriyeti, Suriye, Peru, Tunus, Malaysia, Kosta Rika, Şili, Tayvan, Jamayka, Brezilya, Uruguay, Panama, Arjantin, Portekiz, Hong Kong, Trinidad, Venezuela, Yunanistan, Singapur, İspanya, İsrail, İrlanda, İtalya, İngiltere, Yeni Zelanda, Japonya, Avusturya, Finlandiya, Avustralya, Hollanda, Fransa, Belçika, Almanya (Batı), Norveç, Danimarka, Kanada, ABD, İsveç, İsviçre.

(B) 8 sosyalist ülke: Romanya, Yugoslavya, Macaristan, Bulgaristan, SSCB, Polonya, Çekoslovakya, Alman Demokratik Cumhuriyeti.

(C) 31 büyük ülke: Hindistan, Pakistan, Tanzanya, Sri Lanka, Mısır, Sudan, Nijerya, Tayland, Filipinler, Fas, Gana, Kolombiya, Kore, Peru, Malaysia, Şili, Tayvan, Brezilya, Arjantin, Venezuela, İspanya, İtalya, İngiltere, Japonya, Avusturalya, Hollanda, Fransa, Federal Almanya, Kanada, ABD.

(D) 8 gelişme-yolunda büyük ülke: Fas, Kolombiya, Kore, Peru, Malaysia, Şili, Tayvan, Brezilya.

(E) 17 Latin Amerika ülkesi: Bolivya, Honduras, Kolombiya, Guatemala, Ekuador, Paraguay, Nikaragua, Dominik Cumhuriyeti, Peru, Kosta Rika, Şili, Jamaika, Brezilya, Uruguay, Panama, Arjantin, Venezuela.

(F) Kişi başına geliri 1000 dolardan yüksek 33 ülke: liste (A) da Kosta Rika (dahil) ve ondan sonra gelen 33 ülke.

(G) OECD üyesi 18 zengin ülke: liste (A) da İrlanda (dahil) ve ondan sonra gelen 18 ülke.

EK: 2

Ortalamaların hesaplanmasında **data**'yı World Bank (1978)'deki ilgili tablolardan aldık. İhracat ve ithalat için düzgün rakamların kolayca bulunmasına karşılık, GSMH'nın genellikle iç para cinsinden hesaplanması ve daha sonra dolara dönüştürülürken bilinen kur sorunlarının ortaya çıkması, kısmen de olsa bu açmazdan kurtulmayı deneyen Dünya Bankası sayılarını tercih etmemize yol açtı.

Aşağıdaki denklemlerde, I-III gerçek değerlerdir; IV-VII ise 0 ya da 1 değeri almaktadırlar.

(1) $\log x = -0.6484 + 1.0586 \log I - 0.2144 \log II$
(2) $\log x = -0.693 + 0.7254 \log I - 0.4362 \log II$
(3) $\log x = -0.707 + 1.0496 \log I - 0.1567 \log II$
(4) $\log x = -1.3922 + 1.3354 \log I - 0.3833 \log II$
(5) $\log x = -0.7438 + 1.1042 \log I - 0.2643 \log II$
(6) $\log x = -0.3041 + 1.0288 \log I - 0.2398 \log II - 0.1688 \log III$
(7) $\log x = -0.9300 + 1.4590 \log I - 0.3017 \log II$
(8) $\log x = -1.1483 + 1.2830 \log I - 0.2884 \log II - 0.1895 \log III$
(9) $\log x = 0.0039 + 0.9614 \log I - 0.2813 \log II - 0.1335 \log III$
(10) $\log x = 0.4849 + 0.7790 \log I - 0.5352 \log II - 0.1465 \log III$
(11) $\log x = -0.2615 + 1.0085 \log I - 0.3025 \log II - 0.1256 \log III + 0.3724\,IV + 0.1808\,V + 0.2212\,VI - 0.2296\,VIII$
(12) $\log m = -0.3718 + 1.099 \log I - 0.2669 \log II$
(13) $\log m = 0.9728 + 0.6641 \log I - 0.4488 \log II$
(14) $\log m = -0.291 + 0.9738 \log I - 0.2318 \log II$
(15) $\log m = -1.1919 + 1.2368 \log I - 0.2728 \log II$
(16) $\log m = 1.4761 + 0.293 \log I - 0.0771 \log II$
(17) $\log m = -0.0099 + 0.9868 \log I - 0.2398 \log II - 0.1688 \log III$
(18) $\log m = -0.6196 + 1.0862 \log I - 0.3017 \log II$
(19) $\log m = -0.4453 + 1.1279 \log I - 0.3260 \log II - 0.2042 \log III$
(20) $\log m = 0.5105 + 0.8563 \log I - 0.3256 \log II - 0.1433 \log III$
(21) $\log m = 0.9842 + 0.6612 \log I - 0.4433 \log II - 0.0080 \log III$
(22) $\log m = -0.1965 + 0.9424 \log I - 0.3150 \log II - 0.1205 \log III + 0.2908\,IV + 0.2056\,V + 0.1781\,VI + 0.0828\,VII$

($x = X/P$, $m = M/P$ ve $I = GSMH/P$ dolar olarak; $II = P$ milyon kişi; $III = A/P$ dönüm — 1000 m^2)

Dikkat edilirse, bütün denklemlerde kişi başına gelirdeki bir artışın dış ticarete etkisi pozitif, nüfus ve alanın etkisi ise negatiftir. (11) ve (22) de ise, ihracat-dışı döviz gelirlerinin ihracata etkisi negatif çıkarken, diğerleri pozitif çıkmaktadır. Bütün gruplarda, I, II ve III aralarındaki korelasyon katsayısı ya sıfır ya da sıfıra çok yakın bulunmuştur. 1976 yılı Türkiye sayıları ise şöyledir: I = 990 $; II = 41.2 milyon; III = 19 dönüm.

BAŞVURU

AKSOY, A. (1975): **Azgelişmişlik ve Emperyalizm.** Gözlem yay. İstanbul.

ALKİN, E. (1979): «Rant Maksimizasyonu Ekonomisi», **İktisat Dergisi,** Ağustos, sayı 182.

ARROW, K.J. (1962): «The economic implications of learning by doing», **Review of Economic Studies,** vol. 29 (2).

BARRATT BROWN, M. (1974): **The Economics of Imperialism.** Penguin, Harmondworth.

BAŞAR, A.H. (1960): **Yaşadığımız Devrin İçyüzü.** Ayyıldız mat. Ankara.

BORATAV, K. (1974): **Türkiye'de Devletçilik.** Gerçek yay. İstanbul.

— (1977): «1929-1939 yıllarının iktisat politikaları açısından dönemlendirilmesi», **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları,** İTİA Mezunlar Der. yay. İstanbul içinde.

DERVİŞ, K. ve S. ROBINSON (1978): **The Foreign Exchange Gap, Growth and Industrial Strategy in Turkey: 1973-1983.** World Bank, Washington-D.C.

GÜLALP, H. (1979): «**Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi.** Birikim, İstanbul.

KEYDER, Ç. (1979): **Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye.** Birikim, İstanbul.

KEYDER, Ç. ve Ş. PAMUK (1979): «Türkiye'de rantların ekonomi politiği», **Milliyet,** 12 Ocak 1979.

KORUM, U. (1977): **Türk İmalat Sanayi ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme.** SBF, Ankara.

KRUEGER, A. (1974)): **Foreign Trade Regimes and Economic Development:** Turkey. NBER, Cambridge, Mass.

KURDAŞ, K. (1979): **Ekonomik Politikada Bilim ve Sağduyu.** ES, İstanbul.

ÖNDER, İ. (1979): «Aşarın kaldırılması: sosyolojik sebebi, ekonomik sonucu», **Genborsa,** Haziran, sayı 4.

SINGER, M. (1977): **The Economic Advance of Turkey.** Turkish Economic Association, Ankara.

TEZEL, Y.S. (1977): «1923-1938 döneminin Türkiye'nin dış ilişkileri», **Boratav** (1977) **ile aynı yerde.**

WORLD BANK (1978): **World Development Report.** Washington, D.C.

— (1980): **Turkey: Policies and Prospects for Growth.** Washington, D.C.

«FİYAT TARİHİ VE BURSA» MAKALESİNE EKLER VE DÜZELTMELER

Murat ÇİZAKÇA

Söz konusu makalenin **Toplum ve Bilim**'e sunulması ile basılması arasında oldukça uzun bir zaman geçmiş ve bu arada devam ettiğimiz çalışmalardan ilginç bazı sonuçlar çıkmıştır. Bu yenilikleri okuyucuya sunabilmek için bu bölümü düzenledik.

Önce makalenin İngilizcesinin «Price History and the Bursa Silk Industry, A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650» başlığıyla **Journal of Economic History**'nin 40. cilt, 3. sayısında (Eylül 1980) yayınlandığını belirtelim.

Makalenin birinci sayfasında Bursa'nın ipek sanayii ve ticaretinin 1550-1650 yılları arasında Orta Doğu'daki en önemli merkezi olduğunu belirtmiştik. Osmanlı **mukataa** sistemi üzerinde yaptığımız çalışmalar bize bu konuda daha dikkatli olmamız gerektiğini göstermiştir. Şöyle ki 1634 yılında Halep'teki ipekçilikle ilgili üç ayrı **mukataa**'nın toplam geliri 2.257.000 akçe olup bu miktar 1649'da Bursa'daki **Mizan-ı Harir Mukataası**'nın 1.600.000 akçelik gelirinden fazladır. Ayrıca, **Mukataa** sisteminin Halep'teki özel yapısı dolayısıyla Halep **Mukataat**'ı gelirlerinin göründüğünden daha da yüksek olması olasıdır (bu konuda bkz. M. Çizakça, «Production Trends of Raw Materials and Manufactured Products in the Ottoman Empire as Reflected by the Tax-farm Registers, 1550-1650». Bu tebliğ 12-14 Eylül 1980 tarihleri arasında Glasgow'da düzenlenen Uluslararası Üçüncü Dünya Ülkeleri İktisat Tarihi Kongresinde sunulmuştu). Bursa 3.840.000 akçe'lik mizan geliriyle Halep'i 1688 yılında geçmiş görülüyor.

Makalenin C bölümünde ham ipek fiyatlarının 1548 ile 1637 yılları arasında % 560 oranında arttığını belirtmiştik. Oysa bu gibi artış oranları hesaplandığında herhangi iki yıl arasındaki artış yerine, örneğin, ilk yirmi yıllık devrenin ortalama fiyatlarıyla son yirmi yıllık devrenin fiyatlarının mukayese edilmesi istatistik olarak daha sıhhatli sonuç vermektedir. Ham ipek fiyatlarını bu şekilde 1550-1570 devresiyle 1620-1640 devresi arasında mukayese edersek fiyatların

artış oranını % 293 olarak buluruz. İpekli kumaşların fiyatlarının aynı devreler için mukayesesi ise bu fiyatların sadece % 13 oranında arttığını göstermektedir.

Makalenin II-A bölümünde ipekli kumaşların **Kemha, Atlas, Kutnî, Taíta** ve **Valə** olarak beş gruba ayrıldığı belirtilmişti. Oysa 1600' lerden itibaren İtalya'dan büyük miktarda Atlas ithal edildiğini biliyoruz. Böylelikle Bursa'da gördüğümüz Atlas fiyatlarının önemli bir kısmının Osmanlı değil İtalyan kumaşı olması olanağı vardır. Bu durum gözönüne alınarak, kumaş fiyatlarının artış oranı hesaplandığında Atlas fiyatları bu hesaplamanın dışında tutulmuştur. Venedik Atlaslarının ithali hakkında Dalsar şöyle yazmaktadır: «1600 tarihlerinden sonra rastgeldiğimiz Atlasların hemen hepsi Venedik ve Frenk malı olarak görülmektedir» (Bkz. F. Dalsar, **Bursa'da İpekçilik,** s. 38)

III-A bölümünde, Bursa'da pazarlanan toplam ham ipek miktarı içinde İran kökenli ham ipeğin yüzdesinin bilinmediği belirtilmişti. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinden Neşe Erim, Erzurum gümrükleri üzerinde bir doktora tezi hazırlamaktadır. Erim'in tezi tamamlandığında bu konuda ilk bilgileri elde etmiş olacağız.

Aynı bölümde Felemenk (ve sonra Hollanda'nın) Osmanlı ham ipeği ithal ettikleri belirtilmişti. Bu konuda yeni bilgiler elde etmiş bulunuyoruz. Örneğin 1550'lerde Felemenk Akdeniz bölgesinden (İtalyan ve Osmanlı limanlarından) 4 milyon Gulden kıymetinde ham ipek ve ipekli kumaş ithal etmişti (Bkz. W. Brulez, «Le commerce international des Pays-Bas au XVI siécle» **Revue belge de philologie et d'histoire** XLVL, 4 (1968) 1207-1208 ve aynı yazar; «De Handel in Antwerpen in de XVI de eeuw», **Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis** (Antwerp: 1975) 123-124).

Ayrıca, 1646/1647 yılları için elimizde Amsterdam şehrinin ithalat verileri bulunmaktadır. Bu verilere göre gene İtalyan ve Osmanlı limanlarından yapılan toplam ipek ve ipekli kumaş ithalatı 243.700 Gulden kıymetindedir. Bu miktarın 212.325 Gulden'i ham ipek için ve sadece 31.375 Gulden'i ipekli kumaş için ödenmiştir (bu konuda bkz. Hermann Wätjen, **Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung,** (Berlin: Karl Curtius, Abhandlungen zur Verkehrs und Seegeschichte im Auftrage des Hansischen

Geschictsvereins herausgegeben von D. Schäfer, Band II, 1909), s. 256-257. Ayrıca bkz. J.G. Van Dillen, **Van Rijkdom en Regenten Handboek tot de Economische en Sociale Geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek,** ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970), kısım 4).

Burada okuyucu hızla artan fiyatlara rağmen Avrupalıların nasıl olup da ham ipek ithalatına devam edebildiklerini düşünebilir. Gerçekten Bursa'da ham ipeğin çok pahalılaşması nedeniyle birçok kumaş üreticisinin iflas ettiğini biliyoruz. Aynı sorun Avrupalı kumaşçı için de geçerli olmalıdır. Oysa durum Avrupalı için farklıdır ve bunun çeşitli sebepleri vardır. Önce, batıdaki teknolojik gelişmenin maliyetleri çok düşürdüğünü ve bu gelişmelerin bize çok geç geldiğini belirtelim. Örneğin su değirmenlerinin ipekçilikte kullanılması İtalya'da 15. yüzyılda gerçekleşirken Bursa'da bu aletler, çok büyük bir olasılıkla ancak 19. yüzyılda görülmüşlerdir (bkz. L. Erder, **The Making of Industrial Bursa,** 1835-1975, Princeton Üniversitesi doktora tezi, 1976, s. 98).

Ayrıca kırsal sanayinin Batı Avrupa'da çok gelişmesi köylü nüfusun sanayi üretimine katılmasını sağlamış ve ücretleri düşürmüştür. Bu sanayi tipinin Osmanlı İmparatorluğunda da varolduğunu belirtmiştik. Fakat daha yeni varlığını öğrenebildiğimiz bu sanayinin Osmanlı İmparatorluğunda batıdaki kadar yaygın olması ve köylü yığınları sanayi işçisi olarak ücretleri düşürmesi son derece şüphelidir.

Bütün bunlardan belki de daha önemlisi parasal faktördür. Osmanlı akçesi, Halil Sahillioğlu'nun çalışmalarından öğrendiğimize göre, Hollanda Gulden'i (Osmanlılar bu parayı Esedî Gruş olarak bilirlerdi) ve İtalyan Florin'i karşısında devamlı olarak değer kaybetmişti. Bu nedenle Osmanlı kumaşçısı için yanına yaklaşılmayacak kadar pahalılaşan ham ipek batılı kumaşçı için aslında o kadar pahalılaşmamıştı.

Burada akçe'nin tağşiş edilmesinin Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarına ihrac edilmesini de olumsuz yönde etkilemiş olacağı düşünülebilir. Nitekim yukarıda Osmanlı ipeklilerinin Avrupa yünlülerinden daha ucuz olduğunu belirtmiştik. Akçe devalüasyonunun böyle bir sonuca yol açması ve Avrupa mallarını Osmanlı pazarlarında pahalılaştırması normaldir. Oysa, bu göreceli pahalılığa rağmen Avrupa kumaşlarının hızla artan miktarlarda Osmanlı pazarla-

rına girdiğini görüyoruz. Bu durum kanımızca Osmanlı ekonomisinin iç yapısıyla ilgilidir.

Hızlı enflasyon ve akçe tağşişi operasyonlarının (tağşiş, akçe'nin içerdiği saf gümüş miktarının düşürülmesi olup sonuç olarak bugünkü devalüasyonlara oldukça benzer) incelediğimiz devirde sık sık görüldüğünü belirtmiştik. Bu ekonomik olayların genellikle gelir dağılımını fakir halk aleyhine, zenginlerinse lehine değiştirdiği bilinmektedir. Osmanlı toplumunda da durumun farklı olmadığı anlaşılmaktadır [bkz. Ömer L. Barkan, «Onaltıncı Yüzyıl Sonunda Ekonomik Bunalımın Sosyal Etkileri» (İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, 1964), M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia,** (London: Oxford University Press, 1972) ve Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete** (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 1978), kısım 4]. Enflasyondan faydalanarak zenginleşen grupların ise talep elastikiyetlerinin gittikçe gayri elastik hale geleceği ve pahalılaşmasına rağmen lüks mallara olan taleplerinin artacağı düşünülebilir. Bir başka deyişle, tağşiş işlemi dolayısıyla pahalılaşan Avrupa kumaşları iç talep yapısının belirttiğimiz şekilde değişmesi sonucunda, pahalılıklarına rağmen, rahatlıkla alıcı bulabilmişlerdir.

Bu duruma tüm Avrupa gözönüne alınarak bakıldığında Osmanlı talep yapısının Avrupa'nın hiçbir yerinde görülmeyen bir şekilde ortaya çıktığı anlaşılır. Bu görüşümüzü açıklayalım: Onyedinci yüzyılın başlangıcından itibaren İngiltere ve Hollanda'da ağır, yüksek kaliteli ve pahalı yünlülerin (Broadcloth) üretiminin bir bunalım içersine düştüğü ve bu bunalıma Orta Avrupa ve İtalya'da talep yapısının değişerek genellikle daha ucuz olan kumaşların (new draperies) tercih edilmesinin yol açtığı bilinmektedir. Bu değişim İngiltere'de pahalı ve ağır kumaş üreten suffolk gibi bölgelerde büyük bir bunalım yaratmıştır. Oysa, bütün Avrupa'da **broadcloth** satışları düşerken Osmanlı pazarlarında artmıştır ve gene tüm Avrupa'da ucuz **new draperies** kapışılırken bu kumaşlar İtalya'nın doğusuna hiç geçememişlerdir! [bu konuda bkz. B.E. Supple, **Crisis and Change in England,** (Cambridge: At the University Press, 1970) ve Ralp Davis, «England and the Mediterranean», s. 120-122]. Bir başka deyişle Osmanlı pazarlarına yapılan ihracat İngiliz tekstil sanayiinin **broadcloth** üretiminden **new drapery** üretimine geçişinin daha az sancılı olmasını sağlamıştır.

New drapery kumaşlarının pazarlarımıza ihrac edilememesine

gelince bu kumaşlar belirttiğimiz gibi orta ve düşük gelirliler için üretilmekteydiler. Oysa Osmanlı köylüsü bu yıllarda çok fakirleşmişti. Ayrıca akçe tağşişi işlemleri bu kumaşları daha da pahalılaştırmış ve düşük gelir grupları için cazip olmaktan çıkarmıştı. Çok büyük bir olasılıkla, düşük gelir grupları ucuz yerli pamuklu kumaşları **new drapery**'lere tercih etmişlerdir.

Yukarıda 1590'lardan itibaren Osmanlı pazarlarına yapılan İngiliz yünlü kumaş ihracatının arttığını belirtmiştik. Bu durumda artan İngiliz kumaşı arzının bu kumaşların fiyatlarını düşüreceğini düşünebiliriz. Bursa şer'i mahkeme defterlerinde yerli kumaşların fiyatlarını ararken İngiliz yünlülerinin fiyatlarını da saptayabildik. Elde ettiğimiz bilgiler aşağıda sunulmuştur.

BURSA'DA İNGİLİZ YÜNLÜLERİNİN (Çuka-i London) FİYATLARI

Yıllar	Bir Zira Kumaşın Akçe Cinsinden Fiyatı
1624	240
1637	280
1639	210
1649	219
1651	69
1653	117

Görüldüğü gibi İngiliz kumaşlarının fiyatları 1630'lardan sonra kesin olarak düşmüştür. Böylelikle önce sadece yüksek gelir gruplarının satın alabildiği bu kumaşların gittikçe daha düşük gelir gruplarınca da satın alınabildiği ileri sürülebilir. Bu durumun ise Osmanlı kumaşçılığını zorlayacağı bellidir.

Burada, akçe'nin devalüasyonuna rağmen İngiliz yünlülerinin fiyatlarının nasıl olup da düştüğü merak edilebilir. Bu olayın batıdaki teknolojik gelişme ve kırsal sanayinin durumu dolayısıyla işçi ücretlerinin düşmesiyle yakın ilgisi vardır. Ayrıca, Onyedinci Yüzyıl İngiliz ekonomisinin önemli bir özelliği de burada ayrı olarak belirtilmelidir.

Onyedinci Yüzyıl İngiltere'sinde dış ticaret birkaç monopolist firmanın tekelindeydi. Bunlardan Levant Company İngiltere'nin Osmanlı pazarlarıyla olan ticaretini hemen hemen tek başına yürüt-

mekteydi. Firma Osmanlı pazarlarından hammadde (özellikle ham ipek) satın alıyor, bunu İngiliz pazarlarında monopolist olarak satıyordu. İngiliz merkantalizmi İngiltere'den gümüş ihracını yasaklamış olduğundan firma Osmanlı ham ipeği alabilmek için İngiltere'den **broadcloth** getiriyordu. **Broadcloth**'un İngiliz kumaşcılarından satın alınması ise tamamen farklı bir pazar yapısı içersinde gerçekleşiyordu. Şöyle ki, Levant Company sadece diğer birkaç firmayla beraber **broadcloth**'u ihrac etmek üzere İngiltere'den çıkartma yetkisine sahipti. Yani, İngiltere'de **broadcloth** pazarı oligopsonist bir yapıda olup tüm **broadcloth** ihracatı birkaç firmanın tekelindeydi. Aslında, bu tekelci firmaların yöneticilerinin aynı şahıslar olduğu gözönüne alınarak İngiltere'de yünlü kumaş pazarının monopsonist bir yapıda olduğu dahi ileri sürülebilir. Oligopsonist veya monopsonist yapılı bir pazarda ise üreticinin sömürülerek üretilen malın denge fiyatından daha düşük fiyatlarda satın alındığı bilinmektedir (monopsonistic exploitation).

Ayrıca, İngiltere'den zaten çok ucuza alınan yünlü kumaş Osmanlı pazarlarına getirilmiş ve pazarlarımızda daha da ucuza satılarak «dumping» edilmiştir. İngiliz **brodcloth**'larının İstanbul'daki fiyatlarının Londra'daki satış fiyatlarından % 20-30 daha düşük olduğunu biliyoruz (Braude, «International Competition and Domestic Cloth», s. 443-445). İngiliz yünlülerinin pazarlarımızda «dumping» edilmesi sonucunda ortaya çıkan zarar Osmanlı ham ipeğinin İngiltere'de monopolist fiyatlarla satılması sonucunda elde edilen kârla karşılanıyordu. Bu işlemlerin tümünü yapan tek bir firma idi ve bu firma önemli kârlar sağlamaktaydı.

İngiliz kaynaklarında tekelci firmalar (Chartered Companies) kumaş fiyatlarını düşük tutmak ve 1620'lerdeki bunalımı daha da ağırlaştırmakla suçlanırlar [bu konuda bkz. R.H. Tawney, **Studies in Economic History: The Collected Papers of George Unwin** (3rd Ed. London: Frank Cass. & Co., 1966), kısım II]. Oysa bu firmalar, yüzyıllardır İtalyanların hakim oldukları Orta Doğu pazarlarına yukarıda belirttiğimiz özellikleri sayesinde girerek buralardaki İtalyan hegemonyasına son vermişler ve bu süreç içerisinde hem İtalyan, hem de Osmanlı tekstil sanayiinin çökmesinde büyük rol oynamışlardır. Biz burada İngiliz tarihçilerinin konuya uluslararası ticaret açısından bakarak tekelci firmalar hakkındaki değerlendirmelerini yeniden gözden geçirmelerini önereceğiz!

İLHAN TEKELİ'NİN YAZISI DOLAYISIYLA; TARİH VE MEKAN KAVRAMINDA TEORİK BOŞLUKLAR

Korhan GÜMÜŞ

GİRİŞ

Bu yazı Toplum ve Bilim sayı 9/10'da yeralan İ. Tekeli'nin «Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar» adlı yazısındaki bazı kavramları ve dolayısıyla onların kaynaklandığı «eleştirilmemiş» sorunsalın eleştirisini hedefliyor. Amacımız İ. Tekeli'nin olgular düzeyinde yanıldığını, yanlış saptamalar yaptığını kanıtlamak değil. Sorunsalın kendisi bizzat bu «yanılgı»ları kaçınılmaz kılıyor.

Yazının başlığı «betimleyici» bir çalışmayı hedefler gibi gözükmesine rağmen, İ. Tekeli bu bilgileri tarihi koşullar içine oturtmaya çaba sarfediyor. Her tarihçi (marksist olması zorunlu değil), tarihi olgularla dönemin «genel» koşulları arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışır. Ama tarihi yazanın marksist olması, olgularla genel açıklama arasındaki ilişkinin de marksist olmasını zorunlu kılar. Bu nedenle «betimleyici» (olguların tarihi sıralanışını, dönemin özelliklerini veren) tarih ile «açıklayıcı» (olgularla olgular arasında ilişki kuran) tarih arasında ne gibi bir ilişki var, bunu açığa çıkarmak zorundayız.

Bildiğimiz gibi (lise tarih kitaplarındaki) tarih belli bir sorunsalın ürünüdür ve her türlü dönemleştirmeler, kategorileştirmeler, tarihi olgulara **belli** (tarihi) bir bakıştır. Kendisi olgusal olduğunu (gerçeği yansıttığını) iddia etse bile gerçek olgusal değildir. Baştaki sorunumuz bu «betimleyici» (ideolojik) tarihin «açıklayıcı» (gene ideolojik) tarihle nasıl bütünleştiğidir. Birincisi olguların tarihi sıralanışını verir. Adeta tarihi olguların toplumsal üretimden bağımsız biçimsel bir tarihleri vardır; başka bir deyişle, bağımsız bir varoluşa sahiptirler. İkincisi tarihi olguları dönemin «genel» verileriyle (teknoloji, ekonomi, iklim, coğrafya, kültür, v.b.) açıklamaya çalışır. Eğer tarihçi çalışmasını bilimsel temeller üzerine kurma gereğini duyuyorsa, ilk önce çalışmasının «kendiliğinden» bu temele oturacağı kaygısını her zaman taşımalıdır. Hegel'in tarih anlayışını Hegel'e ait

bir anlayış olduğunu savunan bir kimse bu anlayışın neden bu kadar yaygın olduğunu (burjuva tarihçileri tarafından paylaşıldığını) kavrayamaz. Gerçekte paylaşılan bu anlayışın ampirik (kendiliğinden) «gerçekliği»dir. İşte bu nedenle bu anlayışın tarihi «gerçekliği»nin kavranması ancak bu gerçekliğin tarihiliğinin kavranması ile mümkündür. Biliyoruz ki altyapı ile üstyapı arasındaki hegelci ilişki ile toplumsal bütünün marksist kavranışı arasındaki farklılık yalnızca bir ««tersyüz oluş» değil, incelemeyi, somut olguları genel (bütünsel) bir teoriye oturtabilecek temel bir ayrımdır. Tarihi, tarihi (ideolojik) açıklamasından koparabilecek açıklama, bunu gerçekleştiremediği ölçüde onlarla birlikte yeralabilecek bir çeşitlemeye kolaylıkla indirgenebiliyor.

GENEL ELEŞTİRİ

Biliyoruz ki, tarihi olguların (biçimlerin) onu «yaratan» toplumsal faaliyet olmaksızın tarihleri olamaz. Elbette bunu söylemek sorunsalın tümünü eleştirmek için yeterli değil. Bunu pozitivist bağlamda söyleyen (tarihi biçimleri yansıma olarak alan), yani kendini «gerçekçi» zanneden birçok açıklama tarzına da açık kapı bırakmamak gerekiyor. Marksizmin biçimlerin tarihi «açıklanışı»nın statikliği ile buna bağlı olarak değişimin kendi varoluşunun «açıklanamazlığını» (ve her ikisinin zorunlu işbirliğini) aşabilecek teorik araçları bize sunduğunu ve bunun tarihin bilimsel bilgiye açılışıyla yeniden inşa edilmesi gerektiğini her incelemede (konusu ne olursa olsun) bilmemiz gerekiyor. Çünkü, tarihi zorunluluk üzerine kuran açıklama ister istemez eli kolu sıkıca tarihi koşullar tarafından bağlanmış insanlar (bireyler) ile tarihi aldığı iradi kararlarla «yapan» büyük adamlar (gene bireyler) getirecektir.

ELEŞTİRİNİN ÖGELERİ

Şimdi İ. Tekeli'nin yazısına dönüp eleştirimize konu olacak kavramları kaynaklandıkları sorunsalı açığa çıkarabilecek bir sınıflandırma içinde ele alacağız.

a) — **Toplumsal yapının, sınıfsal yapının mekana yansıması...**
— **Örgütlenmelerin gereksinimleri karşılamaya yönelik olması... v.b.**

Mekanın sınıfsallığından ne anlıyoruz? Eğer her üretim alanının sınıfsallığı kendi dışındaki sınıfsal özelliklerin bu alana yansıması ise, bu alanlardaki her türlü değişim ve dönüşüm sınıfsal «öz»ün değişim ve dönüşümlerinde aranmalıdır.(*) Başka bir deyişle sınıflar sınıf olma özelliklerini —tıpkı tarihi olgular tarihi özelliklerini dönemin tarihi «öz»ünde bulmaları gibi— sınıfsal «öz»lerinde bulurlar ve bu düzeylere yansıtırlar. Durum böyle kavranınca sınıflar mücadelesi de bu metafizik «öz»lerin mücadelesine indirgenebilir. Sonuç olarak toplumsal değişimlerin özelliklerini verecek teori olmadığı ölçüde, ekonomizmde olduğu gibi, mevcut toplumsal ilişkiler sistemi değişmez kabul edilir. Gerçekte her türlü toplumsal faaliyetin sınıfsallığını tanımlamak, «dış» etkilerle birlikte kendi pratiğinin sınıfsallığını da tanımlamakla mümkündür. Bu nedenle mekan ile toplumsal yapı arasındaki ilişkileri basit ikili ilişkiler yerine karmaşık ilişkileri ile ele almamız gerekiyor.

İ. Tekeli'nin yazısında «yansıtma» anlayışına ikinci bir örnek, her türlü örgütlenmenin gereksinimleri karşılamaya yönelik olması. Mekanların oluşumunu ekonomik, teknolojik, biolojik verilerle açıklamaya çalışan anlayışın (işlevselcilik) insani faaliyetleri tarihin dışına attığı, insani gereksinimleri insanların biolojik özellikleri ile açıklamaya çalıştığı oldu. Bugün bu safha (biraz da getirilen eleştiri ile) aşılmış bulunuyor. Bugün insan artık toplumsal ve tarihi varlığıyla da «veri» olarak alınabiliyor. Bu anlayışa göre gereksinimlerin tarih içinde değiştiğini ve her türlü üretimin bu gereksinimleri karşılamaya yönelik olduğunu anlıyabiliyoruz. İlk bakışta bu «gerçekçi» bir açıklama gibi gözüküyor. Ancak başta sunduğumuz tarih anlayışının «statik» özelliği burada karşımıza çıkıyor: gereksinimlerin nasıl değiştiğini açıklayamıyoruz. İnsani gereksinimler üretimden bağımsız bir tarihe sahiplermiş gibi ele alınıyorlar. Gerçekte gereksinimlerin (toplumsal üretimden bağımsız) bir tarihleri yoktur. Sonuçta işlevselciliğin de bir tür idealizm olduğunu görüyoruz.

b) **Değişimin açıklanamazlığı**

(*) Bu anlayışa göre bu alanların sınıfsal niteliği yoktur. Mekan ayna gibi tarafsız olduğu için, sınıfsal özellikleri «yansıtmaktan» başka birşey yapmaz. Gerçekte mekanı teorik bir incelemenin nesnesi haline getirebilecek genellikte ve sınıfsal deneyim oluşturduğunu açıklayabilecek görece özerk alanlar olarak yeniden ele almak gerekiyor.

Her ne kadar işlevselci bakış açısının karşıtı gibi gözükse de, olguların değişimlerinin açıklanamazlığı işlevselciliğin tıkandığı noktada yardıma koşuyor. İşlevselci bakış açısının statikliği karşısında değişimi açıklamak için birtakım olgular belirleyici konuma geçiyorlar. Örneğin kent biçimini başka birtakım olgularla (bedestanın gelişmesi, ulaşımın özellikleri, sınıfsal yapının farklılaşması v.b...) belirliyoruz ama —bu olguların etkilerini yadsımamakla birlikte— bu olguların tarihi özelliklerinin nasıl değiştiğini açıklıyamıyoruz. Böylece baştaki biçimci tarih karşımıza çıkıyor. İşlevselciliğe getirilebilecek bütünsel bir eleştiri biçimci sorunsalın (madalyonun diğer yüzü) eleştirisini de içermek zorunda. Yazının bundan sonraki bölümünde bütünsel bir sorunsalın ögelerini koymaya çalışacağız.

YENİ TEORİK ÇERÇEVE

a) Mekan kavramının genişletilmesi

Mekan tanımına her türlü toplumsal faaliyetin ürünü olan dönüştürülmüş doğa ile dönüştürülmüş olmasa da her türlü toplumsal faaliyet içinde anlam kazanmış doğayı sokmamız gerekiyor. Bu noktada mimarlık alanı (hem üretimsel hem zihinsel faaliyet olarak) genel olarak bütün insani faaliyetlerin açıklanabileceği genel (bilimsel) bir teoriye bağlanabilir. Böylece tarihi bir ayrım (işlevsel / sanatsal gibi) ortadan kalkıyor. Her türlü faaliyet alanının kendi üretim pratiğine bağlı olarak görece özerk bilgi alanı (içkin gerçekliği) tanınmış oluyor. Elbette bu gerçekliği tanımak onu bağımsızlaştırmaya yetmiyor. Şimdi genel teorinin getirdiği sonuç olarak faaliyet alanlarının özerkliği üzerinde duralım.

b) Mekan kavramının parçalanması

Her türlü toplumsal faaliyeti doğrudan üretimsel faaliyetler bütününe eklemlenmiş maddi bir pratik ve bu pratiğe bağlı olarak zihinsel bir faaliyet olarak ele alırsak, yukarıda da belirttiğimiz gibi çeşitli toplumsal üretimsel düzeyler arasındaki ilişkileri basit ikili ilişkilere (kültür / sanat gibi) indirgemek yerine karmaşık ilişkileri ile ele almış oluruz. Bu açıklama bize politik düzeyde emeğin kapitalist örgütlenişini (kafa / kol emeği ayrımını) ve mimarlık alanındaki ideolojisini (işlevselcilik / biçimcilik kutupsallığını) aşabilecek ölçütleri verecektir.

1. Mimarlığın(*) doğrudan üretimsel faaliyetler bütününe eklemlenmiş görece özerk bir üretim alanı vardır. Bir başka deyişle toplumdaki çeşitli üretimsel düzeyler arasında her alanın tek yönlü belirlenemeyecek bir özerkliği vardır.

2. Bu önermeye bağlı olarak (ve kaçınılmaz olarak) üretimsel faaliyetin özerkliği ölçüsünde zihinsel faaliyetin görece özerkliğini tanımak gerekiyor. Mimarlığın diğer toplumsal düzeylerle (tek yönlü) açıklanamayacak, kendi görece özerk üretim faaliyetinin getirdiği bir bilgi alanı (üretilmiş, biçimsel) vardır. Bu bilgi «yansıyan» bir bilgi değil üretilmiş bir bilgidir. Başka bir deyişle her türlü üretim düzeyi yalnızca «dış» toplumsal gerçekliği yansıtmaz, kendi üretim faaliyetinin getirdiği bir «iç» gerçekliği de vardır.

3. Sonuç olarak her türlü üretim alanının (örn. mimarlığın) **görece özerk** maddi pratiği ile **görece özerk** bilgi alanının **görece özerk** bir tarihi vardır.

Bu ayrım «yansıtma» teorilerine ve «yaratma» teorilerine karşı bütün toplumsal faaliyetler için bilimsel bir açıklamanın öncülü olabilir.

(*) Soyutlama daha ileri götürülebilir: hatta bir mimari ögenin ... örneğin, bir kapı tokmağının, cumbanın, trabzanın ... gibi.

OSMANLI MALİ TARİHİNDE «ESHAM» UYGULAMASININ İLK DÖNEMLERİNE İLİŞKİN BAZI ÖNEMLİ VE ÖRNEK BELGELER

Yavuz CEZAR [1]

«Esham», «sehm» veya «sehim» sözcüğünün çoğuludur. «Esham»ın sözlük anlamı ise «paylar, hisseler»dir. Fakat Osmanlı maliye tarihi söz konusu olduğunda «esham», özel bir biçimde tanımlanması gereken tarihî-malî bir terim olarak ele alınmak gerekir. Çünkü «esham» Osmanlı maliyesinde bir çeşit iç borç tahvillerinin karşılığı olarak kullanılmış bir terimdir.

Ne var ki; esham çıkarmak ve satmak temelde bir iç borçlanma emeliyesi olmakla birlikte, eshamı kısaca «iç borç tahvillerinin adıdır» biçiminde tanımlayıp geçmek, onun mahiyetini ve özelliğini ortaya koyma bakımından pek yeterli olamaz. Sistemin temelinde «mukataa» adı verilen vergi kaynaklarının bulunması ve de «itfa mekanizması»nda gözlenen farklılık, esham hakkında daha özgün ve doyurucu bir tanımlama yapılmasını zorunlu kılar. İlk dönemlerdeki uygulamaya bakıldığında şöyle bir tanımlamaya gitmek mümkündür: Bir mukataanın yıllık kârının belli paylara bölünüp, belli bir bedel karşılığında tâliplere kayd-ı hayat koşulu ile satılması olayına «esham ihracı» denir.

Osmanlı malî tarihinde ilk «esham» uygulaması, devleti malî bakımdan çökerten ve yeni ve âcil finansman yolları bulunmazsa hazineyi iflâs edecek bir noktaya getirmiş olan 1768-74 savaşlarının hemen bitiminde, 1775 yılında başlar. İlk ortaya çıkışından itibaren esham çeşitli aşamalardan geçmiş ve zamanla farklı uygulama biçimleri de denenmiştir. Zaman zaman da esham uygulamasına kesinlikle son verilmek istenmiş, fakat alınan kararlarda diretilememiştir. Bu karar ve uygulamaların bir sonucu olarak, Tanzimat sonrası yıllarda piyasada aynı anda değişik tip «esham»ın varlığı dahi söz konusu olmuş ve o zaman sadece «esham» sözcüğü her birini tanımlamada yetersiz kalarak «esham-ı âdiyye», «esham-ı mümtâze», «esham-ı umûmiyye», «sergi», «konsolid» gibi terimlerle aralarındaki farklılık belirtilmek gerekmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki; Osmanlı Devleti ileride dış borç olanaklarına kavuşuncaya dek, âcil devlet giderlerinin finansmanında esham âdeta baş rolü oynamış ve maliyenin en önemli politika araçlarından biri olmuştur. Bu bakımdan, esham olayının Osmanlı malî tarihindeki dış borçlanma sürecinin birinci aşamasını teşkil ettiği söylenebilir.

Orijinal yönleri bulunan «esham sistemi»nin tamamen Osmanlı maliyecilerinin bir buluşu olduğunu, onlarca düşünülüp, gerçekleştirildiğini tahmin etmek zor değildir. Zira basit bir gözlem, fikir olarak 18. yy başından beri yürürlükte bulunan «malikâne sistemi»nden esinlenildiğini ve eshamın bu sistemin doğal bir uzantısı olduğunu ortaya koyar. Şu farkla ki, malikâne sisteminde mukataanın tamamı kayd-ı hayat koşulu ile malikâneciye satılırken, esham sisteminde yalnız yıllık kârın satışı söz konusudur.

Şimdi basit ve farazi bir örnekle eshamın mahiyetini ve esham ihrac olayını görelim: M mukataasının yıllık gayri safi hasılatı 2 500 kuruş olsun. Mukataanın yıllık işletme giderleri ve bazı yerlere yapmak zorunda olduğu ödemeler ise diyelim ki 2 000 kuruş tutmaktadır. Yıllık net hasılat veya kâr («faiz») 500 kuruş olur. Esham ihracı söz konusu değil ise hazinenin her yıl M mukataasından elde ettiği net gelir 500 kuruştur. Şimdi bu mukataa kârı üzerine esham çıkarılsın. O zaman toplam yıllık kâr belli sayıda, eşit paylara («sehim») ayrılır. Varsayalım ki 10 paya böldük. Her bir payın değeri 50 kuruş olur. Şimdi sıra bu payların bir bedel karşılığında tâliplere satılmasına gelmiştir. Her bir payın 300 kuruş karşılığında («muaccele») satışı kararı alınırsa ve tüm paylar aynı anda elden çıkarılırsa demek ki hazineye bir seferde 3 000 kuruş girecektir. Alıcılar ise her yıl birkaç taksitte yıllık kâr paylarının karşılığı olan 50 kuruşu almaya hak kazanacaklar ve altı yıl sonunda da ilk ödedikleri meblâğı amorti ederek, artık hayat boyu ek bir gelire kavuşmuş olacaklardır. Ölümleri halinde ise pay devlete rücu edecek (kayd-ı hayat şartiyle satış) ve gerekirse yeniden satılabilecektir.

Esham olayı kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin salt malî tarihi açısından önem taşıyan bir konu değildir. Konuya bir de esham sahipleri açısından yaklaşıldığında görülür ki, esham üzerine yoğunlaştırılacak araştırmalar Osmanlı vatandaşlarının tasarruf olanakları ve bu tasarrufların nitelik ve niceliği ve de yatırım olarak yönü hakkın-

da da çok önemli bazı bilgilerin döküm ve yorumuna yol açabilecektir.

Aşağıda esham konusuna ilişkin, İstanbul Başbakanlık Arşivi'nden derlediğimiz onbir örnek belge yayımlamaktayız. Belgelerimiz Osmanlı Devleti'ndeki esham uygulamasının halen en karanlık sayılan dönemine ait olanlardan seçilmiş olup, 1779-1803 yılları arasındaki tarihleri taşımaktadır.

Her bir belgenin içeriği özetle şöyledir:

Belge 1 : Haremyn evkafına ait Yeniil Mukataası üzerine esham çıkarılması, satıştan elde edilecek «muaccele»nin bu defalığına Hazine-i Âmire'ye teslimi, fakat ilerideki satışlardan sağlanacak gelirlerin Haremeyn Hazinesi'ne ait olacağı hakkında. 18 C 1193 / 3 Temmuz 1779

Belge 2 : İstanbul ve tevâbiî Sırmakeşhâne Mukataası üzerine esham çıkarılması ve bir sehiminin 1/4 hissesinin Hacı Mustafa'ya satılması hakkında. 19 B 1195 / 11 Temmuz 1781

Belge 3 : «Faiz»lerini almak üzere başvuran esham sahiplerinin kimliklerinin gereği gibi incelenip, soruşturulması ve «mahlûl» sehimlerin açığa çıkarılarak, sahiplerine ödeme yapılmaması hakkında. 19 Za 1196 / 24 Ekim 1782

Belge 4 : Esham sahipleri ve mukataa eminleri çoğunlukla İstanbul'da oturdukları için, kolaylık olsun diye faiz ödeme işlemlerinin orduy-ı hümayunda değil İstanbul'da yapılması hakkında (not: savaş zamanlarında Osmanlı Devleti'nde malî işlerin çoğu cephedeki «ordu hazinesi»nce yürütülürdü.) 27 Ca 1202 / 4 Mart 1787

Belge 5 : İstanbul Macunhane Mukataası'nın savaşlar nedeniyle hasılatının azaldığı ve esham sahiplerinin «faiz»lerini ödemede zorluk çekildiği, bir geçici çözüm olarak faizlerin 6 ayda bir yerine 7 ayda bir ödenmesi yoluna gidildiği, şimdi ise ancak 7,5 ayda bir faiz verilebileceği ve ileride «mahlûl» olacak iki sehmin yeniden satılmayıp, toplam 15 olan sehim adedinin böylece 13'e indirileceği hakkında. 1204 / 1789-90

Belge 6 : Devletçe esham sahiplerine ödenen yıllık «faiz» tutarının 1 400 kise (700 bin krş) olduğu, faiz ödemelerinin arabî aylar

yerine rumî aylara göre yapılması halinde ise, devletin her 33 yılda bir, bir yıllık ödemeden kurtulacağı gerekçesi ile ordu hazinesi defterdarının bu yönde uygulamaya gidilmesini önerdiği ve izin istediği hakkında. 1205 / 1790-91

Belge 7 : Satılmış olan eshamın çoğunun adı sanı bilinmeyen kişiler eline geçtiği, maliye bürolarında esham sahipleriyle ilgili olarak tutulan kayıtların yetersiz olduğu ve aralarında uyum bulunmadığı, bu durumun ıslahı gerektiği ve bu amaçla müstakil bir «sehim halifeliği» görevi ihdas olunup, Abdullah Efendi'nin bu göreve atandığı hakkında. 6 M 1206 / 5 Eylül 1791

Belge 8 : Halen devletçe esham sahiplerine ödenen yıllık «faiz» tutarının 5 300 kise (2,65 milyon krş) ye yükseldiği, 1775-1792 yılları arasındaki 17 yıllık esham uygulamasının genel sonucuna bakıldığında durumun devletin aleyhine olduğu, böyle giderse ileriki yıllarda devletin zararının artacağının tahmin edildiği, bunu önlemek gerektiği ve bu nedenle «mahlûl» sehimlerin artık satılmayıp hazinece zabt edileceği, kişiler arası esham satışlarının da yasaklanması gerektiği ve bu kararların icrasında Darbhâne'nin Hazine-i Âmire'ye nasıl yardımcı olacağı hakkında. 23 Za 1206 / 13 Temmuz 1792

Belge 9 : Zecriyye Muhasıllığı Mukataası üzerine esham çıkarıldığı, bu eshamın sadece Rum-Yahudi-Ermeni vatandaşlara («milel-i selâse») tahsis kılındığı ve bir sehimin 1/8 hissesinin yahudi Bohor'a satışı hakkında. 2 Ca 1214 / 2 Ekim 1799

Belge 10 : Hazinede biriken eshamın daha kolay satılmasını sağlıyacağı düşüncesiyle, kişiler arası esham alım-satımının yasaklandığı ve eshamını muhakkak satmak isteyenlerin ancak İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne satabilecekleri hakkında. 20 M 1215 / 13 Haziran 1800

Belge 11 : Bir ara serbest bırakıldığı halde, halen kişiler arası esham alım-satımının yine yasak olduğu ve satışların ancak İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne yapılabileceği, fakat bu emre rağmen paraya gereksinimi olması nedeniyle Kaptan Paşa'nın mühürdarının elindeki sehimleri Kaptan Paşa'ya devretmiş olduğu ve özel bir emir çıkarılarak bu işlemin geçerli kılınması isteği hakkında. 3 Ş 1218 / 18 Kasım 1803.

BELGE: 1

Devlet-i Aliyye-i ebed-i peyvendin bir kaç seneden beru mübtelâ oldığı masârif-i zarûriyyesiyle irâd-ı muayyene ve mukannenesi masârif-i mukarrere ve zuhurâtına gayr-i vâfi olmakdan nâşi, ber muktezay-ı vakt u hâl, teshîl-i umûr ve idare-i masârif-i mîriyye içün be-herhâl bazı fazla irâda muhtaç oldığına binâen, lede'l-teâmül Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafından Üsküdar'da vâki' atîk valde sultan tâbe serâhu evkafına tâbi' **Yeni İl Mukataası**'nın Haremeyn Muhasebesi'nden ihraç itdirildiği üzere bir senelik iki yüz on (210) kise akçe bedel-i iltizamından Ödemişlu cemaatinin mal-ı maktu'ı ve mahallinde virilecek vezâyif ve masârif-i sâiresi ve mal-ı vâkıf ve bedel-i surre ve cîb-ı hümâyûn ve tefâvüti fürûnihâde olub ve vakf-ı şerîfin zuhûrat masarifiyçün ber vech-i tahmîn tevkif ve tahsis kılınan dört bin üç yüz otuz altı buçuk (4 336,5) guruşın Karabekâr iskeleleri mutasarrıfları taraflarından başkaca teslim olınugelen iki bin doksan üç (2 093) guruşu Ödemişlu cemaâtinin mal-ı maktu'ından takass ile, bâki iktiza iden iki bin iki yüz kırk üç buçuk (2 243,5) guruş dahi aşağı varıldıkda, otuz iki bin (32 000) guruş faiz hâsıl olmağla, emsâli mûcibince faiz-i mezbûrın be-her dört kisesi bir sehm ve be-her sehmi yigirmi birer kise muaccele takdiriyle i'tibar olınan on altı sehmin iktiza iden muaccelâtı üç yüz otuz altı (336) rûmî kiseye bâliğ olmağla, eshâm-ı mezkûrenin ba'de mahlûlatı vuku'ında ahz olınacak muaccelâtı Haremeyn Dolabı'na teslim olınmak şartıyle, şimdiki muaccele-i mezbûresi ber vech-i muharrer ihraç olınacak kısteyn mevâcibine fi'l-cümle medâr olmakdan nâşi, sûret-i mezkûre nezd-i hidîvanelerinde dahi istihsan buyruldığı halde Galata voyvodalığı ve tahmis mukataaları ve gümrük-i duhan ve emtia ve Nezâret-i Midillü eshâmı misillu sehim sehim tâliblerine mâlikâne fürûhtı içün emr-i nizâmına mübâdereti takrir birle, lede'l-arz «Mûcibince tanzim olına» deyu mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şeref-efzay-ı sudûr olmağla, takrir mûcibince nizâm virilmek üzere telhîs olınmak bâbında fermân-ı âlileri sudûr itmekle, şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı mevhibet-makrûn ve sâdır olan fermân-ı âlileri mûcibince esham-ı mezkûrenin muaccele-i mukarreresi olan meblâğ-ı mezbûr ancak bu def'a Hazine-i Âmire'ye teslim

olınub, nâzırı olan saadetlû Darü's-saadetü'ş-şerife Ağası hazretlerinin arzlarıyle tevcih ve berât olınmak ve ba'd-ezîn mahlûlatı vâki' oldıkça muaccelesi ve ferağından resm-i kasr-ı yedi Haremeyn-i Şerifeyn Hazinesi'ne teslim olınmak ve mukataa-i mezbûren.n şürût-ı sâbıkası kemâfiü'l-evvel mukarrer olub, serbestiyet üzere zabt ü rabt olınmak ve mukataa-i mezbûrem kaviü'l-iktidar ve mücerrebü'l-etvâr kimesneye iltizam ve bedel-i iltizamını evkat-ı muayyenesinde mahallerine edâya kâdir kimesneyi kefîl-bi'l-mâl ahz ve mu'tad üzere ilbâs-ı hil'ât ile voyvoda ta'yin olınub beratı virilmek ve malikâne eshâbının hisse-i faizlerinin nısfı rûz-ı Hızırda ve nısf-ı ahârı dahi rûz-ı Kasımda ve duhan gümrüği eshamı misillu eshâbının memhûr temessükleri mûciblerince Kaleminden virilen sûretler ile voyvoda ta'yin olınan kimesnenin Asitâne'de mukim kefili yedinden tamamen edâ ve teslim olınub, cevr ve ezâ olınmamak ve mal-ı vakf ve bedel-i surre ve cîb-i hümâyûn ve tefâvüt akçelerini vakt-i muayyenesinde Haremeyn Hazinesi'ne edâ ve mahallinde ve Asitâne'de virilecek eshâb-ı vezâifin cerâya ve vezâyifini masârif-i sâire ve kalemiyyeleri kemâ-kân vakt u zamanıyle mahallerine edâ ve hesab görüb, yeddine sûret-i muhasebesin almak ve malikâne eshâbı iltizamı husûsına karışmayub, voyvoda kefilinden Der Aliyye'de evkat-ı muayyene-i ma'lûmesinde faizlerini mukassatan ahz eylemek .?. ilâ mâşallahu teâlâ düstûrü'l-amel tutılmak üzere Haremeyn Muhasebesi'ne kayd olınub, zikr olınan on altı sehmi doksan dört senesinden i'tibâr ile mezkûrü'l-mikdâr faiz ve muaccele ile şimdiden tâliblerine malikâne fürûhtı içün mezada kâimeleri ve Haremeyn Hazinesi'ne ilm ü haberi virilmek bâbında iftihârü'l-ümerâ ve'l-ekâbir bi'd-defaât Baş Defterdâr olan saadetlu esseyid elhac Mustafa Efendi dâme ulûvve telhîs itmekle, telhîs mûcibince Haremeyn Muhasebesi'ne kayd olınub, malikâne fürûhtıyçün mezada kâimeleri ve Haremeyn Hazinesi'ne ilm ü haberi virilmek bâbında fermân-ı âli ve «Rûznâmçe-i Hümâyûn'a dahi ilm ü haberi virile» deyu fermân-ı şerif sâdır olmağla, mûcibince iktiza iden kavâimi ve Haremeyn-i Muhteremeyn Hazinesi'ne ilm ü haberi virilmeğin, Rûznâmçe-i Hümâyûn'a ilm ü haber işbu kâime virildi. Fi 18 C sene 1193 / 3 Temmuz 1779.

(Bşb. Arş. Cevdet Maliye, no: 27 511)

BELGE: 2

(Tuğra)

Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-istimrarımın bir kaç seneden beru mübtelâ oldığı masârif-i kesîresi sebebiyle, irâd-ı muayyenesi masârif-i mukarrere ve zuhûrâtına gayr-i vâfi olmakdan nâşi, ber muktezay-i vakt u hâl teshîl-i umûr ve idare-i masârif-i miriyye içün beher hâl bazı fazla irâda ihtiyaç der-kâr oldığına binâen, mukataat-ı miriyyeden İstanbul ve tevâbiî sırmakeşhâne mukataası müddet-i vâfireden beru cânib-i Darbhâne-i Âmire'den sîm tefeleri virilerek emin nasbı ve sermâye i'tâsıyle bu vakte değin eğerçe i'mâl ve edâ olınub, lâkin sermaye-i Darbhâne-i Âmire ile senevî gayr-i-ez masârif hâsıl olan faizi Enderûn-ı Hümâyûn ım tarafına teslim olınagelmekle, kadîmi ve sâbıkları üzere kemâ-kân tâliblerine esham olarak malikâne füruhtına irâde-i aliyyem taallûk itmekden nâşi, mukataa-i mezbûrenin mukayyed olan mal-ı miriyyesinden eshâb-ı vezâifin müstahakk oldıkları vazifeleri ba'de'l-edâ, fazla kalan irsaliyyesi Hazine-i Âmire'ye ve kalemiyyesi dahi mahallerine virilüb ve masârifat-ı muayyenesi mahsûb olındıkdan sonra şimdiki halde 26 000 guruş faiz husûle geleceği zâhir olmağla, faiz-i mezbûrın be-her 4 kisesi bir sehim ve be-her sehmi 6,5 senelik faiz hesabınca 26'şar kise muaccele ile 13 sehim olmak üzere virilüb, hâsıl olan 338 kise muaccelden 60 kisesi Sırmakeşhâne'de sermaye sandukasına vaz' ve hıfz ve emin yedine teslim ve be-her yevm sîm halkaları virildikçe peşin akçesin alarak halkaların virüb, bakaya ve zimem nâmıyle bir eminin müddetinde nesne kalur ise kendüden tazmin itdirilmek ve mukataa-i merkumenin fi'l-asl merbutiyyeti Darbhâne-i Âmire' ifrazcılarının be-her yevm birer tefe sîmi fiyatıyle ümenâya virmek üzere meşrût oldığından, kemâ-kân ifraz mukataası mutasarrıfı olanlar yedile Darbhâne-i Âmire'den mah be mah virilüb, cevr ve eziyyet olınmamak ve yevmiyye bir tefe sîmden senevî 360 tefe sîmin halkaları nizâm-ı cedidi faiziyle 54 456 guruşa bâliğ olub, el haletü hâzihi hâsılat-ı seneviyye-i mezkûre «mal» i'tibâr, 8 574 guruş masârif-i muayyene-i mu'tâdesi dahi ba'de'l-mahsûb, mukayyed olan 9 000 guruşdan mütecâviz «vezâif» olmağla be-her sene vâzife-i mezkûrenin mahlûlâtı vukû' buldıkça tenzil olmak iktiza idüb, be-her sene rü'yet-i muhasebe olmak şartıyle her

ne mikdâr vazifeden bâki kalur ise «irsaliyye» kayd ve ana göre cânib-i mîrîye ve kalemiyyesi dahi mahallerine virilmek ve mukataa-i mezbûre malına bir akçe «vazife» nakl ve havale olınmamak ve mukataa-i mezbûre ve esnafın şürût-ı nizâm-ı kadîmlerine kemâ-kân müra'ât olınmak ve 3 senede bir def'a defterdâr-ı asr bulunanlar telhîsleriyle kaviü'l-iktidar ve mücerrebü'l-etvâr birer kimesneyi emin nasb idüb, mal-i mîrî ve vezâif ve kalemiyyesi ve eshâb-ı eshamın faiz-i mukarrerelerini vakt u zamanıyla edâya kâdir kimesneyi dahi kefilü'l-mal ahz ve telhîs zîrine ba'de'l-temhîr zabtıyçün berâtı virilmek ve faiz-i mukarrere-i mezbûrelerini be-her üç mah dühûlünde dört taksit ile tahvilâtları mûciblerince ümenâsı yedinden ahz eyleyüb, cevr ve ezâ olınmamak ve re's senesi işbu 1195 senesi Şevval-i şerifi gurresinden i'tibâr ile b e r v e c h - i e s h a m m a l i k â n e fürûht olınmak ve ba'de'l-zaman dahi şerâit-i mezkûreye riâyet olınub, tebdil ve tağyir olınmamak sebebiyle virecekleri m u a c c e l e ' nin zâyi' olmıyacağın nâs yakinen bilûb rağbet eylemeleriyçün fi maa ba'd taraf-ı hümâyûnum ve vekil-i mutlakım olanlar taraflarından biri bu nizâmı bozub sûret-i âhara ifrağ murad eyledikde, bu nizâm-ı müstahsene cânib-i mîrîye ve ibâdullaha evlâ ve enfa' olmağla, bir tarıyk ile tebdil ve tağyirine cevâz gösterilmemek ve esham-ı mezkûreden bir ve daha ziyâde veyahud noksan hisseye mutasarrıf olanlar hayatda oldıklarınca tebîden malikâne zabt eylemeleriyçün yedlerine berât-ı celilü'l-ünvânım virilüb ve mutasarrıflarından biri hissesin âhara feragat ve kasr-ı yed murad eyledikde, ma'rifet-i şer' ve hüsn-i rızâsıyle hüccet-i şer'iyye olındıkdan sonra yedlerine berât-ı celilü'l-ünvânım virilmek ve sahibi, be-emr-i teâlâ vefat idüb, hissesi taraf-ı mîriye âid ve râci' oldıkda, mukataat-ı sâire-i mîrîyye misüllu cânib-i mîriden müzâyede ve ba'de'l-ınkıtâ'ü'l-rağbet âharın virdiği muacceleyi virir ise evlâd-ı zükûrına virilüb, olmadığı halde tekrar tâlibine fürûht ve muaccelesi teslim-i H a z i n e - i Â m i r e 'm olınmak ve bu sûret-i müstahsene mürûr-ı ezmine ile tebdîl ve tağyir olınmayub, ilâ-mâşaallahu teâlâ düstûrü'l-amel tutılmak üzere mahalline kayd olınmağın, binâenaleyh zâlik senevî 28 456 guruş malı ve zamân-ı zabtı Şevval gurresinden olan S ı r m a k e ş h â n e - i İ s t a n b u l v e t e v â b i ' i m u k a t a a s ı müddet-i vâfireden beru D a r b h â n e - i Â m i r e 'den sîm tefeleri virilerek emin nasbı ve sermaye i'tâsıyle i'mâl ve senevî gayr-i ez masârif hâsıl olan faizi E n d e r û n - ı H ü m â y u n 'ım tara-

fına teslim olınugelmekle, kadîmi ve sâbıkları üzere kemâ-kân tâliblerine esham olarak malikâne fürûhtına irâde-i âliyyem taallûk itmekden nâşi, virilen nizâm-ı cedid şürûtı mûcibince 26 000 guruş «faiz» husûle geleceği zâhir olmağla, faiz-i mezbûrın be-her dört kisesi bir sehim ve be-her sehmi yigirmi altışar kise muaccele-i mukarrere ile iktiza iden 13 sehimin tâliblerine malikâne fürûhtıyçün mezadı fermânım olmağın, esham-ı mezkûreden bir sehimin rub' hissesi 3 250 guruş muaccele ile işbu râfi'-i tevki' refi'ü'l-şân-ı hakanî kudvedü'l-emsâl ve'l akran Hacı Mustafa zîde kadrehu üzerinde karar ve karar-dâdesi üzere muaccelesi olan meblağ-ı mezbûrı teslim-i Hazine-i Âmire'm eylediğine sûret-i rüznâmçe-i humâyûnım virilmeğin, sâdır olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûn şürûtı mûcibince malikâne uhdesine kayd ve şürûtıyle berat-ı celilü'l-ünvânım virilmek bâbında bâ-telhîs fermân-ı âlişânım sâdır olmağın, hakkında mezîd inâyet-i padişahanem zuhûra getürüb, 1195 senesi Receb-i şerifinin on dördünci güni bu berat-ı hümâyunı virdim ve buyurdum ki: merkum Hacı Mustafa zîde kadrehu mukataa-i mezbûrenin 13 sehimin i'tibâr ile bir sehimin rub' hissesini 1195 senesi Şevvali gurresinden virdiği muaccele mukabili hayatda oldıkça tebîden malikâne zabt u rabt ve mal ve kalemiyyesi emini yedinden be-her sene mahallerine edâ ve iktiza iden faizini zaman-ı zabtı olan Şevval gurresinden be-her sene üç ayda bir def'a dört taksit ile taraf-ı Devlet-i Aliyye'mden mensûb emini yedinden ahz u kabz eyledikden sonra iltizamı husûsına dahl ve taarruz kılmıyalar, şöyle bileler, i'lâmât-ı şerifime i'timad kılalar. 19 Receb 1195 (11 Temmuz 1781).

(İstanbul Başbakanlık Arşivi, Cevdet tasnifi maliye vesikaları, no: 29 823. Krşl. : aynı tasnif, no: 29 223)

BELGE: 3

Baş Mukataa halifesi ve kisedârı efendiler,

Kaleminizde mukayyed olan N e z â r e t - i F i l i b e eshamına mutasarrıf olanlar muayyen olan faizlerini beratları mûcibince ümenâdan kendi tahvilleri ile ahz eylemeleri mahlûlâtın mektûm kalmasına ba'is oldığı içün esham-ı mezkûre ibtidâ fürûht olundığı vakit tanzim olundığı vechile, kaleminden sûret virilmedikçe edâ olunmamak üzere bu def'a tekrar tanzim olunmuş oldığı ve bu mahlû-

lâtın mektûm kalmaması mücerred sûver-i mezkûrenin tahriri esnâsında tarafınızdan bazı dikkat ve ihtimam olunmağa mütevakkıf idüği ma'lûmunız oldıkda, sahibi meşhûr ve müteârif olanlardan maada tâife-i nisâ ve meçhûl kimesneler üzerlerinde olan eshamın faizleri ahzıyçün eshâbı tarafından virilen arz-ı hal ve tahviller tarafınıza vardıkda, sahib ve sahibesi kim ve kime müteallik ve nerede sâkin ve şöhreti ne oldığını uslûb-ı hâkimâne ile getüren kimesneden sual ve kendüsinin ism ve şöhretini dahi tashih birle, defterinize gereği gibi zabt ve mu'tadı üzere sûretini tahrir ve mahlûli ketm olunmış ise ba'dehu virilen faiz kendüsinden tahsil olunacağını, şüphelü olanların sûretlerini alanlara ifâde iderek, sıyânet-i beytü'l-mâl-i müslimine be-gâyet ihtimam ve dikkat ve bu bahane ile bir ferdden ziyâde harc mutâlebesi ve âhar gûne cevr ve ezâ ve'l-hâsıl esham-ı mezkûre faiziyçün kalemlerinden sûret virilmesi ibâdullaha mûcib-i meşakkat olmamasına dâir hâlâtın tahaddüsüne sebeb olunmakdan be-gâyet ihtirâz ve mücânebet ve işbu tezkere-i divânî bi-ibâretiha kaleminize kayd birle, dâimen ve müstemirren mûcibiyle amel ve hareket eyleyesiz. Fi 19 Za sene (1)196 (24 Ekim 1782).

(İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Cevdet Maliye tasnifi belgeler, no: 7 100)

BELGE: 4

Eshama merbut mukataatın ümenâsı ve sehim sahibleri ekserîya İstanbul ve havâlisi sekenesinden olub, bir senede iki kere faizlerini ahz içün sûret i'tâsı orduy-ı hümâyûn tarafından olmak lâzım gelse meşâkk ve külfet derkâr olmağla, ibâd-ı müslimini beyhûde ızrar ve iz'âcdan sıyânet içün mahlûl ve kasr-ı yedi kemâ-kân orduy-ı hümâyûn tarafından görilmek üzere mukataat faiz sûretleri İstanbul'da virilmek ve mahlûl ve kasr-ı yedlerin ordudan İstanbul'a ilm-ü-haberleri gönderilmek üzere işbu nizâm Baş Muhasebe'ye kayd olınub, Malikâne'ye ve Esham kalemlerine başka başka ilm-ü-haberleri virile deyu fermân buyrıldı.

İlm-ü-haber dâde fi 27 Ca sene 1202. (4 Mart 1787)

(B. A. Cevdet Maliye, no: 30 780)

BELGE: 5

Şevketlu, kerâmetlu, mehâbetlu, kudretlu, veli-ni'metim, efendim, padişahım,

Mukataat-ı mîriyyeden bundan akdem ber vech-i esham tanzim olınan Ma'cun-hâne-i İstanbul ve tevâbi'i mukataasına seferler hasebiyle külli tedennî geldiğinden Enfiyye Mukataası misüllu tanzim veyâhud cânib-i mîrîden âhar bir tâlibine ilzam olınmasını mukataa-i merkûme ümenâsı istid'â itmeleriyle, hak-pây-ı şahânelerine lede'l-arz ve'l-istizân mukataa-i merkumenin faizi fi'l-asl eshâb-ı eshama altı ayda bir virilegelmekle, fi-mâba'd seferler ber-taraf olınca[ya] kadar yedi ayda bir virilmek ve seferler ber-taraf olub, mukataa-ı mezbûreye imâr geldikde yine nizâm-ı aslîsine ircâ' olınub, eshâb-ı eshama gadr olmamak şartıyle giçen sene bâ-hatt-ı hümâyûn tanzim olınmışdı(*). Şimdi mukataa-i merkume ümenâsından İbrahim Ağa takdim itdiği arzıhalinde mukataa-i merkume hâsılâtı seferler takribiyle ziyâdesiyle noksan buldığından, nizâm-ı mezkûr üzere dahi faiz-i eshamı virmeğe bir vechile liyâkatı olmadığı beyân ve cânib-i mîrîden bir nâzır ta'yin olınub, hâsılâtı lede'l-muayene iktizasına göre bir nizâma rabt olınmasın istid'â ider. Defterdâr efendi kullarına havale olındıkda, nâzır nasbı cânib-i mîrîye muzırr oldığı beyânıyle fi-mâba'd şerâit-i sâbıkına riâyet olınarak müretteb olan esham taksitlerinin ber mûceb-i nizâm müddeti olan yedi maha on beşer gün dahi ilâve ve be-her taksiti yedişer buçuk mahdan bir senelik faizi on beş mah tamamında edâ olınmak üzere tevsi' ve iki sehimden mahlûlatı vukû'ında kimesneye tevcih olınmayub alâ hale terk ve tevkîf olınarak, nihâyet on beş sehimden on üç sehme tenzil ve bu vechile tanzim ve ta'dil olınmasın efendi-i mümâ-ileyh kulları bir kıt'a takririyle istizân itmekle, arzıhal-ı mezkûr ile beraber ma'rûz-ı atebe-i ulyâları kılındı. Manzûr-ı âli buyrıldıkda fermân şevketlu, kerâmetlu, mehâbetlu, kudretlu, veli-ni'metim, efendim, padişahım hazretlerinindir.

(Hatt-ı hümâyûn): Bu vechile tanzim olına.

(B.A. Hatt-ı Hümâyûn vesikaları, no: 10 828, tarihi: 1204 / 1789-90)

BELGE: 6

Şevketlu, kerâmetlu, mehâbetlu, kudretlu, veli-nı'metim, efendim, padişahım,

(*) Bu nokta ile doğrudan ilgili bir belge için bkz.: Hatt-ı Hümayun tasnifi belgeler, no: 16 088

Esham vechile fürûht olınmuş olan bazı gümrükler ve mukataatın eshâb-ı eshama âit taksit-i faizlerinin eğerce fi'l-asl zaman-ı ahz u i'tâları şühûr-ı arabiyyeden mu'teber olub, lâkin bunların zaman-ı taksitleri şühûr-ı rûmiyyeye tahvil olınsa, hem kâide-i mer'iyyey-i mîriyyeye mugayir olmıyacağı ve hem otuz üç senede bir def'a şühûr-ı rûmiyye senesinin fıkdanı vukû'ında tamam bir senelik bin dört yüz kise sehm faizi cânib-i mîriye âid olub, beytü'l-mâl-i müslimine nef'-i âzamı âcilen müşâhede olınacağı beyânıyle, ol vechile tanzimi husûsını orduy-ı hümâyûn defterdârı Şerif Efendi bendeleri bir kıt'a mufassal takririyle istizan eylediğin defterdâr efendi kulları bâ-takrir ifâde ve beyân ider. İkisi de ma'rûz-ı hâk-pây-ı şahâneleri kılınmağla, manzûr-ı devletleri buyrıldıkda, fermân şevketlu, kerâmetlu, mehâbetlu, kudretlu, veli-ni'metim, efendim, padişahım hazretlerinindir.

(Hatt-ı hümâyûn): Takrir mûcebince tanzim olına.

(B.A. Hatt-ı Hümâyûn tasnifi, no: 9499, tarihi: 1205 / 1790-91)

BELGE: 7

Saadetlu kâimakam paşa hazretleri tarafından vârid olan tahriratdan bir maddenin hülâsasıdır, fi 6 M sene (120)6 (5 Eylül 1791)

İzzetlu defterdar efendi, mahallarine kayd itdiresun deyu, fi 6 M sene 206

Baş Mukataa'da hıfz ola.

Malikâne füruht olınan e s h a m ' ın ekserisi nâ-ma'lûm hatunlara ve mechûl adamlara geçdiğinden ve bazıları taşrada oldıklarından vâki' olan mahlûlatın zâhire ihrâcı mümkin olmadığından, ba'd-ezîn nizâm-ı kaviye rabtı irâde-i hümâyûn buyrılmakdan nâşi ol bâbda şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcebince evvel emirde taht-i nizâma rabt ve sehim mutasarrıflarını semt semt mahalle be mahalle tefrik ve faiz tahvilâtını tedkik içün hâlâ B a ş M u k a t a a h a l i f e s i Abdullah Efendi kullarına bâ-rüus-ı hümâyûn S e h i m h a l i f e l i ğ i tevcih birle, eshamın sûret defterleri ve mazbût olan tatbik mühürlerinin cerideleriyle maan efendi-i mümâ-ileyhe teslim olınmış oldığını nâtık iktiza iden bir

kıt'a ilm ü haber kâimesi takdim olındığını kâimakam-ı müşârün-ileyh tahrir ider.

Zikr olınan ilm ü haber kâimesi

kıt'a 1

(Cevdet tasnifi maliye vesikaları, no: 11 669, parça 1)

* * *

Baş Mukataa'ya kayd olınub, Baş Muhasebe'ye ve sâir sehm mukayyed olan kalemlere başka başka ilm ü haber virile.

Orduy-ı hümâyûnda Baş Mukataa Kalemi'ne ilm ü haberdir.

Malikâne füruht olınan eshamın ekserisi nâ-ma'lûm hatunlara ve mechûl adamlara geçdiğinden ve bazıları taşrada oldıklarından, vâki' olan mahlûlatın zâhire ihracı mümkin olmadığından ba'd-ezîn nizâm-ı kaviye rabtı irâde-i hümâyun buyrılmakdan nâşi, şeref-rîz sûdur olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mûcibince, mahlûlatı kesîrenin sebeb-I menşeî ve düstûrü'l-amel tutulacak iktizay-ı nizâmı gereği gibi mülâhaza olındıkda nev be nev tanzim olınan eshamın faiz sûretleri an asl hısas ve kalemiyye misüllu kalem-i vâhidden i'tâsı lâzım iken esham mukataatı mukayyed olan aklâm-ı müteferrikaya tahsis kılındığından, el haletü hazihi sehiminden iki kıt'a berat ile başka başka sehime mutasarrıf olanların ismi farazâ bir kalemde «ağa» ise bir kalemde «efendi» olub ve şöhretlerinde dahi kezâlik mugayirin-i âşkâr oldığından başka, faiz tahvilleri ve kasr-ı yed beratları mechûlü'l-ahvâl kimesneler yedleriyle tanzim olındığından mahlûlatın ketmi derece-i tahakkuka resîde olub, melhûz olan mahlûlatın bi-tevfika-i sübhâne ve teâlâ külliyyen def'i husûsı emvâl-i miriyyede câri olan kâide-i mer'iyyeye eshamın nizâmı dahi tatbika muhtaç olmağla, bu sûretde irâd ve masarifât-ı miriyye Rûznâmçe-i Hümâyûn defterlerine tevakkuf eylediği gibi esham kalemlerinden virilen sûretler mûcibince ümenây-ı mukataatın virdiği faiz bir mahalle dahi beyân ve kayd olınmak içün be-her hâl Sehim Rûznâmçesi ta'biriyle müceddeden bir defter tanzim ve ketebe-i aklâmdan mücerrebü'l-etvâr kimesne müstakilen halife olması lâzım gelmekle, zikr olınan rûznâmçe

defteri evvel emirde taht-ı nizâma rabt içün eshamın sûret defterleri ve mazbût olan tatbik mühürlerinin cerideleriyle maan halife olacak kimesneye teslim ve ol dahi rüznâmçe defterlerine sehm mutasarrıflarını semt semt mahalle be mahalle tefrik.... ve faizi ve tahvilâtını tatbik ve mahlûlatını tedkike hâlâ Baş Mukataa halifesi elhac Abdullah Efendi nasb ve tayini münâsib ve mülâhaza ve vücûhıyle ahakk olmağın Baş Mukataa halifeliği kamâkân üzerinde ibkâ şartıyle sehim halifeliği dahi mümâ-ileyhe ilhaken tevcih ve yedine rüus-ı hümâyûn i'tâ buyrılmak bâbında rikâb-ı hümâyûn baş defterdârı izzetlu Osman Efendi telhîs itmekle, telhîs mûcibince tevcih olınub fi 27 Za 1205 tarihinde rüus-ı hümâyûn i'tâ olınmağla, iktiza iden mahallere dahi ilm ü haber kâimeleri virilmek üzere orduy-ı hümâyunda Baş Mukataa Kalemi'ne işbu ilm ü haber kâimesi virildi.

Altı kıt'a ilm ü haber virildi, fi 19 S sene (120)6 (18 Ekim 1791).

(Başbakanlık Arşivi, Cevdet tasnifi maliye vesikaları, no: 11 669, parça 2)

BELGE: 8

Seksen iki tarihinde vâki' olan sefer-i hümâyûnda Devlet-i Aliyye'nin irâd ve masrafı tedâhüle düşüb, musâlahadan sonra dahi dürlü dürlü masârif-i külliyye zuhûrından nâşi, def'aten külliyetlu akçe tedârikinin çâresine bakılmak içün Devlet-i Aliyye'nin nef' ve hayrına dikkat olunmayub, vâridât-ı mukarrere-i devlet sehim sehim satılarak, el-yevm mukayyed olan esham faizinin seneviyesi takdim-i huzûr-ı âli kılınan iki kıt'a defter natık oldığı üzere beş bin üç yüz kiseye varub, enfiyye ve ma'cun misüllu çürümeğe yüz tutan mukataaların sehim sahibleri faizlerini mîrîden taleb itmeğe başladıklarından gayri, hîn-i ihdâsından işbu iki yüz altı senesi gâyetine gelince, sehim sahiblerine verilen faiz elli sekiz bin kiseden mütecâviz ve kezâlik hîn-i ihdâsından beru alınan muaccele ve fevt olanların mahlûlat muacceleleri ve fürûht idenlerin rüsûm-ı kasr-ı yedleri ve dellaliyyeleri ve tahsil olunan cebelü akçeleri min haysü'l-mecmû' kırk dört bin kiseden ibaret olmağla, bu kadar müddet açıkdan açığa on dört bin kişe zarar muhakkak oldığı şöyle dursun, ibtidây-ı hudûs

olan seksen dokuz tarihinden beru, gûya on yedi senede on dört bin kise zarar olmuş gibi görünür; ancak bunların cümlesi sekden dokuz tarihinde fürûht olunmayub katı vâfiri ahd-ı karibde iki üç beş sene zarfında satılmak takrîbiyle, eskilerinin zararını cedidlerinin muaccelesi setr itmişdir. Bunların mecmû'ından ale'l vechü'l-mukaseme bir senede ne mikdâr muaccele ve resm-i kasr-ı yed ve dellaliyye hâsıl olabileceği hesab olundıkda bin beş yüz altmış kise akçeye ancak bâliğ olub, sehim sahiblerinin bir senede alacağı bâlâda beyân olundığı üzere beş bin üç yüz kise olmağla, mizan olundıkda, ba'de'l-yevm sene-be-sene fakat sehim maddesinden Devlet-i Aliyye'nin üç bin yedi yüz kırk kise akçe zarar ve hasareti zâhir olmakdan nâşi, şimdiye değin on yedi senede ru-nümâ olan on dört bin kise zarar bundan sonra dört senede zâhir olacağı ve ba'de'l-yevm mahlûl düşen esham fürûht olınmamak üzere râbıta-i kaviyyeye bend olunsa ve düstûr-ü'l-amel tutulsa, az vakitde işbu beş bin üç yüz kise akçe irâd-ı cedid olmak üzere zamîme-i vâridât-ı mukarrere kılınmış olub, günden güne Hazine-i Âmire'ye vüs'at ve refah geleceği ve ekser umûr-ı mühimme esham muaccelâtı ile idare olınageldiği ecelden mahlûlâtın faizleri çoğalıncaya değin, yani senede bin beş yüz kise derecesine varıncaya değin Hazine-i Âmire'ye fi'l-cümle müzâyaka geleceği zâhir olmağla, aralık aralık masârif-i külliyye zuhûr idüb, defterdârlar edâsından âciz oldıkda, esham-ı mezkûrenin adem-i fürûhtından oldığı bilinüb, mahlûle zabt eylediği eshamın dört senelik yahud beş senelik muaccelâtı mikdârı akçe Darbhâne-i Âmire'den i'tâ ve ba'dehû esham-ı mahlûlenin faizinden tedric ile istifa olınarak, yine Darbhâne-i Âmire'nin akçesi yerine vaz' olınmak lâzımeden idüği ve esham beynü'n-nâs tedâvül itmeyüb herkesin üzerinde kalsa ahd-ı karîbde cümlesinin tekmilen mîrîye rücû'ı mukarrer olmakdan nâşi, sehm kasr-ı yedinin külliyen men'i muktezi olmağla, bir kimesne zarûret takribiyle sehmini fürûht eylemek murad eyledikde, âhara kasr-ı yed bir vechile câiz olmayub, min külle'l-vücûh âhara kasr-ı yedin men' ve def' olınması lâzımedendir. Ancak muamelât-ı nâsı ihtilâlden ve eshâb-ı acz ve iftikarı ıztırab ve ıztırabdan sıyânet dahi lâzımeden olmağla, sehm sahiblerinden birisi muztarr ve mecbûr olub sehmini satmak murad idüb, beratını teslim itdikde, beş senelik muaccele Darbhâne-i Âmire'den ta'viz şartıyle yedine i'tâ olınmak ve Darbhâne-i Âmire'nin akçesi istîfâ olınmadıkça bu misüllu esham faizi bir mahalle sarf olınmıyub, gerek mîrînin zarûreti

takribiyle mahlûlâtın beş veya dört seneliğine Darbhâne-i Âmire'den ahz olınacak muaccelâtı ve gerek eshâbı yedinden cânib-i mîrîye kasr-ı yed olınacak eshamın beş senelik hesabıyle virilecek muaccelâtı yine ol sehimlerin faizlerinden istîfâ olınmadıkça, yani Darbhâne-i Âmire'den muaccele nâmıyle virilecek akçe esham-ı mahlûle faizlerinden yerine yatub tekmil olınmayınca, hâsıl olan faizleri bir mahalle sarf olınmayub, Darbhâne-i Âmire'ye teslim itdirilmek üzere şürûta rabt ve işbu mevaddın cümlesi bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn iktiza iden mahallere kayd olınub, ilm-ü-haberleri virilerek gereği gibi şerâit-i kaviyyeye bend ve tevsîk ve tanzim olındıkda, ol makule cânib-i mîrîye kasr-ı yed olınacak eshamı sahibleri âhara fürûhtında bir senelik faizine karib resm-i kasr-ı yed ve harc-ı berat alınacağı muhakkak olmağla, yine altı seneliğine gelmiş olub, şerâit-i mer'iyye-i malikâneye nazaran gadr şayi'âsı olmıyacağından kat'-ı nazar fi'l-asl dörder beşer seneliğine satılmış esham sahibleri Hazine-i Âmire'ye virdikleri muacceleden ziyâde akçe almış olacakları ma'lûm oldıkda, işbu nizâm ilâ mâşaallahu teâlâ düstûrü'l-amel tutılmak üzere mahallerine kayd itdirilmesi husûsı takrir ile huzûr-ı âliye arz olındıkda, cânib-i seniü'l-kamer-tâb-ı asfâneden dahi mübârek rikâb-ı müstetâb-ı mülûkâneye lede'l-arz "Takrir mûcebince tanzim olına; lâkin kasr-ı yedler beşer seneliğine ve mahlûlât üçer seneliğine olarak iktiza eyledikde muacceleleri bu vechile Darbhâne'den ahz ve esham Darbhâne'den zabt itdirile» deyu hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn sâdır olmağla, mûcebince tanzim olınmak ve işbu nizâm evvelen irâde-i mahsûsa-i hazret-i tâcidârî ve sâniyen bi'l-müşâvere ittifak-ı ârâ ile din ü devlete hayr-ı mahz olarak râbıta virilmiş umûr-ı nizâmiyyeden olub, düstûrü'l-amel tutuldığı sûretde Hazine-i Âmire'ye refah ve vüs'ati mûcib olacağı cümle indinde sâbit ve müsellem olmağla, vakten min el evkat ve sebeben min el esbâb tebdil ve tağyirine vaz'-ı kalem eylemek, bile bile din ü devlete hıyaneti irtikâb kabilinden oldığı ve mahlûlâtın üçer senelik muaccelesi Darbhâne-i Âmire'den Hazine-i Ma'mûre'ye nakl olınmak iktiza eyledikde ve mîrîye fürûht idenlere beş senelik muaccele virilmek lâzım geldikde, mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn keşidesine muhtaç olmayub, heman Baş Muhasebe'den virilecek sûret veyahud hazine tezkeresiyle virilmesi irâde-i hümâyûn idüği iktizasına yazılacak ilm-ü-habere derc ve tastir olınmak şeref-yafte-i sudûr olan mübârek hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ve sâdır olan fer-

mân-ı âli mûcebince işbu nizâm ilâ mâşaallahu teâlâ düstûrü'l-amel tutılmak üzere Malikâne'ye kayd olınub, esham mukayyed olan aklâm-ı hazineye ve Sergi'ye ilm-ü-haberleri virilmek fermân buyrılmağın, mûcebince kayd olınub fi 23 Za sene 1206 tarihinde esham mukayyed olan aklâma ve Darbhâne-i Âmire'ye ve Sergi'ye ilm-ü-haberleri virildiği kaydı Malikâne'den ihraç olınmağla bi-aynihî kayd olındı. (13 Temmuz 1792)

(İstanbul Başbakanlık Arşivi, K. Kepeci tasnifi defterler no: 2380, s. 14. Krşl. : Cevdet Maliye tasnifi belgeler, no: 7466 «Baş Muhasebe Kalemi'ne verilen ilm ü haber sûreti» ve no: 23 103 «Haremeyn Mukataası Kalemi'ne verilen ilm ü haber sûreti».)

BELGE: 9

Sebeb-i tahrir yazıla ki,

Âsitâne-i Saâdet'im sekenesi olan Rum ve Ermeni ve Yehûd reâyâsı sâye-i hümâ-vâye-i hüsrev-ânemde her halde kesb-i refah eylemleriyçün îrâd tedârik eylemelerine ruhsat virilmeğle, binâenaleyh el-yevm cânib-i mîrîden zabt ve idare olınmakda olub, zeman-ı zabtı Ağustos ibtidâsından olan Zecriyye Muhassıllığı Mukataası'ndan esham tanzimine irâde-i seniyyem taallûk ve milel-i mezkûrenin zükûr ve inâsına mahsûs olmak ve hîn-i mahlûlünde âhara virilmeyüb, karar iden muaccelesiyle yine evlâdlarına virilmek şartıyle elli sehim tertib ve be-her sehmine sehim-i sâire misüllu ikişer bin guruş faiz takdir ve sekiz senelik muaccelesiyle tâliblerine fürûht olınmak bâbında şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn ve fermân-ı âlişânım mûcebince, zikr olınan elli sehimden bir sehmin sümün hissesi bi'l-müzâyede iki bin guruş muaccele ile Yehûd tâifesinden odası Bağçe-Kapu'su hâricinde Miran Şapçı Harmin torını Bohor Yehûdi üzerinde karar ve karar-dâdesi üzere muaccelesi olan meblağ-ı mezbûrı Darbhâne-i Ma'mûre'me ve resm-i dellaliyyesini Hazine-i Âmire'me teslim eylediğini müş'ir sûret-i rûznâmçe-i hümâyûnı virilmeğin, sâdır olan hatt-ı hümâyun-ı şevketmakrûn şürûtı mûcebince, ber vech-i malikâne uhdesine kayd ve berât-ı celilü'l-ünvânım virilmek bâbında bâ-telhis fermân-ı âlişânım

sâdır olmağın, bu berât-ı hümâyûnı virdim ve buyurdum ki: Mesfûr Bohor Yehûdi zikr olınan elli sehimden bir sehmin sümün hissesi[ne] bin iki yüz on dört senesi Ağustos ibtidâsından virdiği muaccele mukabili sûret oldıkça te'bîden ber vech-i malikâne mutasarrıf olub, iktiza iden virilmek, nısfı taksit-i evvel olmak üzere rûz-ı Kasımda ve nısf-ı âharını dahi taksit-i sâni olmak üzere rûz-ı Hızırda kaleminden virilecek sûret mûcebince Zecriyye Muhassılı tarafından ahz u kabza taraf-ı âhardan ferd taarruz ve taaddi eylememek üzere berât-ı şerif yazılmak içün işbu tezkere verildi. Fi 2 Ca sene 1214 (2 Ekim 1799)

(B.A. Cevdet Maliye, no: 15 399)

BELGE: 10

Defterdâr efendinin takriridir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliü'l-emrindir.

Bundan akdem eshamın beynü'n-nâs tedâvül ve kasr-ı yedi memnû' iken, muahharan kasr-ı yed husûsına ruhsat virilmesi bazı irâd tedârikine hâhiş-ker olanlar sâye-i Devlet-i Aliyye'de nâil-i merâm olmaları kaziyyesine mebni olub, ancak el haletü hazihi ricâl ve nisvândan irâd tedâriki fikrinde olanlar der-dest fürûht olan eshamdan alacaklarına binâen, kasr-ı yedden almağla ihtiyaç kalmayub, kasr-ı yedin tedâvüli hem mahlûlâtın zâhire ihraç olınmasına ve hem der-dest olan eshamın germiyyet ile adem-i fürûhtına vesile oldığından, nizâm-ı sâbıkı mûcebince, fi-mâba'd kasr-ı yed murad idenler İrad-ı Cedid'e kasr-ı yed idüb, beynü'n-nâs ferağ ve kasr-ı yedin men' olınması münâsib görünmekle, ber vech-i muharrer mahlûlâtın zâhire ihrâcına vesile der-dest olan eshamın fürûhtına zerîa olınmak içün, fi-mâba'd esham fürûhtının men'i husûsı muvafık-ı rey-i sâmileri ise, nizâm-ı sâbıkı mûcebince amel ve hareket olınmak üzere Malikâne'ye kayd olınub, İrad-ı Cedid'e ve sâir iktiza iden mahallere ilm-ühaberleri i'tâsı iktiza eylediği ma'lûm-ı devletleri buyrıldıkda, emr ü fermân devletlu, saadetlu sultanım hazretlerinindir.

Utûfetlu defterdâr efendi,

İşbu takririniz rikâb-ı hümâyûna arz olındıkda «Takrir mûcebince tanzim olına» deyu hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şeref-yaf-

te-i sudûr olmağla, iktizay-ı nizâmına mübâderet eyliyesiz deyu. Fi 20 M sene 215 (13 Haziran 1800).

Şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı maâlî-makrûn ve fermân-ı âli mûcebince Malikâne'ye kayd olınub, iktiza iden mahallere ilm-ü-haberleri virile.
İlm-ü-haber dâde fi 25 M sene 215 (18 Haziran 1800).
(B.A. Cevdet Maliye vesikaları, no: 18 049)

BELGE: 11

İzzetlu defterdâr efendi,

İşbu takrir huzûr-ı hümâyûna ba'de'l-arz "Ancak bu sehimler kasr-ı yed olınub ve kat'en kimesneye müsaâde olınmasun" deyu hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn şeref-yafte-i sudûr olmağla, mûcebince emr ü nizâmına mübâderet...

Devletlu Kapudan Paşa hazretlerinin mühürdârları Hayreddin Ağa bendelerinin düyûn-ı kesîresi olub, düyûn-ı mezkûreyi te'diye eylemek üzere uhdesinde olan mukataat ile İstanbul Emtia Gümrüğü eshamından mutasarrıf oldığı bir sehm ve Edirne cizyesi eshamından uhdesinde beş rub' sehm hissesini müşârün-ileyh hazretlerine kasr-ı yed itdiğine binâen, mukataat-ı sâire tanzim olınmak üzere olub, ancak eshâb-ı esham mutasarrıf oldıkları sehimleri kasr-ı yed irâdesinde oldıkları vakt İrâd-ı Cedid-i Hümâyûn Hazinesi'ne kasr-ı yed eylemek üzere tanzim buyrıldıkdan sonra, bir müddet âhara kasr-ı yede müsaâde buyrılub, el haletü hazihi yine kemâ-fi'l-evvel hazine-i mezkûreye kasr-ı yed olınugeldiğinden âhara kasr-ı yedi hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn sudûrına muhtaç olmağla, mübârek rikâb-ı hümâyûndan bi'l-istizân, sihâm-ı mezkûrenin mümâ-ileyh Hayreddin Ağa kasr-ı yedinden müşârün-ileyh hazretlerine tevcîhine müsaâde-i aliyye erzân buyrılur ise, emr ü fermân devletlu, saadetlu sultanım hazretlerinindir.

Malikâne'ye kayd olınub iktiza iden mahallere ilm-ü-haberi virile. 3 Ş sene 218.
İki kıt'a... ilm-ü-haber dâde 3 Ş sene 218 (18 Kasım 1803)

(B.A. Cevdet Maliye vesikaları, no: 12 842)

DÜZELTME

E.A. Tonak'ın, **Toplum ve Bilim**'in 11 no.lu Güz 1980 sayısında yayınlanan 'Artık-Değer Oranının Ölçümü: A.B.D. ve Türkiye' başlıklı makalesine ilişkin düzeltmeler aşağıdadır.

Sayfa . Yer	Yanlış	Doğru
16; alttan 3. satır	(c)	(v)
18; alttan 11. satır	işkolunu	işkolunda
21; alttan 10. satır	aracıyla	aracılığıyla
21; üstten 1. satır	1900	1929
25; Şekil I	HESAPLAR MARKSİST	MARKSİST HESAPLAR
25; Şekil I	20+	=20+
25; Şekil I	S*/V* — 40/20	S*/V* = 40/20
25; Şekil I	V* S*	V* + S* =
25; Şekil I; Ticari sektöre ait şekil parçasının en üst dilimi	nT	π_T
Aynı yerde, üstten dördüncü dilim	mT	m'_T
Aynı yerde, üstten beşinci dilim	mT	m''_T
25; Şekil I; Kira sektörüne ait şekil parçasında üstten ilk dilim	nR	π_R
25; Şekil I: NNP'nin hesaplanmasında	22+12+12+5=39	22+12+5=39
33; alttan 11. satır	c_t—	c_t
35; Dipnot 32; alttan 4. satır	1 15	1.15
43; üstten 1. satır	3.755	3.722
43; Dipnot 46; üstten 2. satır	1960 65	1960 65
45; üstten 2., 16. ve 31. satırlar	2.336	2.334
47; Başvuru Bölümü; üstten 2. satır	**Economi**	**Economics**
47; aynı bölüm, üstten 4. satır	Production, in	Production in
47; aynı bölüm, üstten 11. satır	1971	1977

Yukardaki düzeltmelerin dışında; Şekil I'deki Kira sektörüne ait şekil parçasında w_R ve m_R'ın ait oldukları dilimler anlaşılamamaktadır. En alttaki dilim m_R, onun üstündeki de w_R'dır. Aynı şekilde Net Milli Hasılaya ait şekil parçasında da π_P'nin ait olduğu dilim yukardan üçüncü dilimdir. Sayfa 42, Dipnot 45'de, son yıllarda enflasyon oranının yılda % 40-60 dolaylarında olduğu şeklindeki saptama bu çalışmanın yapıldığı 1979 yılına ilişkindir.

DÜZELTME / AÇIKLAMA

I.C. Schick ve E.A. Tonak'ın «Kitap Tanıtma: Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democraey, Toplum ve Bilim,** Sayı: 11, Güz 1980, s. 131-40» yazısının 138. sayfasında, dipnot 9'da belirtilen 'E.A. Tonak'ın bir başka çalışması', **Toplum ve Bilim**'in 11. sayısında yayınlanan «Artık-Değer Oranının Ölçümü: A.B.D. ve Türkiye» başlıklı makalenin ilk taslağıdır. İlk taslaktaki, 1970 ve 1975 yılları için tahmin edilen artık-değer oranlarının (0.75 ve 1.65) Doç. Dr. Y. Akyüz'ün bir çalışmasında bulduğu değerlere yakın olduğu sözkonusu taslağın ODTÜ'nde sunulması sırasında Akyüz tarafından belirtilmiştir. Ancak taslağın yeniden yazılması sırasında, hem kavramsal değişikliklerden kaynaklanan yeni hesap yöntemleri kullanılmış hem de ilk taslaktaki bazı hesap hataları düzeltilmiştir. «Artık-Değer Oranının Ölçümü: A.B.D. ve Türkiye» makalesinde yukardaki yıllar için verilen artık-değer oranları (2.334 ve 3.552) düzeltilmiş değerlerdir. 1970 ve 1975 yılları için artık-değer oranlarının, **Toplum ve Bilim**'in, 11. sayısındaki iki ayrı yazıda birbirini tutmamasının nedeni budur.

MAKALELER

Ayşe TRAK	:	İhtiyaçlar Üstüne, 3 - 20
Seyfettin GÜRSEL	:	İktisat Teorisi Ve Homojen Emek Sorunu, 21 - 40
Zafer TOPRAK	:	Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu, 41 - 49
Mesut GÜLMEZ	:	Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev, 50 - 64
Gündüz VASSAF	:	Toplumsal İşlevi Açısından Psikiyatrinin Eleştirisi, 65 - 71
A. Savaş AKAT	:	Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Gözlemler, 72 - 112

İLETİŞİ

Murat ÇİZAKÇA	:	«Fiyat Tarihi ve Bursa» Makalesine Ekler ve Düzeltmeler, 113 - 118
Korhan GÜMÜŞ	:	İlhan Tekeli'nin Yazısı Dolayısıyla; Tarih ve Mekan Kavramında Teorik Boşluklar, 119 - 123

BELGELER

Yavuz CEZAR	:	Osmanlı Mali Tarihinde «Esham» Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler, 124

BİRİKİM YAYINLARI

200 Lira